

НАШ ЈЕЗИК

Књига XLIV

Св. 1–2 (2013)

САДРЖАЈ

Чланци

О облицима фитонима <i>налеј</i> (МИЛИЦА РАДОВИЋ ТЕШИЋ).....	3
Именица <i>криза</i> у савременом српском језику (ЂОРЂЕ ОТАШЕВИЋ).....	13
Именица <i>учиџељ</i> у лексичком систему српског језика (БОЈАНА МИЛОСАВЉЕВИЋ)	29
Формирање дискурса основношколског уџбеника – законитости колокације и конкорданције (СЛАВКО СТАНОЈЧИЋ)	45
О идентификовању логичког субјекта и његовом представљању у описним речницима српског језика (АЛЕКСАНДРА МАРКОВИЋ).....	75
О 'госту' и 'гостопримству' у језику и речнику српског језика (РАДОЈКА ВУКСАНОВИЋ)	91
Фигуре хармоничног противуречја у изражавању средњошколаца (ЈЕЛЕНА СТЕВАНОВИЋ).....	103
О народској лексици у Речнику САНУ (НАТАША МИЛАНОВ)	121
Глаголи рађања у српском језику (лексичкосемантички аспект) (МИЛИЦА СТОЈАНОВИЋ).....	135

Прикази

Милош Ковачевић, <i>Грамађичка џиђања српскога језика</i> (ДРАГАНА РАТКОВИЋ).....	151
Зборник радова <i>На џочецима модерне српске филологије</i> (АНА РАНЂЕЛОВИЋ)	159
Зборник радова <i>Језик, књижевност, вредности: језичка испираживања</i> (МИЛИЦА СТОЈАНОВИЋ).....	163

Чланци и расправе

УДК 811.163.41'373.22:58
811.163.42'373.22:58

МИЛИЦА РАДОВИЋ ТЕШИЋ
(Учитељски факултет, Београд)

О ОБЛИЦИМА ФИТОНИМА *НАЛЕП**

Рад представља покушај да се, уз додатну грађу из Речника САНУ, размотре варијанте фитонима *налей* (*налијей*, *налий*), који је синонимни народни назив за једну врсту биљке познате под називом „једић“. Анализира се порекло и стандардолшки статус облика.

Кључне речи: ботанички термини, синоними, народно етимологија, адаптација, рефлекс гласа јат.

0. Биљни род *једић* (*Aconitum* из фамилије *Ranunculaceae*) представља скуп отровних биљака за чије врсте у српском језику постоји више синонимних назива.¹ Његова врста *Aconitum napellus*² има (на српско-хрватском простору) и следеће народне називе: *волина*, *вучји чемер*, *драгољуб*, *једич*, *клобучић*, *круйиш*, *куйрис*, *љуишић*, *модри клобучић*, *модри налеј*, *налей*, *налијен*, *налијей*, *налий*. Остале врсте овога рода имају и друга различита имена.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Једић је дугогодишња зељаста биљка „чији кртоласти корен садржи отрован алкалоид аконтин, који се користи у медицини“ (Речник САНУ).

² Овај назив даје се у Флори Србије као синонимни и секундарни за *Aconitum pentheri* (Флора Србије 1, САНУ, Београд, 1992, 316).

Нас интересује народни назив *налей*, који се појављује и у ликовима *налијеј* и *налиј*.³

1. Вук у Рјечнику има одредницу *налијен* за коју каже да је „некака отровна трава“, *eine Art Giftpflanze, herba quaedam venenata*, а реч је нађена у Дубровнику (одн. дубровачком подручју).

1.1. Скок под одредницом *налијеј* бележи да Миклошић⁴ има *налијен* за „*Art Giftpflanze*“, а као потврду за *налијеј* наводи Вука. Међутим, Вук у Рјечнику формално нема те одреднице.⁵

1.2. Рјечник ЈАЗУ под одредницом *налијеј* даје два значења а) „*ime biljki*“ и б) „*otrov uorće, t. j. ne samo od trave nalijera, nego i svaki drugi*“. Прво значење се потврђује претежно општим или терминолошким речницима (Дела Бела, Стулић, Матеић, Вук, Шулек), те и примером из пословица (Даничић). Под овим значењем наводи се и облик *налей* „*biljka jedić, Aconitum napellus*“ из дела „Лековито биље у Србији“ од др Саве Петровића (Београд, 1883). Друго значење се потврђује са двадесетак потврда (прецизније 21); све су из дела дубровачких песника.

Што се тиче порекла речи, овај речник је изричит: „*iz tal. napello (s premetnutim glasovima p i l)*“. Напомиње се да поред *налијеј* има и облик *налиј*. Такође, Маретић у овом речнику констатује да се оба варијетета јављају и код дубровачких песника, „као и код других ријечи у којима је глас 'јат'“.⁶ Ипак, кад су у питању дубровачки песници, према наведеним потврдама у Рјечнику ЈАЗУ, већина њих има облик *налиј* (19), а само два пута (код М. Ветранића) јавља се форма *налијеј*. Претежност облика *налиј* потврђују и Гундулићеви примери: *Сред дубрав, ма лијеја, имају сѣан свуди змије љуне налија, звијери и скоји вас худи*. Или: *У уресну лијеју суду здржи налиј и смрѣ худу*, у којима се поред „икавског“ *налиј* јављају ијекавски облици других речи: „лијеп“ и „звијер“, што донекле упућује на закључак да

³ Називи *налей* и *налиј* у Симоновићевом Ботаничком речнику везује се за две врсте рода *Aconitum*: *A. anthora* и *A. napellus*.

⁴ F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Вељ, 1886.

⁵ Занимљиво је да и Д. Симоновић наводи да Вук има одредницу *налијеј* и *налијен*, вероватно сматрајући да је *налијен* погрешка, па иза ње у свом Ботаничком речнику ставља упитник.

⁶ Т. Маретић је сам обрадио VII том Рјечника ЈАЗУ (1911–1916), у коме се јавља одредница *налијеј*.

се облик *налиј* није сасвим осећао као икавизам, или су се код дубровачких песника мешали икавизми и ијекавизми иначе.

2. Стање у старим хрватским речницима је донекле другачије.

Само облик *налиј* се јавља у Дела Белину и Матеићеву речнику; Стулић и Шулек имају оба варијетета: *налиј* и *налијеј*. Вуков облик *налијен* сматра се штампарском погрешком уместо *налијеј*. Облик *налеј* (као екавски) наводи се, али се не коментарише у Рјечнику ЈАЗУ.

2.1. С обзиром на факте које нуди грађа, речници показују склоност стандардизацији према ијекавским облицима, али не изостављају ни икавске ликове.

2.2. Ивековић–Брозов Рјечник хрватскога језика, који је штампан десет година (1901) пре Маретићевог VII тома Рјечника ЈАЗУ, наводи оба лика *налијеј* и *налиј*, упућујући их међусобно значењски, али без сигнализирања о јатовском рефлексу. За облик *налијеј* аутори се позивају на Вуков облик *налијен* који према њима „*zaciјelo će biti štamparska pogreška mjesto naliјep, koji često dolazi u stariјeh писаца а има и у Стулића, и биће од Tal. nappelo*“.⁷ Под одредницом *налијеј* даје се пример из народних пословица:⁸ Тко је *vas med, razјedu ga*, а *tko је naliјep, rasplјују ga*⁹, уз коментар лексикографа: „*biće nal’јep, naliјep; ili је акс. nālјep? исп. nālip*.“ Одредница *налиј* (са Даничићевим дугоузлазним акцентом) упућује се на *налијеј* уз коментар и потврде из (Даничићевих) пословица: „*u западном говору, али и у јужном: Чувај се друга вухвенога к’о naliја отровнога; Pusti zmiја naliја kad се погје napiт*“.

2.3. Ако посматрамо хронолошки, први су на метатезу *p – l* указали Броз и Ивековић, потом је то експлицитно потврдио Т. Маретић и затим П. Скок у Етимологијском рјечнику хрватскога или српскога језика. Скок још тврди да *налијеј* семантички „*нема никакве*

⁷ Како Ивековић–Брозов речник, тако и остали речници после њега узимају Вуково *налијен* као погрешку. Међутим, могла би се ту ставити и једна ограда. Наиме, све потврде у тим речницима су узимане из писаних извора, а само је Вук забележио фитоним према ономе како је чуо у Дубровнику. Ако је тако чуо!

⁸ У корпусу Рјечника ЈАЗУ стоји: *Poslovice*, na svijet izdao Gj. Daničić, u Zagrebu 1871. Tu su štampane poslovice iz rukopisa dubrovačkoga i zagrebačkoga (prvi је из свршетка XVII вијека, а други valјаda из прве половине XVIII) и из dvije štampane knјige dubrovačke XVIII вијека.

⁹ Ова пословица код Вука гласи: *Не буди мед да те разлижу, ни јед да те расиљују*.

veze s *nalijepiti* nego je metateza (možda dalmato-romanska) od deminutiva *napellus* > tal. *napello*“.¹⁰

3. Симоновићев Ботанички речник, поред Вукова *налијен* (*налијеј*) и Шулекова *налиј*, као синонимне називе за ову врсту *једића* (*Aconitum napellus*) наводи и облик *налеј* (са потврдом Саве Петровића¹¹) и *модри налеј* (са потврдом из Ботанике београдског професора Косте Црногорца, из године 1882).

4. Шестотомни речник Матице српске даје ботаничку одредницу *налеј* ијек. *налијеј* с упућивањем на *једић* и с двама потврдама: (1) реченица из Маретићева превода П. Вергила Марона: *Тигрова љутих ... нема, ниј*’ *налијеј вара јаднике кад ѿргају Араве* и (2) Ботанички речник Д. Симоновића.

5. Кад је у питању научна литература, о облицима *налеј* – *налиј* – *налијеј* писала је загребачка научница Нада Вајс, у чланку под насловом „Фитонимијске биљешке“¹², обрађујући фитонимијске елементе утврђене код Плинија, а који су се сачували у народним називима са домаћим рефлексима тих фитонима. Покушавајући да утврди правац којим су ти називи адаптирани у народним говорима, она је закључила да за Плинијев *Napus Brassica napa* нема директних настављаца, али има за деминутивну изведеницу *napellus*:¹³ „potvrde su brojne u romanskim jezicima ... a nalazimo ih i u gotovo svim sjevernotalijanskim dijalektima“ (236). Н. Вајс бележи – према Шулеку и Симоновићу – облике *налеј*, *налиј*, *модри налеј*, *налијеј* и Вуково непознато *налијен*. У чланку се наводи да је и у словеначком језику присутан облик *nalep*.¹⁴ Вајсова даје коментар који иде у прилог закључка да су ликови *налиј*, *налијеј* и *налеј*, који се односе на веома

¹⁰ Свакако би било ризично доводити овај облик у везу са глаголом *налејити*/*налијејити*, где је једно од значења „добити заразну болест“. Постоји у Речнику САНУ хомографна одредница *налеј* ијек. *наљеј* са регионалним значењем „паразитска болест; прилепчива заразна болест“, што је, на први поглед, тешко довести у везу са „отровом“ од биљке или којим другим. Али о томе ће још бити говора.

¹¹ Потврду од истог аутора дао је и Рјечник ЈАЗУ.

¹² Уп. N. Vajs, „Fitonimijske bilješke II“, *Rasprave Zavoda za jezik*, knj. 10–11, Zagreb, 1984–1985, 231–243. Први део овог чланка објављен је у *Raspravama zavoda za jezik*, књ. 8, 1984.

¹³ *Napellus* је иначе деминутив од *napus* = репа, због репастог корена (Vojin Gligić, *Etimološki botanički rečnik*, Sarajevo, 1954).

¹⁴ Према F. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika*, I–II, Ljubljana, 1977–1982.

отровни род *Aconitum* и посебну врсту тога рода *A. napellus*, настали преметањем гласова *p* и *l*, тј. ради се о наслањању на латински назив *parus, napellus*. Она, дакле, не прихвата семантичко повезивање *налиј*, *налијеј* са глаголом *(на)лијејити*, сматрајући то параетимолошким наслањањем. Овакво етимологисање према глаголу заступао је Ф. Безлај,¹⁵ подржавајући нека претходна мишљења.

6. Да се различити варијетети овог фитонима провлаче кроз све српске (и хрватске) речнике, потврђује нам и најновији једнотомни Речник српског језика Матице српске (2007), који има облике *налеј* ијек. *налијеј*, са дефиницијом „врста једића“.

7. Као што се могло и очекивати, највише поузданих и конкретних података (како просторно тако и временски) о конкретнијој и новијој употреби датих ботаничких лексема, даје грађа (и лексикографска обрада) Речника САНУ.

Идентификација одреднице је дата у екавском облику *налеј* ијек. *налијеј*, са додатком датим у загради *наљеј*,¹⁶ оквалификованим као *некњ./ижевнo/ ијек./авски/*. Испоређује се *налиј*, али без ознаке да је то (дијалекатски) икавски облик, што је неочекивано с обзиром на наведене екавске и ијекавске облике, а имајући у виду и методолошке пропозиције Речника који икавске ликове означава са *ик. дијал.* Појављују се два основна значења означена бројем. Прво је ботаничко, које се тиче једне врсте *једића* (*A. napellus*). Даје се 6 текстуалних и 7 потврда из речника, терминологија односно нетекстуалних потврда. Међу текстуалним потврдама, четири су са обликом *налеј*:

- Цвеће са трајним кореном и луком ... налеп (*Aconitum*) (Српске новине¹⁷ 1887, 1066).
- Отров им је био од лишћа и корена биљке налепа (*Aconitum napellus*) (Тихомир Ђорђевић, Наш народни живот, 104).
- Једић, Клобучић модри, Налијеп, Љутић ... [је] биљка врло отровна ... цвате тамномодро (Наше љековито биље, Загреб, 10).
- Беху [стреле] намазане биљним отровом, који се ... справљао од лишћа и корења налепа (*Aconitum napellus*) (Јован Радонић,

¹⁵ Уп. Bezljaj, II, 213.

¹⁶ Дати лик потврђује дефиниција: Наљеп [је] отровна биљка ... *aconitum napellus* (А. Вуковић, Народна ветеринарска терминологија, Београд, 1939).

¹⁷ Речничку скраћеницу овде дајемо са пуним именом ради јасније транспарентности ауторства података.

Историја Срба, 146). Најважније су отровне биљке ... разне врсте ... кукурека и једића или налепа (Владимир Ђорђевић, Сточарство, 156).

▪ Наљеп [је] отровна биљка ... *aconitum napellus* (Антоније Вуковић, Народна ветеринарска терминологија).

Остале нереченичне потврде су: Вук, Српски рјечник; Богослав Шулек, Југославенски именик биља, 255; Јулије Адамовић, Француско-хрватски рјечник, 7; Ђорђе Радић, Наше отровне змије и биљке, 67; Сава Петровић, Флора околине Ниша, 125; Хрватско Загорје, Збирка речи Јована Борјановића; Драгутин Симоновић, Ботанички речник. Као што видимо, аутори Речника САНУ су се определили да дају не само 5 пуних потврда него (супротно пропозицијама од довољних, заправо препоручених, 6) и још 7 потврда без текста, дакле, укупно 12, што нимало није случајно.

Како смо напред истакли, постоје јасна семантичка подударана између назива биљке и њена отрова (што је честа појава код многих биљака не само код нас него и у европским језицима уопште).¹⁸ У Речнику САНУ се појављују два секундарна значења дата под словним тачкама – **а.** „отров (обично добијен од биљке налепа, једића)“ и **б.** „стрела чији је врх премазан отровом“. Значење под **а.** потврђено је једним примером:

▪ За отров у нашем језику ... има ... три речи: јед, чемер и налеп (Ђорђевић Тихомир 13, 104), а значење **б.** такође једним примером од истог аутора:

▪ Отровно оружје међу Словенима се помиње врло рано ... они су имали стреле које су биле умочене у јак отров. Такве стреле називане су налеп. Најчешћи отров им је био од лишћа и корена биљке налепа (*Aconitum napellus*) (И., 104).

Речник САНУ даје и пословицу из Даничићевог издања *Poslovisa*, коју смо већ видели да је употребљена и у Броз–Ивековићевом Рјечнику. Она свакако хронолошки не припада модерном језику, јер је Даничић примере узимао из старих (поглавито дубровачких) рукописа XVII и XVIII века, па јој и није место у Речнику САНУ.¹⁹

8. Намеће се неколико питања везаних за различите облике овог фитонима.

¹⁸ Уп. Вајс 1984–85: 237.

¹⁹ Осим тога, у цитираној пословици погрешно се појављује глагол *расиљају* место *расиљују*.

8.1. Прво, ако прихватимо преовлађујући став (од Маретића, Скока па даље у српско-хрватским речницима и литератури) да је у питању метатеза *й* (*p*) и *л* (*l*) латинског деминутива *napellus*, тј. директна адаптација латинског облика, онда не можемо говорити о рефлексима јата него о различитим адаптацијама стране речи, које су извршене по моделу речи екавско/ијекавско/икавских облика.²⁰ У том случају, не би требало те облике идентификовати у српским речницима као екавско-ијекавске варијетете, него мање распрострањен облик *налијей* упутити на (у српском) распрострањенији *налей*.

8.2. Друго, ако бисмо прихватили тумачење да је у питању семантизација према глаголу *налейиџи* (какав став, према Н. Вајс 1984–85, заступа Безлај и др.), макар да је реч и о погрешном народном етимологисању, могли би се онда ови варијетети посматрати као облици са рефлексом јата, у крајњем случају настали наслањањем на нека секундарна значења.

8.3. Поставља се затим питање да ли постоји икакав опипљив основ да семантизам иде у том правцу.

8.4. Три нас ствари, додуше – не сасвим убедљиве – могу навести на тако нешто. Једна се тиче значења које је у Речнику САНУ дато под тачком **2. б.** „стрела чији је врх премазан отровом“, а настало је метонимијским преношењем. Према Т. Ђорђевићу, Стари Словени су имали стреле које су биле умочене у јак отров који су звали *налей*, а отров је био од ове биљке. Није реч о лепљењу, али јесте о „премазивању“, конкретније, умаче се *вршини део* стреле. Доиста је удаљена семантичка нијанса „лепљења“ која би послужила за народно етимологисање.

На другу семантичку подлогу, такође не нарочито уверљиву, наводи нас једна друга лексема. Наиме, постоји у језику покрајинизам *налей* ијек. *наљеј* и *налеја* ијек. *наљеја*, чије је једно секундарно значење (у Речнику САНУ под т. 3. означено као мед. покр.): „паразитска болест; прилепчива заразна болест“, а друго, такође удаљено, које би се евентуално могло довести у везу са „отровом“ је дато под

²⁰ У српском језику нису ретки случајеви да се на сличан начин адаптирају стране речи. Нпр., реч *гусџијерна* (лат. *cisterna*) појављује се у облицима *гусџијерна* – *гусџирна* – *гусџерна*, али се ни за једну не наводи да су то ијекавски, екавски или икавски облици. То исто имамо и код облика *цисџерна* – *цисџијерна*. Грцизам *манасџир* (грч. *monasterion*) појављује се и као *манасџијер*.

т. 2. „невоља, несрећа, покора, зло; јад, беда“.²¹ То су слабаши семантички трагови који се, бар метафорички, могу довести у неку даљу везу са ботаничким називом *налей* одн. „отровом од те биљке“ са општом семантиком глагола *(на)лейиџи*, јер као што се човек ненадамо зарази болешћу, тако исто и тровањем страда.²²

Трећу копчу са глаголом *налейиџи*, можда најчвршћу, треба тражити не према примарном значењу овога глагола, него према секундарном, које је у Рјечнику ЈАЗУ дато као б) „nagaziti, nagraisati“ ... „kad čovjek nagazi na kakvo zlo, može mu se činiti, kao da se priliјerio за nј“ (уп. код Вука пословицу: Налијепио негђе. Нагазио на зло, добио болест). То је значење у Речнику САНУ дефинисано „лоше проћи, настрадати, награбусити, надрљати“ и потврђено са 6 употреба. Чини се да између „настрадати, награбусити“ и „отровати се налепом“ може да се успостави семантичка нит.

9. Из изложеног се може закључити да обимнија и новија грађа показује да је облик *налей* у српском језику једнако често присутан, као и *налиј*, *налијей* код старијих (дубровачких) писаца. То наводи и даље на размишљање о правцима настанка ових трију ликова. Најуверљивије нам изгледа да су ови облици могли настати заправо у к р ш т а њ е м – према латинском *napellus* (метатезом *p* и *l*) – на једној страни – и према облицима са секундарним рефлексом гласа јат, аналогно према глаголу *налейиџи* у једном од његових пренесених значења – на другој страни. У том случају, ни српски речници нису направили превид кад су ове облике идентификовали: *налей* ијек. *налијей*, тј. са рефлексом јата.

²¹ Није без важности да подсетимо на већ цитирани пример Т. Ђорђевића: *За отров у нашем језику ... има ... џри речи: јед, чемер и налеј*.

²² Речник САНУ доноси и глагол *налијиџи* са значењем „страдати, настрадати“: *Кад неко учини неком зло, ња га овај мане, не џуџи га, каже му: „ће га налијиџи од другога“, џј. наџи ћеш на џаковога који џи неће ојросџиџи* (Заглавак, Србија, Цветковић М.). Ризично би било овај глагол доводити у везу са обликом *налиј* који има значења дата под *налей* (тј. биљка једић и отров од те биљке). Истина, за ову одредницу (која се не квалификује као икавизам) дато је шест примера (од којих се пет односи на отров), а међу њима је само један са српске територије: *Чувај се друга ... (лукавога, неискренога) к'о налија отровнога* (Јован Миодраговић, Народна педагогија у Срба, Београд 1914).

РЕЧНИЦИ И ЛИТЕРАТУРА

- Vajs, Nada, *Fitonimijske bilješke II*, Rasprave zavoda za jezik, knjiga 10–11, Zagreb, 1984–85, 231–243.
- Gligić, Vojin, *Etimološki botanički rečnik*, Sarajevo, 1954.
- Даничић, Ђура, *Рјечник из књижевних сѣјарина српских*, I–III, Београд [Биоград], 1863–1864.
- Iveković, F. – Broz, Ivan, *Rječnik hrvatskoga jezika*, II, Zagreb, 1901.
- Караџић, Вук Ст., *Српски рјечник*, Беч (Vien), 1852.
- Miklosich, Franz, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Веџ, 1886.
- Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XVIII, САНУ – Институт за српски језик САНУ, Београд, 1959–2010.
- Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1880–1976.
- Симоновић, Драгутин, *Ботанички речник*, САНУ, Београд, 1959.
- Skok, Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb, 1971–1974.
- Флора Србије*, I–IX, САНУ, Београд, 1070.

Summary

Milica Radović Tešić

ON FORMS OF PHYTONYM NALEP

Author is examining the folklore term of the phytonym *nalep* and its forms *nalijep* and *nalip* in Serbian and Croatian dictionaries. Older dictionaries, including the scholarly literature also, consider these forms as an adaptation of the Latin term *napellus*, i.e. Italian *nappello*, which originated by the metathesis of two phonemes [p] and [l]. More recent Serbian dictionaries identified these terms as ekavian–ijekavian forms. In paper, author formulates the hypothesis according to which one may mention the hybridization of the metathesis and the folklore etymological reliance on a secondary meaning of the verb *nalepiti* (“to glue on”).

БОРЉЕ ОТАШЕВИЋ

(Институт за српски језик САНУ, Београд)

ИМЕНИЦА *КРИЗА* У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

У раду се анализирају граматичке, лексичке и текстуалне карактеристике именице *криза*. Ова именица се одређује као „кључна реч актуелног тренутка“.

Кључне речи: криза, лексикографија, кључна реч, синтагма, творбено гнездо.

Српски рјечник Вука Стефановића Караџића из 1818. године не бележи именицу *криза*.

У Ђисаловићевом *Речнику сѣраних речи* (Ђисаловић 1928) међу осам хиљада одредница налази се и именица *криза*: „**криза** г. одсутан обрт; опасне прилике“.

У Бакотићевом речнику (Бакотић 1936) наводе се три значења ове речи:

КРИЗА, *ж* (од *грч.* krisis), 1. промена на боље или на горе која нагло дође у току извесних болести; 2. критично стање које се појављује у пословима, у трговини и индустрији, у привреди, у финансијама; 3. у *драми*: врхунац у расплету догађаја драме.

И у Московљевићевом речнику (Московљевић 2000), први пут објављеном 1966. године¹, ова именица има три значења:

* Рад је написан у оквиру пројекта *Ојис и сѣандардизација савременог српског језика* (178021), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Прво издање појавило се под називом *Речник савременог српскохрватског књижевног језика, с језичким савѣћником*. Убрзо по објављивању

кри́за ж (грч. krisis) **1.** тренутак болести кад се очекује бољитак или погоршање. **2.** фиг. опасно стање у привреди, обично после периода напретка. **3.** тешко стање у неком послу, односима.

Слична значења наводе се у трећој књизи Речника МС, објављеној 1969. године:

кри́за ж грч. **1.а.** врло тешко стање. ... **б.** екон. периодична појава у кайиџалистичкој привреди која се очигује, испољава у хиперпродукцији робе, а то има за последицу смањење производње и незајосленоси. ... **2.** мед. преломно стање у току болести после кога настаје побољшање или погоршање болести. ... **3.** осетљива несташница, оскудица чега. ...

Најкомплекснији речнички чланак, с најпрецизнијим семантичким идентификацијама, разумљиво, доноси Речник САНУ:

кри́за ж (грч. krisis) **1.а.** уопште тешко, рђаво стање; ситуација, обично пролазна, која доводи у опасност даљи опстанак, развој нечега. ... **б.** екон. тешак периодични поремећај у кайиџалистичкој привреди, у процесу кайиџалистичке репродукције, који се испољава у хиперпродукцији робе, што има за последицу пад цена и вредности кайиџала, незајосленоси, смањивање кредити и инвестиција, пропадање малих предузећа, банака и сл. ... **в.** пол. испољавање непријателских ставова, зајегнутоси у међународним односима; рђаво, несређено политичко стање у једној земљи. ... **г.** оскудица, несташница нечега. ...

2. тешко душевно стање, узнемиреноси, душевни немир, обично праћен болом, жањом. ...

3. мед. одсудан, преломан тренутак у току болести, после којег настаје побољшање или погоршање болесниковог здравственог стања. ...

4. књиж. врхунац заједно у драмској радњи, кулминација драмске радње. ... (Речник САНУ 1978)

И Речник МС и Речник САНУ економску кризу везују за капитализам². Мада је врло вероватно да ни социјалистичке привреде ни-

је забрањено и уништено, тако да је свега тридесетак примерака дошло до корисника.

² Речници руског језика објављени у совјетско доба економску кризу такође везују искључиво за капитализам: „Периодический наступательный в капиталистической экономике явление перепроизводства товаров, ведущее к разорению мелких производителей, к сокращению производства и к усиле-

су биле имуне на кризу, сужавање значења у овим речницима не може се сматрати за мањкавост. Владајућа (и једина дозвољена) партија у социјализму сматрала је да је економска криза својствена капитализму као систему, да капитализам нужно ствара кризу, па су се уместо именице *криза*, када је било речи о социјалистичкој привреди, користили разни еуфемизми.

Пошто емигрантске публикације нису биле укључене у грађу за израду ова два речника, а лингвисти се баве језиком а не економијом или политиком, лексикографско ограничавање економске кризе на капитализам било је неминовно.

Почетком осамдесетих година прошлог века, након Брозове смрти, ситуација се донекле мења па се све чешће говори о кризи и у социјализму. Облици испољавања економске кризе у капитализму и социјализму, поготово „реалном“, совјетског типа, нису исти³.

У једнотомном речнику српског језика Матице српске, објављеном 2007. године, економска криза више није ограничена само на капитализам:

кри́за ж ... а. тежак поремећај у економији, привреди (нпр. немогућност пласмана робе, пропадање предузећа и банака, смањење или прекид инвестиција, незапосленост и др.) (РСЈ 2007).

Данас именица *криза*, не само у српском језику⁴, спада у „кључне речи актуелног тренутка“. Термин⁵ је у језичку науку увела

нију безработицы (Ушаков 1936); „2. Экон. Периодическое относительное перепроизводство товаров в капиталистическом обществе, ведущее к расстройству экономической жизни, к безработице и нищете трудящихся“ (СРЯ 1983).

³ „Българският икономически дискурс от недалечното минало познава и дефицитната криза, чието проявление е недостиг на стоки и услуги и може да се определи като социалистически тип криза“ (ц. Атанасова 2010: 123).

⁴ „Сегодня среди ключевых слов текущего момента – *кризис*, это, думается, ни у кого не вызовет сомнений“ (ц. Шмелева 2009: 63); „Думата *криза* като езикова репрезентација на икономическото понятие „криза“ става изключително актуална в началото на 2008. г., при това не само в българския език“ (ц. Цонева 2010: 56); „Самата дума *криза* без съмнение е една от ключовите думи на нашето време и като всяка ключова дума има различни важни характеристики“ (ц. Цонева 2009); Каминска и Шмелова уводе и термин *кључна синџагма актуелног тренутка*: „Отдавая себе отчет в том, что в такой массе найдется множество случайных соседств этих слов в разных текстах, следует всё же признать, что *конец гламура* становится ключевым

Т. В. Шмелова пре двадесетак година (Шмелева 1993). Обележја која реч мора да поседује да би се могла назвати кључном, како наводи Шмелова, тичу се три аспекта постојања речи – текстуалног, лексичког и граматичког.

Текстуални аспект се испољава у фреквентности коришћења речи, поготово у новинским насловима, као ударном месту текстова масовне комуникације: КРИЗА ЗАПАДНОГ МОДЕЛА (Политика, 2012), КРИЗА НИЈЕ ГОТОВА (НИН, 2013), ПРОМЕНЕ И КРИЗА НА ВОЛСТРИТУ (НИН, 2008), САНКЦИЈЕ И ЕКОНОМСКА КРИЗА (Блиц, 2013), КРИЗА НА КОСОВУ (Курир, 2013), МЕРКЕЛ: ДУЖНИЧКА КРИЗА У ЕВРОПИ ЈОШ НАЈМАЊЕ ПЕТ ГОДИНА (Блиц, 2013), ТЕШКИ МАЉ КРИЗЕ (Политика, 2012).

Ове речи постају објекат масовне језичке рефлексije, појављује се мноштво исказа-дефиниција типа *X – то је...* или *X – то није...*

Лексички параметри речи – њена синтагматика и парадигматика – мењају се, првенствено ширењем могућности њене метафоричке употребе, модификују се синонимски и антонимски односи⁶.

Статус кључне речи побуђује активирање деривационог потенцијала – појављују се нови деривати, шири се сфера њихове употребе и семантика (Шмелева 1993, Шмелева 2009). Једини деривати забележени у описним речницима српског језика јесу придев *кризни*, именица *кризица* и глагол *кризирајти*:

кри́зни, -ā, -ō који се односи на кризу, који је у вези с кризом, захваћен кризом (Речник САНУ).

кри́зица (кризица) ж дем. од криза (Речник САНУ).

кри́зирати, кризирāм, 3. л . мн. кризирāју несврш. [в. криза] фам. бити у кризи, пролазити кроз кризу (обично о наркоманима у току одвикавања) (Клајн и Шипка 2008).

сочетанием текущего момента, если ввести и такое понятие“ (ц. Каминская, Шмелева 2009).

⁵ У литератури се срећу и други термини: „Социальная значимость называемого им понятия относит слово *кризис* в группу самых актуальных слов, которые обозначаются в современной лингвистике по-разному – как коммуникативно важные слова, слова-шлягеры, лексические доминанты, ключевые слова“ (ц. Цонева 2012: 127).

⁶ О метафори природне силе у концептуализацији светске економске кризе в. Силашки и Ђуровић 2011.

Интересантно је да све три речи нису забележене ни у једном дескриптивном речнику. У Бакотићевом и Московљевићевом речнику нема ниједног деривата. У Речнику МС и РСЈ 2007 забележен је придев *кризни*, у Речнику САНУ – *кризни* и *кризица*, у Клајн и Шипка 2008 – *кризни* и *кризирајћи*.

Речници нових речи бележе само једну синтагму – *кризни штиаб* (Клајн 1992) и један дериват – *кризирајћи* (Оташевић 2008).

Број деривата данас је врло велики. Придеви *йосїккризни*, *йослеккризни*, *йрейккризни*, *йреккризни* показују да се криза данас доживљава као нешто веома важно, па се живот дели на период пре ње и после ње (деценијама је главни међаш био рат па се живот делио на предратни и послератни).

послеккризни: Урушавање и анемичан послеккризни опоравак овог сектора, који је свугде „локомотива“ која вуче целу националну привреду, био је велики удар на економску сигурност Американаца, јер су некретнине све до кризе биле главни и сигуран чувар иметка и гаранција стандарда, да би се у последњих пет година то претворило у фатаморгану (Политика, 2012); Када је криза окончана, организација се суочава са потребама ревитализације у послеккризном периоду (И = интернет, 2011); „Послекризна ера не би требало да буде као преткризна ера“, указао је оснивач и директор Форума Клаус Шваб (Блиц, 2011).

посткризни: Економски саветник премијера Србије Јуриј Бајец каже да је припремљен нови посткризни модел економског раста и развоја Србије (Блиц, 2012); Предложен нови посткризни модел раста и развоја у коме кључно место треба да имају индустрија, пољопривреда, инвестиције и извоз (Школа бизниса, 2011); Посткризна обнова економије уз истицање у први план иновационих фактора раста главни је задатак странке парламентарне већине „Јединствена Русија“ (И, 2009).

наконкризни: Ко зна, можда то буде први наконкризни потез наше премијерке (И, 2010).

преткризни: Обим светске трговине је у децембру 2010. први пут премашио преткризни ниво, док је годишњи промет повећан за рекордних 15,1 одсто (Политика, 2011); Као доминантна прича и даље се гура објашњење да је преткризни период био нормалан, макар у смислу обрасца раста у реалној економији (Нови Репортер, 2011); Примена основних постулата кризног менаџмента ... на систематски начин припрема фирму да уочи преткризна стања и свесним поступцима избегне кризни удар у целини (Бранислав Машић: Стратегијски менаџмент, Београд, 2009, стр. 443).

прекризни: Најбољи прогностичар познијих тешкоћа су били прекризни спољни дефицити, а не они фискални (НСПМ, 2011); Робни промет 2011. године је постигао прекризни ниво, те износи 30 милијарди долара (И, 2012); То надаље значи, да криза пружа могућност да се успостави нова равнотежа, виша или нижа у поређењу са прекризним стањем (Политика, 2012).

међукризни: Истраживања су показала да се у оквиру тих међукризнних интервала јављају и краћи међурецесивни циклуси (И, 2012).

унутаркризни: Сви унутаркризни фактори остају. Тим пре што су врло активне снаге радикалног ислама, које делују са суседних територија (И, 2011).

докризни: Кад је реч о ефектима девалвације и строге фискалне политике, треба указати и на пример мале прибалтичке републике, Летоније, која је у периоду 2009–2011. обавила жестоку буџетску консолидацију, очувавши курс своје валуте – лата – према евр у докризном нивоу (Глас јавности, 2012); Темпо индустријске еволуције уско је повезан са стањем енергетике, зато обнова докризног обима индустријске производње у земљама Централно-Источне Европе (ЦИЕ) могућа је само под условом повећавања техничког енергопотенцијала и одрживог раста показатеља производње електричне енергије (Глобус, 2009); А то што је Русија прва земља у којој су берзански индекси надмашили докризни период за нашу јавност није битно, као што је то рецимо 2008. био случај када су ти исти индекси падали (И, 2011).

Размере кризе представљене су бројним дериватима:

мегакриза: Peak oil (тј. раст цена нафте као последица приближавања ПО) није крив за постојећу финансијску кризу (није ни битно). Колико дуго ће трајати ова тренутна криза? Да ли можете да сагледате спајање ове кризе (боље да је назовемо кризице) са кризом која ће директно бити последица ПО (опадање производње и раст цена...)? Колико ће та мегакриза трајати? (И, 2008); Иако ће свој део у наговештају доласка Новог доба свакако одиграти и еколошке катастрофе и промена климе, као нешто што нас упозорава, а непосредно нам је видљиво, од пресудног ће значења ипак бити криза савременог човечанства, мегакриза Модерне која је узнемирила људе можда онако како су били избезумљени и неоријентирани почетком Новог века (И, 2013).

мегакризни: И тако Србија свечано и радно упловљава у годину 2009, унапред проглашену мегакризном (И, 2008).

суперкриза: Суперкриза на помолу! /наслов/ Свету до краја ове године прети највећа економска криза, већа и од оне која се десила 30-их година прошлог века, предвиђају британски и амерички аналити-

чари (Курир, 2011); У догледној будућности – нова суперкриза (И, 2009); Поједини сматрају да би нова суперкриза изазвала више ратова, а неки не беже чак ни од тога да прогнозирају трећи светски рат (Курир, 2011).

кризетина: Реално, нико нормалан не би желео сада да влада, када је у току ова кризетина (И, 2012); А док та кризетина не прође они ће, нормално, наставити да гуле сиротињу рају јер се, руку на срце, у то најбоље и разумеју (Етна, 2011); Црна Гора нема приходе осим туризма, некретнине су прошле, цене падају, још мало па ће тамо бити финансијска криза, али не криза већ кризетина (И, 2008).

велекриза: Разумем да је светска економска криза, почела у 16 сати и 36 минута. То разумем. Не разумем ... да је почела домаћа велекриза морала (И, 2008).

хиперкриза: Криза или боље хиперкриза идентитета средине као и жеља да се у њој чак пропагира национализам доводи људе до невероватних теоријских елаборација, притом збуњујући их у тој мери да трговачким манирима покушавају да нађу подршку како би и сами нашли какав такав ослонац да верују у оно у шта им је прилично сумњиво веровати (И, 2001); Нисмо се за ово борили!!! Хиперкриза морала и људског непамћења је на врхунцу! (И, 2009).

ултракриза: На глобалну економску кризу ми смо одговорили на свој оригинални, српско-хрватско-бошњачки начин: политичком ултракризом (Журнал, 2012).

кризица: Peak oil (тј раст цена нафте као последица приближавања ПО) није крив за постојећу финансијску кризу (није ни битно). Колико дуго ће трајати ова тренутна криза? Да ли можете да сагледате спајање ове кризе (боље да је назовемо кризице) са кризом која ће директно бити последица ПО (опадање производње и раст цена...)? Колико ће та мегакриза трајати? (И, 2008); Кризица или криза ... Високи представник међународне заједнице Валентин Инцко сматра да у Босни и Херцеговини постоји „кризица“. За разлику од њега, челници Републике Српске ситуацију у БиХ, због неколико закона које је Инцко донео, описују много драматичније (Данас, 2009); Дакле, све док они који оспоравају то право Србији и Србима не буду схватили да Србија и Срби имају итекако право на своје националне интересе, и не буду прихватили такву Србију ... они ће бити генератори криза и кризица на овом подручју (И, 2010).

миникриза: Такав оптимистички закључак се намеће после изјаве руског председника Владимира Путина који је дијагностиковао садашње британско-руске односе као – мини-кризу. Путин је дословно рекао да ће Русија и Велика Британија решити садашњу мини-кризу и да ће се односи те две земље нормално развијати (Вечерње новости, 2007); Дајући правце дебати, она ће уједно дати и правац и облик будућем току кризе. Аргумент да је англо-саксонски капитализам крив

већ је довео до покрета за строжим европским финансијским прописима, као и до мини-кризе у односима еврозоне са Британијом (И, 2012); Ирска је била у тзв. мини-кризи 2002. године, због америчке кризе е-компанија, и та криза је санирана. Међутим, талас глобалне кризе био је разорнији (Време, 2010).

Борба против кризе произвела је три деривата, два придева и један прилог – *пројивкризни*, *антикризни* и *антикризно*:

противкризни: Држава чији чланови Владе проглашавају светску економску кризу за њену шансу, тврдећи: да ће због исте у Србију навалити стампедо инвеститора, да су владине противкризне мере нешто изузетно што свет до сада није видео, да ће упркос кризи бити привредног раста, а њен председник марљиво све то понавља (а не ради се о предизборној кампањи), изазива код посматрача са стране, у најмању руку, осећај неверице да је тако нешто могуће (НСПМ, 2009); Када се чита противкризни план Барака Обаме, стиче се утисак да је то просто нови програм новог председника, о правцу развоја земље (И, 2009); Према Риа Новости Русија је издвојила из резерви 10 трилиона рубљи (340 милијарди долара) као противкризни пакет што представља скоро целокупан руски буџет (И, 2008).

антикризни: Лимитирање максималног износа плате коју могу да приме директори јавних предузећа и агенција биће једна од антикризних мера (Блиц, 2012); Представници Владе Србије предочили су јуче синдикатима и послодавцима сву тежину ситуације у којој се земља тренутно налази, али и антикризне мере које ће омогућити да ту ситуацију преживимо (Политика, 2012); Потребна антикризна влада (Глас јавности, 2012).

антикризно (прил.): Да би се остварио такав резултат тешко да смо се могли понашати антикризно, што би било логично у овом времену (Дан, 2011); Можемо ли са њима да делујемо антикризно? Намена ПИ је иновативност, искоришћавање вредности у подацима, тражење конкурентних предности, резерви (И); Да би то изборили нијесмо се могли понашати антикризно, чак шта више наш буџет је растао за износ путовања ка далеким европским дестинацијама (Арена, 2011).

Именица *кризолог* појавила се још осамдесетих година прошлога века. Коришћена је пејоративно за интелектуалце који су почели да указују на постојање кризе и у социјалистичком друштву. Данас је ова именица стилски неутрална и означава научнике који проучавају кризу.

кризологија: Кризографија и кризологија кризе америчке антропологије, изазване превасходно ванантрополошким мишљењем и редуковањем антропологије на етнографију, састојала се из уочавања ви-

ше различитих аспеката приписане кризе или чак из више „криза“ америчке антропологије (Иван Ковачевић: Антропологија између сцијентизма и дисолуције, Београд, 2010, стр. 157); Нико није предвидео слом социјалистичких друштава. Стипе Шувар уводи појам кризологија за друштвене науке које почињу 80-их да наговештавају кризу (Јелена Јанковић: Теорије о друштвеним променама, скрипта); Ако се успе у „заоштравању“, успеће се и у борби против наведеног, каже нам лекција из предмета „Кризологија и катастрофологија деведесетих на простору Бивше Југославије & Западног Балкана“ (И, 2008).

кризолог: Културолог, феноменолог и кризолог Ратко Божовић је и у овој новој књизи „фрешких“ текстова колумнистички брзо реаговао, као „вапијући у пустињи“ (И); Његово дело Друштвене неједнакости и модерно друштво (1974) и већи број његових радова који већ у наслову садрже појам „криза“ донели су му, као и другим његовим колегама, етикету „кризолога“ (Република, 2007); Као да је Кангрџа заборавио своје примедбе поводом Шуваревог избора за редовног професора, Бијелу књигу са листом „анархолибералних интелектуалаца“ на којој је Кангрџино име обилато презентирано, на Шуварево поспрдно политичко обележавање колега који су аргументовано указивали на кризу југословенског друштва седамдесетих и осамдесетих година прошлог века као „кризолога“ итд. (Република, 2003).

кризолошки: Управо таква манихејска подела жели се наметнути као кључна подела савремене кризе у Србији. У њој се хуманизам, модерност и просветитељство/просвећеност појављују као основне реторичко-полемичке фигуре. Стога се поновно преиспитивање „просветитељског пројекта“ у савременом кризолошком дискурсу појављује не толико из разлога чисто теоријске природе, него више из разлога оправдавања, односно утемељења различитих погледа на свет у време евидентне легитимацијске кризе различитих практичних, а у коначном – из разлога оправдавања различитих политичких становишта (Филозофија и друштво, 2006); Поново јој се указује „епистемолошка шанса“ да се врати „великим питањима свога времена“ на начин који би отклонио суморне „кризолошке“ констатације (Филозофија и друштво, 2006).

Именица *кризографија* спада у индивидуалну творбу.

кризографија: Кризографија и кризологија кризе америчке антропологије, изазване превасходно ванантрополошким мишљењем и редуковањем антропологије на етнографију, састојала се из уочавања више различитих аспеката приписане кризе или чак из више „криза“ америчке антропологије (Иван Ковачевић: Антропологија између сцијентизма и дисолуције, Београд, 2010, стр. 157).

Одсуство кризе означава се придевима *бескризни* и *некризни*:

бескризни: Развијају се, истовремено, буржоаске концепције бескризног, хармоничног развоја капиталистичке привреде, посебно његовог приватног сектора (И); За то су се постарали управо југокомунисти, одржавањем „нормалности“ на апаратима и петрификацијом система који је ... само у својој тоталитарној форми могао бити бескризни. Свака надолazeћа структурна криза – јачање терцијарног економског сектора, постојање конгломерата неподесних за „демократско“ самоуправљање, императив економске ефикасности наместо екстензивности – само је гурала елиту ка конзервативнијем решењу (И, 2012).

некризни: Тиме си савршени поданик јер си у бити лако поткупљив, јер ће ти, у некризна времена, лако уз већу плату продати беле бубреге за ове обичне (И, 2012); Да су нека друга, некризна времена, у делегацији би било бар 80 људи; овако, ова нејака шачица Срба имала је, поред навијачких, и радну обавезу да присуствује још једном звезданом тренутку председника (Е-новине, 2009); Није то, дакле, разлог, већ се финансијска криза овде прво и највидљивије сломила о леђа медија, посебно телевизија. Речју – ионако неразвијена привреда у кризи сигурно не даје довољно пара за рекламе, а телевизија има превише (чак и за некризно тржиште) и веома су скупе (И, 2010).

Именица *кризисиште* је успео индивидуални експресивни дериват:

кризисиште: Неко је остао на слободи уместо у затвору, некоме је Косово остало као дуговечно кризисиште из кога се на већ увежбан начин стичу гласови (И, 2007).

Именицу *криза*, као „кључну реч актуелног тренутка“, карактерише и текстогеност – способност да продукује мноштво текстова (Шмелева 2009). О кризи, њеном настанку, узроцима, облицима испољавања, могућностима превазилажења и слично написано је протеклих година на хиљаде чланака, студија, књига. И сама реч *криза* постала је предмет бројних промишљања:

Реч криза ушла је у наше животе прво кроз негирање њеног постојања, затим преко тврдњи да њен карактер није трајан (очекивана корекција тржишта, рекли би трејдери) до изјава да се ради о глобалном феномену који ипак неће имати значајније ефекте на нашу малу и локалну економију. Временом, фазу порицања заменила је спознаја да реч „криза“ може да послужи као оправдање за пропаст сваке економске политике, укључујући ту и српску. Криза је заслужено добила статус највише истине која не захтева никакво даље објашњење и која је истовремено сама себи и узрок и последица ... Међутим први

пут имамо прилику да сусретнемо кризу за коју се чини да је нешто више од простог појма, кризу која представља готово жив ентитет, недоступан ограничениости наше спознаје. Тиме је изгледа понуђено једино сувисло објашњење због чега се нико није упуштао у њено дубље тумачење. Довољно је изговорити „криза“ и ствар је решена. Људи су већ временом научили да ту реч треба прихватити ћутке и без поговора, исто онако као што се на дар прихвата свилен гајтан, само да се не би увредио гост који нам га је чак из Стамбола донео на поклон (И, 2009);

И садашњу финансијско-економску невољу народ сматра као суд Божији, но не говори суд него криза. Да би невоља била умножена неразумевањем! јер док се изговарала разумљива реч, суд, знао се и узрок због кога је невоља дошла; знао се и Судија, који је невољу попустио; знао се најзад и циљ попуштене невоље. Чим је пак употребљена реч криза, реч неразумљива свима и свакоме, нико ништа не зна да објасни ни због чега, ни од кога, ни к чему? Само се тиме разликује садашња криза од криза, које су од суше или поплаве или рата или помора или гусеница или друге неке напасти (Владика Николај: Мисионарска писма);

Никада нам се реч криза није чинила тако блиска и уобичајена као што је то случај у последње две године. Гомила економиста и разних стручњака анализира, предвиђа, критикује, сумира и надасве живи од те речи, а њен узрок, утицај и будући след никад се нису нису чинили несхватљивији и неизвеснији (И, 2012).

У новинским насловима честа је формула *криза као...* Блиска је дефиницији јер се њома истиче она страна кризе коју аутор сматра најважнијом: КРИЗА КАО ПРЕТЊА⁷; КРИЗА КАО КАПИТАЛИСТИЧКА ПРИЛИКА; КРИЗА КАО АЛАТКА ЗА ИЗГРАДЊУ ЕВРОИМПЕРИЈЕ; КРИЗА КАО ШАНСА; КРИЗА КАО УМИРАЊЕ СОЦИЈАЛНЕ ДРЖАВЕ; СВЕТСКА ЕКОНОМСКА КРИЗА КАО АЛИБИ; КРИЗА КАО ИЗГОВОР ЗА ОТПУШТАЊЕ...

Комбинаторне могућности ове именице последњих неколико деценија су знатно увећане. Број синтагми с именицом *криза* је огroman, а многе од њих су веома фреквентне. Као илустрација, биће наведене неке од њих:

придев + криза: економска⁸, светска економска, глобална, политичка, спољнополитичка, војно-политичка, кредитна, дужничка,

⁷ Сви наведени примери нађени су на интернету.

⁸ Цитати нису навођени ради уштеде простора. За сваку од наведених синтагми лако је наћи десетине реченица, у различитим изворима, у којима су употребљене.

буџетска, финансијска, изборна, постизборна, уставна, фискална, аграрна, социјална, социјално-економска, енергетска, идеолошка, демографска, популациона, национална, цивилизацијска, хуманитарна, талачка, емоционална, психолошка, еколошка, нафтна, стваралачка, професионална, грчка, сиријска...

криза нечега: банкарског система, фискалног система, долара, ликвидности, компјутерске индустрије, идентитета, власти, савремене цивилизације, европске цивилизације, породице, морала, духовности, књиге, читања...

криза у: свету, еврозони, зони евра, Европи, Алжиру, региону, филмској индустрији, музичкој индустрији, агробизнису, сфери политике, односима Русије и САД...

криза унутар: Европске уније, Демократске странке, коалиције, система евра, еврозоне, владајуће коалиције, владајуће странке, владајућег политичког блока, исламске заједнице, струке...

криза на: Блиском истоку, северу Косова и Метохије, турско-сиријској граници, тржишту капитала, хипотекарном тржишту, Београдској берзи...

криза с(а) (+ инструментал): таоцима, евром, струјом, горивом, гасом, руским туристима, ценама хране, несташицом хране, Грчком, Техераном, државним дуговима...

криза с(а) (+ генитив): светских берзи, Косова, севера Косова и Метохије, хипотекарног тржишта, периферије еврозоне, Волстри-та...

криза око: гаса, Сирије, Космета, проглашења независности Косова, снабдевања, буџета, дугова, ликвидности банака, евра, заставе, права наслеђа на престо...

Поједине синтагме с овом именицом су вишечлани термини: Велика криза, Кубанска ракетна криза, Анексиона криза, Тршћанска криза итд. Неке од њих су забележене у општим дескриптивним речницима, речницима страних речи, општим енциклопедијама и терми-нолошким речницима, друге још чекају на лексикографску обраду.

Наведени примери недвосмислено показују да је именица *кри-за* кључна реч актуелног тренутка. С обзиром на стање у свету и код нас, врло је вероватно да ће тај статус задржати још дуго времена.

ЛИТЕРАТУРА

- Атанасова 2010: Тана Атанасова, Образни проекции на кризата в българския общественно-политически дискурс. у: *Сборник доклади от юбилейна международна научна конференция. Том 4. „Наука и икономика“*, Варна, 123–133.
- Башкова 2009: И. В. Башкова, Существование кризис в российских СМИ XXI века. *Политическая лингвистика* 2, Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 68–71.
- Каминская и Шмелева 2009: Т. Л. Каминская, Т. В. Шмелева, Гламур и кризис. *Вестник Новгородского государственного университета. Серия „Гуманитарные науки“* № 47. Великий Новгород, www.rus.jf.spbu.ru/upload/.../doc_1251990019
- Силашки и Ђуровић 2011: Nadežda Silaški, Tatjana Đurović, The natural force metaphor in the conceptualisation of the global financial crisis in english and serbian. *Зборник Маџице срѣске за филологију и лингвистику* LIV/1, 227–245.
- Цонева 2009: Л. Цонева, Метафорическое моделирование экономического кризиса. у: *Активные процессы в различных типах дискурсов: политический, медийный, рекламный дискурсы и интернет-коммуникация. Материалы международ. конференции*, Москва – Ярославль: Ремдер, 540–548.
- Цонева 2010: Лиљана Цонева, Думата криза като ключова дума на временото. у: *Световната криза и икономическото развитие. Сборник доклади от юбилейна международна научна конференция. Том 4*, Варна: Наука и икономика, 56–63.
- Цонева 2012: Лиљана Цонева: Слово кризис в современном медиатексте. *Славистика* XVI, Београд, 127–134.
- Шмелева 1993: Т. В. Шмелева, Ключевые слова текущего момента, *Colloquium* 1, Киев: Издательский дом Дмитрия Бураго, 33–41.
- Шмелева 2009: Т. В. Шмелева, Кризис как ключевое слово текущего момента, *Политическая лингвистика* 2, Екатеринбург: Уральский государственный педагогический университет, 63–67.

РЕЧНИЦИ

- Бакотић 1936: Др. Лујо Бакотић, *Речник срѣскохрвајског књижевног језика*. Београд: ауторско издање.

- Ђисаловић 1924: Проф. Др. Веселин Ђисаловић, *Речник сѣраних речи*. Нови Сад: ауторско издање.
- Клајн 1992: Клајн Иван, *Речник нових речи*. Нови Сад: Матица српска.
- Клајн и Шипка 2008: Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник сѣраних речи и израза*. Нови Сад: Прометеј.
- Московљевић 2000: Др Милош С. Московљевић, *Речник савременог српског књижевног језика с језичким савјетником*. Београд: Гутенбергова галаксија.
- Оташевић 2008: Ђорђе Оташевић, *Речник нових и незабележених речи : сажетко издање*. Београд: Алма.
- Речник МС: *Речник српскохрватског књижевног језика*. I–VI. Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- Речник САНУ 1978: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* X. Београд: Српска академија наука и уметности – Институт за српскохрватски језик.
- РСЈ 2007: *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска.
- СРЯ 1983: *Словарь русского языка в четырех томах. Издание второе, исправленное и дополненное*. Москва: Русский язык.
- Ушаков 1936: *Толковый словарь русского языка* (под редакцией Д. Н. Ушакова). Москва: Государственный институт „Советская энциклопедия“.

Summary

Dorđe Otašević

THE NOUN CRISIS IN THE CONTEMPORARY SERBIAN LANGUAGE

The noun *crisis*, not only in Serbian language, now days belongs to the ‘key words of the current moment.’ The characteristics that one word must have in order to be defined as a key word are the three aspects of the word existence – textual, lexical and grammatical. The textual aspect is manifested through the frequency of word usage, especially in the newspaper headlines, as the central spot of the mass communication texts. The status of the key word raises the activation of the derivative potential – the new derivatives appear, the sphere of their usage and semantics expand. The number of derivatives today is pretty large: *postkrizni*, *poslekrizni*, *pret-*

krizni, prekrizni, nakonkrizni, međukrizni, unutarkrizni, dokrizni, megakrizna, megakrizni, superkriza, velekriza, protivkrizni, krizologija etc. The noun *crisis*, as the 'key word of the current moment' is also characterized by its ability to produce a great number of texts. The word *crisis* itself has become the subject of many reflections. The combinatorial possibilities of this noun have been significantly increased during the last few decades. The number of the phrases containing the noun *crisis* is huge, and many of them are very frequent.

The examples listed show unequivocally that the noun *crisis* is a key word of the current moment. Considering the state of things in the world and in our country as well, it is most likely that it will maintain that status for a long period of time.

БОЈАНА МИЛОСАВЉЕВИЋ
(Учитељски факултет, Београд)

ИМЕНИЦА УЧИТЕЉ У ЛЕКСИЧКОМ СИСТЕМУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

У раду се представља лексичкосемантички потенцијал речи *учи-
тељ*, где се узима у разматрање њено семантичко-деривационо гне-
здо и лексичкосемантички односи, парадигматски и синтагматски, у
које ова именица ступа са другим речима српског језика, домаћег и
страног порекла (*инструктор*, *тренер*, *мениџер*, *едукатор* итд.).

Кључне речи: српски језик, учитељ, лексички систем, семантичко-
деривационо гнездо, парадигматски и синтагматски лексички одно-
си.

О значењу и употреби речи *учи-тељ* у српском језику, као и о
синтагматским конструкцијама новијег доба *наставник разредне на-
ставе* и *професор разредне наставе*, својевремено је говорио Б. Тер-
зић (Терзић 2002: 35–37). Поредџи стару словенску реч *учи-тељ* и
ове нове – према овом аутору – рогобатне конструкције, Б. Терзић је
желео широј јавности скренути пажњу на непотребну бирократиза-
цију у језику, с једне стране, а с друге стране, и на неодговарајућу
употребу речи *професор*¹ у српском језику. Циљ једног оваквог кри-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања
савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског
књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Мини-
старство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ *Професорима* се у српском језику називају сва лица са завршеним
факултетом која изводе наставу на свим нивоима предуниверзитетског
образовања, али и наставници универзитета. У другим словенским језицима

тичког осврта, између осталог, био је и да се апелује на јавност да не одбацује из свог језика тако олако стару словенску реч *учиѿељ* и, како то аутор наведеног чланка каже, да не измишља „ученије“ речи и конструкције правдајући такав немаран однос према свом језику новим променама у систему образовања и новим правилима у начину стицања звања *учиѿељ*.

Какву је реакцију изазвао овај апел у јавности и у науци о образовању говори чињеница да се у систему назива наставно-образовних звања и занимања за учитеља у општем значењу данас користе, осим конструкција *ѿрофесор разредне наѿтаве*, и неке друге нове речи као што су нпр. *менѿор*, *инѿструкѿор*, *ѿренер*, *едукаѿор*, *ѿедагоѿки савеѿник*.²

Са овим релативно новим номинацијама, насталим претежно од речи страног порекла, срећемо се како у стручној педагошко-психолошкој литератури тако и у средствима јавног информисања. Стога желимо реч *учиѿељ*, посматрајући је у односу према конкурентним речима и терминима истог или сличног значења, да представимо у лексичком систему српског језика. Циљ нам је заправо да представимо лексичкосемантички потенцијал речи *учиѿељ*, узимајући у разматрање њено семантичко-деривационо гнездо и лексичкосемантичке односе, парадигматске и синтагматске, у које ова именица ступа са другим речима српског језика, домаћег и страног порекла, како бисмо показали колико је реч *учиѿељ* постојана у српском језику. Грађу за ово истраживање узели смо из дескриптивних речника српског језика (Речник САНУ, Речник МС, Речник СЈ МС, Речник ЈАЗУ) и из

(нпр. у руском, чешком, пољском итд.), али и у неким несловенским језицима (нпр. у немачком, енглеском итд.), *ѿрофесором* се називају само универзитетски наставници. Наравно, није нужно, а ни могућно да се у сродним језицима речи истог корена развијају и употребљавају на исти начин. Науци су одавно позната ова лексичка непоклапања у сродним језицима названа међујезичка хомонимија, односно лажни пријатељи (в. Терзић 2002: 35–37).

² Према Правилнику о сталном стручном усавршавању и стицању звања наставника, васпитача и стручних сарадника из 2004, наставницима (запосленима у школама) омогућено је да путем стручног усавршавања и применом наученог у пракси стекну следећа звања: *ѿедагоѿки савеѿник*, *менѿор*, *инѿструкѿор* и *виѿи ѿедагоѿки савеѿник* (Службени гласник, курзив је наш). Према Правилнику о сталном стручном усавршавању и стицању звања наставника, васпитача и стручних сарадника из 2012, наставник, васпитач и стручни сарадник може да напредује стицањем звања *ѿедагоѿки савеѿник*, *самостѿални ѿедагоѿки савеѿник*, *виѿи ѿедагоѿки савеѿник* и *виѿоки ѿедагоѿки савеѿник*.

електронског корпуса српског језика са Математичког факултета. У анализи и интерпретацији језичког корпуса послужили смо се елементима компоненцијалне анализе као једним од значајних метода у испитивању лексичке семантике.

1. Лексема *учиџељ* у речницима српског језика

У савременом књижевном језику, према шестотомном Речнику МС, реч *учиџељ* има три значења. Два њена значења су термилошка јер се тичу сфере образовања. Уже термилошко значење речи *учиџељ*, према шестотомном Речнику МС, јесте 'просветни радник са средњом стручном спремом, са учитељском школом, који ради у основној школи'. У једнотомном Речнику СЈ МС ово значење је делимично измењено у оном делу дефиниције који се тиче учитељеве стручне спреме, па се каже да је *учиџељ* 'просветни радник са учитељском школом, који ради у основној школи'. У вези с овим значењем је и друго, шире термилошко значење речи *учиџељ* 'стручњак који поучава друге у некој врсти знања или вештине: учитељ страних језика, учитељ музике, играња, јахања, пливања и сл.'

Секундарно значење речи *учиџељ* је опште, нетермилошко значење: 'онај од кога се може нешто научити'.

Иако се термилошким значењима речи *учиџељ* у дескриптивним речницима српског језика даје предност у хијерархији значења у оквиру речничког чланка речи *учиџељ*, јасно је да су термилошка значења изведена из овог општег нетермилошког значења. То нам потврђује Речнику ЈАЗУ, речник заснован на историјској грађи нашег језика, у коме се значење речи *учиџељ* описује само као: 'човек који кога учи'.

2. Семантичко-деривационо гнездо лексеме *учиџељ*

Именица *учиџељ* је девербатив глагола *учиџи* настао суфиксом *-џељ*. По творбеном значењу, именица *учиџељ*, као и друга девербативна образовања са суфиксом *-џељ*, припада категорији именица *nomina agentis* чије је опште лингвистичко одређење да означавају некога или нешто као носиоца глаголске радње или процеса. Гледајући семантику именица изведених суфиксом *-џељ*, тј. да ли је код именица *nomina agentis* вршилац радње човек или предмет, затим да ли се вршилац радње карактерише по стварном извршењу радње у датом тренутку или по томе што неку радњу врши стално, по опредељењу, позиву, способности и сл., именица *учиџељ* припада ужој гру-

пи именица *nomina agentis*, тзв. именицама *nomina proffessionis*, *nomina officii* – именицама које значе занимања (Ристић 1982: 202–204).

Иако су именице изведене суфиксом *-иџељ* у савременом српском језику превасходно књижевног карактера, именица *учиџељ* је народна реч. Наиме, суфикс *-иџељ* је по пореклу народни (прасловенски, наслеђен из праиндоевропског језика), али када се почео везивати за глаголе који су означаваали духовну или апстрактну радњу, добијао је и књишки карактер (Ристић 1982: 211). Прасловенско порекло самог суфикса *-иџељ* и народно порекло речи *учиџељ* показује нам да је ова реч дубоко укорееена у српском језику.

Лексема *учиџељ* је као мотивна реч послужила за грађење именица са моционим суфиксима *-ица* и *-ка*: *учиџељица* (учитељ + ица) и *учиџељка* (учитељ + ка) са значењем 'жена учитељ', а претходно 'супруга учитеља'. У српском књижевном језику моциони суфикс *-ица* продуктивнији је и фреквентнији од суфикса *-ка* (Ћорић 1982: 81), па се у шестотомном Речнику МС значење речи *учиџељка* упућује на значење речи *учиџељица*. За разлику од именице *учиџељица*, која је своје значење остварила једино као *nomina agentis*, именица *учиџељка* је развила и секундарно значење: 'учитељева жена'.

Све три лексеме, и *учиџељ* и *учиџељица* и *учиџељка*, имају одговарајуће деривате граматичког значења остварене релационим и посесивним придевима *учиџељев* (учитељ + ев) 'који припада учитељу', *учиџељски* (учитељ + ски) 'који се односи на учитеља', *учиџељичин* (учитељич + ин) 'који припада учитељици', *учиџељички* (учитељич + ки) 'који се односи на учитељице' и *учиџељкин* (учитељк + ин) 'који припада учитељки'. Граматичко, прилошко значење остварено је у прилогу *учиџељски* са значењем 'на учитељски начин, као учитељи'. Од деривата граматичког значења, једино је присвојни придев *учиџељев* послужио у стварању нових деривата, тачније у стварању именице *учиџељевица* (учитељев + ица) са значењем 'учитељева жена', која је ограничене употребе с обзиром на то да је забележена само у Броз–Ивековићевом речнику.

Иако лексема *учиџељ* нема толико развијену семантичку структуру (три значења), ипак има неколико лексикализованих деривата. Од именица, ту су *учиџељац* (учитељ + ац) 'ђак учитељске школе', *учиџељиџиџе* (учитељ + иште) застарели назив за 'учитељску школу', *учиџељсџиво* (учитељ + ство) у збирном значењу 'учитељи, учитељски сталеж (колеktiv)' и 'учитељски позив, учитељска служба'. Од глагола, ту су: *учиџељеваџи/-оваџи* (учитељ + ева/ова + ти), као и њима одговарајуће глаголске именице *учиџељевање/-овање* (учитељева/ова + ње).

Као *nomina proffessionis*, именица *учиџељ* има и одговарајуће именице субјективне оцене: аугментатив *учиџељеџина* (учитељ + еџина,³ често са пејоративним употребним вредностима, деминутив *учиџељчић* (учитељ + чић) често са маркираним пејоративним значењем, али и хипокористичним!⁴ Чисти хипокористици су именице *учо* и *уча* настале скраћивањем творбене основе *учиџељ* и додавањем граматичких наставака (који се уједно могу сматрати и суфиксима) *-а*, односно *-о* у зависности од дијалекатске базе.

Остале творенице мотивисане лексемом *учиџељ* добијене су углавном префиксацијом (*надучиџељ*, *надриучиџељ*, *неучиџељ*, *нузучиџељ*, *џодучиџељ*) и слагањем основе *учиџељ* са другом основом (*вероучиџељ*, *деџоучиџељ*, *злоучиџељ*, *јересеучиџељ*, *народоучиџељ*, *џрвоучиџељ*). Као што се да приметити, наведена образовања у језику имају различиту регуларност кад је реч о стандарду.

Префикси који учествују у слагању са именицом *учиџељ* јесу домаћи префикси, предлошког и непредлошког порекла; нема префикса страног порекла који су учествовали у слагању са именицом *учиџељ*.

³ Аугментатив *учиџељеџина* је један од ретких аугментатива који је суфиксом *-еџина* изведен од именице мушког рода. У српском језику, како наводи В. Јовановић, највећи број аугментатива са суфиксом *-еџина* настао је од именица женског рода (Јовановић 2010: 97).

⁴ У Речнику МС лексема *учиџељчић* је дефинисана као деминутив и пејоратив од именице *учиџељ*. Међутим, пример којим се ово значење потврђује а који гласи: Сада из службе отпуштају *јадне учиџељчиће* (курзив је наш) показује нам да деминутив *учиџељчић* употребљен у овом контексту нема само творбено деминутивно значење и прагматичко пејоративно и иронично значење. Осим ових значења, може имати и хипокористично значење ублажавања, сажаљења, саосећања, што нам потврђује одговарајући придевски детерминатор *јадан* у синтагматском споју са именицом *учиџељчић*. Анализирајући лексикографско дефинисање деминутива на *-че* и *-чић*, неки лексикографи су с правом уочили да се дефинисањем деминутива лексикографском дефиницијом *дем. и џеј. од X* само донекле обухватају семантичко-стилска померања карактеристична за употребу деминутива (а и аугментатива) са значењем занимања. У семантичком пољу деминутива са значењем занимања врло често се осим сема 'лош', 'безначајан', 'никакав', 'који не завређује поштовање', развијају, ако се деминутиви употребе у хипокористичном значењу одређеног прагматичког контекста, и семе 'јадан', 'који је за жаљење, сажаљевање', 'са којим се саосећа' и сл. Сходно томе, предлог лексикографа је да се деминутиви из сфера занимања дефинишу комбинацијом одговарајућих квалификатора: *дем. и хиј. или џеј. од X* (Ристић и др. 2005: 604–605).

Будући да префикс као семантички испуњен елемент у споју са именицом само модификује њено лексичко значење (Радовић Тешић 2002: 17), код префиксалних именица са основом *учиџељ* можемо рећи да значењска модификација префиксима углавном иде у два правца: у правцу квалификовања и у правцу класификовања.

Модификација у правцу квалификовања тиче се двају елемента: 1) оцене вредности учитељске способности и 2) стручности, оспособљености учитеља за више научних грана, области знања и вештина. Тако се префиксом *надри-* у сложеници *надриучиџељ* потиरे, негира значење именице *учиџељ*, па је *надриучиџељ* 'онај који поучава, учи некога без довољно знања, стручности и сл.'. Префиксом *нуз-* у сложеници *нузучиџељ* значење речи *учиџељ* се проширује означавајући тако 'онога који је оспособљен не само за обављање основних учитељских активности већ и да преноси знање и из додатних активности, вештина, предмета у школи'.

Модификација у правцу класификовања одвија се према двама критеријумима: према томе да ли је неко по професији учитељ или не, што се постиже префиксом *не-* у сложеници *неучиџељ* 'онај који није учитељ (по професији)', и према рангу, чину, положају који неко заузима у учитељској професији, што се постиже префиксима *над-* и *йод-* у сложеницама *надучиџељ* 'професор средње школе, виши учитељ' и *йодучиџељ* 'онај који је по службеном положају одмах до учитеља'.

Именица *учиџељ* се, како смо већ напоменули, јавља и као други део сложеница (*вероучиџељ*, *дейџоучиџељ*, *језикоучиџељ* итд.). У тим сложеницама први део спецификује значење речи *учиџељ* као управне речи у сложеници. Спецификовање се одвија тако што се ближе одређује *кога* учитељ као стручњак, добар познавалац поучава (децу, народ) и *у чему*, у којој врсти знања, научне области (у веронауци, језику итд.). Тако имамо следеће сложенице: *дейџоучиџељ* 'дечји учитељ', *народоучиџељ* 'човек који просвећује народ, народни учитељ', *вероучиџељ* 'наставник веронауке', *законоучиџељ* 'наставник веронауке, вероучитељ' (од им. *закон* у значењу 'вера'), *језикоучиџељ* 'учитељ, наставник језика'. Већина ових именица је настала калкирањем и не припада општеупотребном лексичком фонду српског језика, осим именице *вероучиџељ* која је оживљена скорашњим поновним увођењем веронауке у школски образовни систем те је постала актуелна и ушла и званично у употребу.

Гледајући (поли)семантичку структуру ових именичких сложеница, запажамо да је код неких значење 'учитељ, наставник одређене области' изведено из општијег, ширег значења 'онај који проповеда,

шири какво учење, веру, идеје и бори се за њих'. Тако је, према Речнику САНУ, основно значење речи *вероучиѿељ* и *законоучиѿељ*, 'проповедник, добар познавалац неке религије, односно реформатор неке религије'. С друге стране, именица *јересеучиѿељ*, осим тог општег значења 'онај који проповеда јерес, вођа јеретика', нема друго значење. Слично је и са именицом *наравоучиѿељ*. Њено једино значење је 'мудрац, филозоф'. А именица *језикоучиѿељ*, осим значења 'учитељ језика', може још да значи и 'реформатор језика'.

У сложеницама са именицом *учиѿељ* први део сложенице у мањем броју примера квалификује значење речи *учиѿељ* као управне речи. У нашем корпусу постоје само два таква примера: *злоучиѿељ* и *йрвоучиѿељ*. Управна реч *учиѿељ* се у сложеници *злоучиѿељ* именицом *зло* негативно квалификује као 'лош, рђав учитељ који не учи правим, одговарајућим знањима и вредностима'. У сложеници *йрвоучиѿељ* реч *учиѿељ* се имплицитно позитивно квалификује речју *йрви* као 'онај који је први, испред свих других (а самим тим вероватно и један од бољих, важнијих, вредних спомињања и сл.)'.

3. Именица *учиѿељ* у парадигматским лексичким односима

Именица *учиѿељ* се са великим бројем других лексема може смисаоно поредити и доводити у системску везу пре свега због садржинских сличности и сродности са њима, али и због сличности у формалном и функцијском смислу. У зависности од природе те сродности, може се говорити о три смисаона односа међу речима из лексичко-семантичке групе 'учитељ' – о укључености смисла (хипонимски односи), о истоветности смисла (синонимски односи) и супротности смисла (антонимијски односи) (Прћић 1997: 95).

Хипонимски односи

Ако хипонимске односе одликује однос смисаоне укључености, који се заснива на вези између надређеног и подређеног појма, за лексеме из лексичко-семантичке групе *учиѿељ* можемо рећи следеће.

Лексема *учиѿељ* у свом основном, примарном значењу 'просветни радник са учитељском школом/факултетом, који ради у нижим разредима основне школе', стоји у кохипонимском односу са лексемом *насиѿавник* у њеном секундарном значењу 'просветни радник са високом стручном спремом који ради у вишим разредима основне школе', са лексемом *йрофесор* у њеном основном и једином значењу 'просветни радник са високом стручном спремом који ради у средњој школи или на факултету' и са застарелим калком *надучиѿељ* 'професор средње школе, виши учитељ'. Њихов хипероним је,

како видимо на основу семантичке интерпретације њихових садржаја, у стандардном терминолошком систему декомпозиит *просветни радник*, односно универбум *просветлар*, нарочито у новинарском жаргону. Иначе, лексема *просветлар* у српском језику укључује и опште значење 'онај који ради у просвети (наставник и административни радник)'.

Овај вид хипонимије је прототипски будући да се одликује свим својствима прототипског испољавања хипонимије. Та својства су следећа: а) хипероним (*просветлар*) и хипоними (*учитељ*, *наставник*, *професор*, *надучитељ*) припадају истој морфосинтаксичкој класи; у нашем случају свих пет лексема су именице мушког рода; б) хипероним и хипоними су посебне лексеме; овде је то пет различитих лексема; в) и хипероними и хипоним су у језику остварени; дакле, у српском језику постоји лексема *просветлар* која је појмовно општија од лексема *учитељ*, *наставник*, *професор*, *надучитељ*, јер генерише значења ових трију лексема (Прћић 1997: 96).

Међутим, прототипски хипонимски однос ових лексема нарушава се ако узмемо у обзир да лексема *наставник* у свом основном значењу има исто оно значење које има и лексема *просветлар* – 'онај који се бави наставом, подучавањем'. Лексема *наставник* тако у основном значењу 'онај који се бави наставом, подучавањем' функционише као хипероним, а у секундарном значењу 'просветни радник са високом стручном спремом који ради у вишим разредима основне школе' функционише као хипоним. Ово нарушавање типичне хипонимије је, како запажа Р. Драгићевић, последица полисемије јер једна лексема помоћу два своја значења истовремено функционише као хипероним и хипоним (Драгићевић 2007: 292).

У кохипонимски однос ступају и оне лексеме из лексичко-семантичке групе 'учитељ' којима се именују врсте универзитетског или научног звања: архаизам *научитељ* 'некадашња титула на универзитету', *предавач* 'универзитетско звање', *саветник* 'назив или саставни део назива титула: научни саветник, педагошки саветник', *професор* 'звање наставника средњих и високих школа с факултетом и особа с тим звањем: универзитетски професор, гимназијски професор, редовни професор, ванредни професор'. Међутим, успостављање хиперонима над овим хипонимским скупом у виду једне лексикализоване лексеме је отежано, осим ако то не би могла да буде лексема *звање* у значењу 'статус који неко може стећи'.

Синонимски односи

Будући да је именица *учиџељ* двореферентни дериват у чију је семантичку структуру ушао целокупан семантички садржај мотивне речи (гл. *учиџи*), она, према запажањима Д. Гортан Премк, не може имати синониме у свом основном значењу. Дакле, у значењу 'просветни радник са учитељском школом/факултетом, који ради у нижим разредима основне школе' именица *учиџељ* ни са једном лексемом не ступа у однос синонимије. Али, како смо показали, ступа у хипонимски однос. У однос синонимије, апсолутне и релативне, ова реч са другим речима може ступати само онда када се остварује у секундарним значењима (Гортан Премк 1997: 143). Лексема *учиџељ* тако, према нашој језичкој грађи, може остварити три синонимска низа.

1) У значењу 'онај од кога се уопште може нешто научити, онај који својим понашањем утиче на друге' лексема *учиџељ* је синонимна са лексемама *научиџељ* (од гл. *научиџи*) 'онај који некога учи, поучава', *наџавиџељ* (од гл. *наџавиџи* 'поучити') 'онај који упућује, поучава некога, који бди над неким', *васџиџач* 'онај који некога васпитава, образује, одгаја'. У овом синонимском низу преовлађују застареле речи, тачније застарела значења општеупотребних речи.

2) Лексема *учиџељ* може бити синонимна и са лексемама *џоучиџељ*, *џроџоведник*, *вероучиџељ*, *јересоучиџељ*, *законоучиџељ*, *мисионар* онда када се остварује у значењу 'онај који на организован или неорганизован начин поучава некога у каквој духовној области ширећи одређене идеје и вршећи утицај'. И овај синонимни низ такође већином чине застареле речи *џоучиџељ*, *јересеучиџељ*, *законоучиџељ*. Речи *џроџоведник* и *мисионар* су општеупотребне речи, али се данас чешће употребљавају у пренесеном значењу: 'одушевљени поборник, присталица, заговорник неке идеје, схватања, религијског учења и сл.'. *Вероучиџељ* је, како смо рекли, увођењем веронауке у школе данас актуелна реч.

3) Када се реч *учиџељ* остварује у значењу 'онај који поучава некога организовано (кроз часове, семинаре, курсеве) у некој врсти знања или вештине', у синонимске односе може да ступа са речју *васџиџач* у значењу 'онај који даје часове некоме, поучава некога', *нузуучиџељ* 'учитељ додатних активности, вештина, предмета у школи', *инџирукџор* 'онај који преноси некоме одређена знања, искуства, који даје инструкције, поучава, учи некога', *џренер* 'онај који вежба, руководи тренирањем припадника разних спортских дисциплина', *едукаџор* 'онај који васпитава, образује некога, који се бави едукацијом', *џодучаваџељ* 'онај који подучава некога у одређеном

знању, вештини'. Према сфери употребе, овај синонимни низ чине застареле речи (*нузучиџељ*, *џодучаваџељ*), општеупотребне речи у застарелим значењима (*васџиџаџ*), одомаћене стране речи (*инсџрукџор*, *џренер*), али и новије стране речи као што је *едукаџор*, данас врло присутне у образовном српском терминолошком систему; иначе, ова реч забележена је само у *Великом речнику сџраних речи и из-раза* И. Клајна и М. Шипке.

Антонимски односи

У српском језику лексеми *учиџељ* се супротставља лексема *неучиџељ* будући да се префиксом *не-* одриче основно значење речи *учиџељ*. Ове лексеме се међусобно супротстављају на онај начин како се супротстављају прави антоними. Супротстављају им се основна значења и семантички се саодносе пошто се лексема *неучиџељ* дефинише преко лексеме *учиџељ* помоћу тзв. негативне дефиниције: 'онај који није учитељ (по професији)'.¹

Са лексемом *надриучиџељ* лексема *учиџељ* може да остварује тзв. контекстуалну антонимску релацију, и то онда када се негира стручност, способност учитеља. Ова антонимска релација се остварује између секундарног значења лексеме *учиџељ* 'стручњак који поучава друге у некој врсти знања или вештине' и примарног (и јединог) значења лексеме *надриучиџељ* 'онај који поучава, учи некога без довољно знања, стручности и сл.'².

Лексема *учиџељ* стоји у конверзивном односу са лексемама *ученик* и *џак*. У речницима синонима П. Ћосића (Ћосић и др. 2008) и М. Лалевића (Лалевић 2004) синоними речи *ученик* могу бити, осим речи *џак*, још и реч *научник* у значењу 'онај који учи занат, шегрт', *школараџ*, *шегрџ*, *џолазник*, *основаџ*, *средњошколаџ*, *бруџош*, *џосџдиџломаџ*, *курсисџ*, *аџсолвенџ*. Међутим, у конверзивном односу са лексемом *учиџељ* не могу стајати сви наведени синоними. Неки од ових синонима конверзивни однос реципрочности и симетричности остварују са другим синонимима речи *учиџељ*. Лексеме *џолазник* и *курсисџ* у конверзивном односу могу бити са лексемама *џодучаваџељ*, *инсџрукџор*, *едукаџор*, *џренер*, *џредаваџ*; лексеме *слушалаџ*, *слушаџељ*, *слушаџ* са лексемом *џредаваџ*; лексеме *шегрџ* и *научник* са лексемом *маџсџор* 'онај који је изучио занат, који има највишу квалификацију у занатлијском звању'; лексеме *следбеник*, *џрисџџалиџа*, *насџџваџаџ* са лексемом *џроџоведник* и *џоучиџељ* итд.

4. Именица *учиџељ* у синтагматским лексичким односима

Према корпусу шестотомног Речника МС, издваја се неколико синтагматских спојева са речима из лексичко-семантичког поља речи *учиџељ*. То су спојеви који се тичу учитељевог рада и живота: *учиџељева соба*, *учиџељска школа*, *учиџељски исџиџи*, *учиџељски збор*, затим, метафорични израз *учиџељџица живоџи* у значењу 'историја, повест' и спојеви са значењем вршиоца радње: *учиџељ сџираних језика*, *учиџељ музике / играња / јахања / џливања* итд. Сходно природи нашег истраживања, ми овде пажњу скрећемо само на спојеве *учиџељ сџираних језика*, *учиџељ музике / играња / јахања / џливања* и др.; дакле, на оне са значењем *nomina agentis*, и то у оној мери у којој је потребно само назначити проблематику заступљености и употребу речи *учиџељ* и њених најчешћих синонима *инсџрукџор* и *џренер* у овим спојевима.

Посматрајући електронски корпус савременог српског језика, запажамо да оваквих спојева у нашем књижевном језику има пуно – од оних са значењем 'онај који поучава некога у некој врсти знања или вештина' *учиџељ фудбала*, *фудбалски учиџељ*, *учиџељ рођења*, *учиџељ џевања*, *учиџељ кошарке*, *шаховски учиџељ*, *учиџељ умеџносџи*, преко оних који имају значење 'онај који својим понашањем утиче на другог' *џолиџџички учиџељ*, до оних са значењем 'онај који духовно поучава некога' *учиџељ џравоверја*, *учиџељ џраведносџи*, *духовни учиџељ*, *учиџељ џприродног лечења*, *унуџџрашњи учиџељ*, *живоџџни учиџељ* итд.

У спојевима са значењем 'онај који поучава некога у некој врсти знања или вештина' речи *учиџељ* врло често је конкурентна реч *инсџрукџор*: *инсџрукџор акробаџџике*, *инсџрукџор скијања*, *инсџрукџор вожње*, *инсџрукџор за џтрансџорџи оџасног џтереџи*, *инсџрукџор фиџџнеса*, *инсџрукџор леџења*, *инсџрукџор мачевања*, *инсџрукџор рођења*, *инсџрукџор војне обуке*, *инсџрукџор за обуку службених џаса* итд. Када су у питању спортске вештине, у оваквим синтагматским спојевима реч *џренер* је фреквентнија и од речи *учиџељ* и од речи *инсџрукџор*: *џренер фудбала*, *џренер кошарке*, *џренер џливања*, *џренер караџџеа* итд. У вези са речју *џренер*, занимљиво је поменути и нови синтагматски спој у нашем језику *живоџџни џренер* (према енгл. *life coach*) који показује употребу речи *џренер* и изван домена спорта.

Са лексичко-граматичког аспекта, сви ови спојеви могли би бити занимљиви за истраживање, нарочито ако се има у виду да централно поље истраживања у лексичким синтагматским односима

представљају колокације, односно сви аспекти колокација – лексичка спојивост, морфосинтаксичка спојивост, фреквентност, дистрибуција, рестрикција селекције итд. (Драгићевић 2007: 213–214).

5. Закључна разматрања

Реч *учиџељ* је стара словенска реч, дубоко укореењена у српском језику. Њено развијено семантичко-деривационо гнездо показује да је у једној етапи развоја српског језика била веома продуктивна. Иако су многе њене творенице настајале по узору на стране творбене моделе, то се ипак чинило уз помоћ домаћих творбених елемената, чиме се чувала етимолошка веза са мотивном речју *учиџељ*. Данас је реч *учиџељ* много мање продуктивна него раније. Можемо издвојити реч *учиџељијада*, новију твореницу мотивисану речју *учиџељ*, као једну од многих актуелних неологизама насталих суфиксоидом *-ијада*, у значењу 'такмичење, надметање учитеља, студената учитељских факултета' (Ћорић 2008: 57–61; Радовић Тешић 2009: 63). Много више него раније реч *учиџељ* данас можемо посматрати у синтагматским и парадигматским односима са другим речима, и то у великој мери са страним речима – *мениџор*, *инструкџор*, *џренер*, *едукаџор*.

На овакав данашњи статус именице *учиџељ* у српском језику утицали су пре свега ванјезички фактори. У научној, а све више и у лаичкој јавности, говори се о квалитетном образовању, квалитетној школи, квалитетном наставнику. „Захтеви савременог доба и савремене школе, све више стављају наставника у улогу консултанта, саветника учења и самообразовања ученика. Наставник ученике и даље учи, али је његов превасходни задатак да им помогне да усвоје начине, технике и вештине самосталног стицања знања“ (Богосављевић 2010: 37). Имајући ово у виду, јасно је зашто су у српском језику у сфери образовања, нарочито када се говори о професионалном развоју наставника (учитеља) и о стицању наставних звања, у експанзији речи *мениџор*, *инструкџор*, *џренер*, *едукаџор*, *џедагошки савеџник*. Међутим, ове стране речи нису најподесније за означавање степена наставних звања из разлога што су се већ раније усталиле у лексичком систему српског језика у оним значењима са којима са речју *учиџељ*, како смо показали, ступају у однос синонимије. Према савременом схватању образовања и савременом схватању концепта наставника, речи *учиџељ* и речи *мениџор*, *инструкџор*, *џренер*, *едукаџор*, *џедагошки савеџник* требало би да буду кохипоними, а не синоними, будући да се њима жели именовати одређени степен звања наставника, васпитача и стручних сарадника у настави. Да ове речи нису довољно погодне ни за номинацију степена наставних звања, показује и

следеће. У Правилнику о сталном стручном усавршавању и стицању звања наставника, васпитача и стручних сарадника из 2004. звање *мениџор* у Правилнику из 2012. замењено је звањем *самостјални ђедагошки савејџник*, а звање *инсџрукџор* звањем *виџи ђедагошки савејџник*. Иначе, синтагматска именовања занимања и звања у служби (нпр. *самостјални ђедагошки савејџник* и *виџи ђедагошки савејџник*), како показују истраживања, имају дужу језичку праксу. Наиме, и некадашњи калкови са префиксима *над-* (нпр. *надучиџељ*, *надинсџекџор*) и *џод-* (нпр. *џодучиџељ*, *џодблагајџник*) који су означавали одређени положај, чин или звање у служби, које је хијерархијски вишег, односно нижег ранга од звања које именује мотивациона реч као основа творенице, у савременом српском језику често су замењиване именовањима синтагматског типа (нпр. *главџи*, *виџи инсџекџор*, *инжењер* ум. *надинсџекџор*) (Радовић Теџић 2002: 76–77, 87–88).

Све у свему, ако је судити по тенденцијама које показују изложени примери, лексема *учиџељ* је и даље постојана у лексичком систему српског језика упркос јаким ванјезичким утицајима и упркос великој конкурентности речи страног порекла и синтагматских бирократских конструкција. Постојаном је свакако чини јасно видљива етимолошка веза са мотивним глаголом *учиџи*, али и дуга језичка традиција.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Богосављевић 2010: Радмила Богосављевић, Савремена школа, квалитетна настава, компетентан наставџик, *Норма XV/1*, Београд, 31–46.
- Броз–Ивековић 1901: F. Iveković i I. Broz, *Rječnik hrvatskog jezika*, I–II, Zagreb.
- Гортан Премк 1997: Даринка Гортан Премк, *Полисџемија и организација лексичког сисџема у срџскоме језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Драгићевић 2007: Рајџа Драгићевић, *Лексикологија срџског језика*, Завод за уџбенике, Београд.
- Електронски корпус српског језика: *Корџус савременог срџског језика на Маџемаџиџичком факулџетџу у Београду*: www.korpus.matf.bg.ac.rs
- Јовановић 2010: Владан Јовановић, *Деминуџиџивне и аугменџиџиџивне именице у срџском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.

- Клајн–Шипка 2008: Иван Клајн, Милан Шипка, *Велики речник сѝраних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад.
- Лалевић 2004: Миодраг Лалевић, *Синоними и сродне речи срѝскохрваѝскога језика*, Нолит, Београд.
- Правилник о сѝалном сѝручном усавршавању и сѝицању звања насѝавника, васѝиѝача и сѝручних сарадника* 2004 (Сл. гласник РС 14/2-004).
- Правилник о сѝалном сѝручном усавршавању и сѝицању звања насѝавника, васѝиѝача и сѝручних сарадника* 2012 (Сл. гласник РС 13/2012).
- Прђић 1997: Твртко Прђић, *Семанѝика и ѝрагмаѝика речи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад.
- Радовић Тешић 2002: Милица Радовић Тешић, *Именице с ѝрефиксима у срѝском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Радовић Тешић 2009: Милица Радовић Тешић, *С речима и речником*, Учитељски факултет, Београд.
- Речник ЈАЗУ: *Рјечник хрваѝскога или срѝскога језика*, I–XXIII, Југославенска академија знаности и умјетности, Загреб, 1880–1976.
- Речник МС: *Речник срѝскохрваѝскога књижевног језика*, I–VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
- Речник САНУ: *Речник срѝскохрваѝског књижевног и народног језика*, I–XVIII, САНУ – Институт за српски језик САНУ, Београд, 1959–.
- Речник СЈ МС: *Речник срѝскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.
- Ристић 1982: Стана Ристић, Морфема *-ѝељ-* у савременом српскохрватском језику, *Наш језик* XXV/4–5, Београд, 189–230.
- Ристић и др. 2005: Стана Ристић, Бојана Милосављевић и Владан Јовановић, Једно од могућих решења обраде деминутива са суфиксима *-че* и *-(ч)ић* (лексикографско-лексиколошки приступ), *Срѝски језик* X/1–2, Београд, 597–616.
- Терзић 2002: Богдан Терзић, Учитељ, у: Драго Ђупић, Егон Фекете и Богдан Терзић, *Слово о језику: језички ѝоучник*, књига друга, Партенон, Београд, 35–37.
- Ђорић 1982: Божо Ђорић, *Моциони суфикси у срѝскохрваѝском језику*, Филолошки факултет, Београд.
- Ђорић 2008: Божо Ђорић, *Творба именица у срѝском језику (одабране ѝеме)*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.
- Ђосић и др. 2008: Павле Ђосић и сарадници, *Речник синонима*, Корнет, Београд.

Резюме

Бояна Милосавлевич

СУЩЕСТВИТЕЛЬНОЕ *УЧИТЕЛЬ* В ЛЕКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

В настоящей работе представлен лексико-семантический потенциал слова *учиѿѿель*, с учетом его семантически-derivационного гнезда и лексико-семантических отношений, парадигматических и синтагматических, в которые данное существительное вступает с другими словами сербского языка, родного и иностранного происхождения (*инѿѿрукѿѿор*, *ѿѿренер*, *менѿѿор*, *едукаѿѿор* и т. п.). Цель работы состояла в том, что бы указать на прочность или отсутствие прочности слова *учиѿѿель* в сербском языке. Анализ привел нас к следующим выводам.

Слово *учиѿѿель* древнее славянское слово, глубоко вкоренившееся в сербском языке. Его устроенное семантически-derivационное гнездо свидетельствует, что в определенную эпоху развития сербского языка это слово было весьма продуктивно. Гораздо чаще чем раньше в настоящее время слово *учиѿѿель* можно встретить в синтагматических и парадигматических отношениях с другими словами, причем в большой степени по отношению к иностранным словам – *менѿѿор*, *инѿѿрукѿѿор*, *ѿѿренер*, *едукаѿѿор*.

На такой настоящий статус слова *учиѿѿель* оказали влияние в первую очередь внеязыковые факторы. Однако указанные иностранные слова не очень пригодны для обозначения степени преподавательских званий по той простой причине, что они раньше упрочились в лексической системе сербского языка в тех значениях, в которых со словом *учиѿѿель* вступают в отношения синонимии.

Лексема *учиѿѿель* все еще крепко держится в лексической системе сербского языка, вопреки мощным внеязыковым влияниям и вопреки большой конкуренции слов иностранного происхождения и синтагматических бюрократических конструкций.

СЛАВКО Ж. СТАНОЈЧИЋ
(Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац)

ФОРМИРАЊЕ ДИСКУРСА ОСНОВНОШКОЛСКОГ УЏБЕНИКА – ЗАКОНИТОСТИ КОЛОКАЦИЈЕ И КОНКОРДАНЦИЈЕ*

У раду се, на одабраним узорцима, анализира дискурс српских основношколских уџбеника из наставних области српског језика и књижевности и друштва и природе, посебно са аспекта односа лексике и контекста и законитости колокације и конкорданције дефиницијске лексике.

Кључне речи: српски језик, дискурс, уџбеник, дијалог, колокација, конкорданца, семантика, лексема, контекст, граматика.

1. Проучаваоци из области психолошко-педагошких наука који се баве питањима уџбеничке литературе истичу мишљење Н. Хавелке, изнето у његовој студији *Уџбеник и различите концепције образовања и наставе*, да су когнитивистичке концепције „које примарни циљ образовања виде у развијању способности, а не у усвајању готових, углавном вербализованих знања, уџбенику... дале статус агенса – водећег чиниоца у моделовању и наставног процеса и структурисању реалних активности ученика“ (Требјешанин–Лазаревић 2001: 31–58). Уз то, улазећи у питања писања, па тиме и у питања језичке реализације уџбеника, они уочавају да је у постизању тога циља „дошло

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Динамика структуре савременог српског језика* (бр. 178014), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

... до значајних трансформација у концепцији уџбеника“, као и да су „осим промена које су последица другачије садржинске структуре наставних програма, у уџбеник... унесени нови елементи са циљем да преузме кључну улогу у артикулацији наставног процеса... То нису 'додаци' тексту, већ потпуно нове димензије у структури уџбеника као основне школске књиге, а које омогућују да увелико буде аутономан чинилац, покретач, водич и организатор наставе и активности ученика у настави и изван наставе. Својом структуром – констатују они – уџбеник условљава да активности наставника, а још више активности ученика, добију одређену структуру“ (Требјешанин–Лазаревић 2001: 36–37).

Елементом *когнитивности*, овакво дефинисање уџбеника налази своје место и у *лингвистичком* опису дискурса уџбеника. Разуме се, то место налазе и други (психолошко-дидактички) приступи – онда наравно, када садрже категорије које имају своје одговарајуће приступе у лингвистичком домену. На пример, такви ће бити принципи *персоналистичке концепције*, које наводи Хавелка (Требјешанин–Лазаревић 2001: 38–40) – само онда када је реч о лингвистичкој дескрипцији уџбеничког дискурса, који је, својом природом, сличан „улози наставника, јер се очекује да буде ту, у близини, увек на располагању, спреман да ученику пружи подршку, ослонац, помоћ, да буде извор информација, ослонац у извођењу нових активности“ (Требјешанин–Лазаревић 2001: 40). А такви су и принципи *технологистичке концепције* – који подразумевају да уџбеник који је у духу тих принципа реализован има „улогу агенса који обликује наставни процес“ (Требјешанин–Лазаревић 2001: 42). Ту кључну уџбеничку улогу у артикулацији наставног процеса, најзад, уважавају и следбеници *социјално-интеракционистичке концепције*, онда када уџбеник који резултира из њене реализације, заправо, одговара дефиницији лингвистике о *дискурсу као основној јединици комуникације* који се остварује – по речима Хавелке – у „социјално обликованим ситуацијама“ (Требјешанин–Лазаревић 2001: 43). Другим речима – када се посматра као категорија дискурса који лингвистика дефинише као *одређени дискурс*, тј. дискурс одређен тачно датом језичком ситуацијом (Половина 1999: 32–47, 128), која је, природно, увек присутна у комуникацији.

2. С обзиром на горње, сасвим уопштено речено – материја *лексичких (јунозначних) речи* условљена је *темастичком одређеном дискурсом*, што чини да сваки од овде анализираних уџбеника располаже и богатијим фондом лексичких речи у рангу термина. За ову прилику, да би била што рационалнија – анализа тога фонда ће поћи од до-

минантне лексике у дискурсу анализираних уџбеника, да би, зависно од циља анализе који смо овде поставили, прешла на *констатовање њиховицијала везе* испитиване лексике са контекстом. Пошто је управо ово последње било главни предмет нашег истраживања, значајна пажња усмерена је и на испитивање колокацијских и конкорданцијских могућности у оквиру конкретног дискурса.

Природно, свако истраживање идентификује и друга (језичка) средства кохезионо-кохеренцијске структуре једног текста, пре свега – једног броја *функционалних (граматичких) речи*, које су носиоци морфосинтаксичке структуре језика, оних које, као *затворена класа* речи, обезбеђују *граматичке* односе међу *речима остворених класа* и доприносе реализацији значења у реченици, како то дефинише текстлингвистика.¹ А исто тако, и утврђена чињеница *понављања језичке јединице ранга лексичке (јуне) речи*, као фактора кохезионог средства – има важну функцију у стварању дате структуре текста и тиме заслужује да се ближе истражи. Јер – реч је овде о понављању лексеме и/или термина која је доминантна у пасусу као ознака појма који се тумачи. И то и у текстовима чију физиономију диктира и друга намена, не само она коју налазимо у делима из лепе књижевности, а на којима се у уџбеничкој литератури најчешће дају дефиниције понављања са семантичко-текстуалном функцијом чиниоца који учвршћује кохезију једног текста.²

3. Психоллингвистика је већ констатовала да се усвајање „сложенијих граматичких конструкција наставља током раних школских година“, да се „око седме године... почињу појављивати рафиниранији облици веза у реченици, пошто се употребљавају речи попут *стварно*, *мада*, *и* и (у каснијем узрасту) *на пример*, *у ствари*, и *наравно*“, као и да се код детета развија „свест о томе како реченице могу имати исто значење иако изгледају сасвим различито“, а да се „усвајање појединих типова конструкција одвија и током десете и једанаесте године живота“ (Кристал 1995: 243). Ова констатација под-

¹ Та њихова функција је обезбеђена када се узме у обзир постојање разликовања између граматичке и колокацијске прихватљивости, коју Џ. Лајонс дефинише терминима дистинкције која постоји између *створених* и *затворених класа морфема* (Лајонс 1990: 383).

² „Понављање... може обухватити било које језичке јединице“ (Половина 1999: 150), а овде га узимам као „општи феномен језика“, како се дефинише на наредним страницама исте књиге, у поглављу „Понављање: семантичко-текстуална функција“ (Половина 1999: 189).

разумева и да је битан лингвистички показатељ компатибилности језичког израза са (стеченим и развијеним) способностима учесника у комуникацији (нарочито оног који је адресат у тој комуникацији) – уз пунозначне (лексичке) речи – и категорија *функционалних (граматичких) речи*, јер је то сама језичка структура, једнака за све корпусе уџбеничког дискурса које смо истраживали. Она је, дакле, једнака и за (а) наставне предмете који ученика уводе у *језичке чињенице националне заједнице* којој ученик припада, као и за (б) наставне предмете који ученика уводе у *чињенице у вези са природом и друштвом* којем ученик припада. С друге стране, по себи се разуме и да је материја *лексичких (пунозначних) речи* условљена стварно *темајичком дискурсом*, па је тиме далеко бројнија и разноврснија.

4. Испитивање *фреквенције* датих лексема омогућило је увођење појма и термина (*семантички*) *доминантна лексема* и у истраживање конкретног дискурса који чини корпус овога рада. Са своје стране, фреквенција је битан елемент у приказивању *система колокација* у датоме дискурсу. Доследно дефиницијама које се срећу у нашој лингвистици, природно, и овде полазимо од поставке да се *омеђени дискурс* као ужа категорија појма *дискурс*, може дефинисати као *поље посебне комуникацијске активности* за коју је везан и посебан низ лексичких јединица изабран према *предмету* датог саопштавања.³ Зато свако такво поље обично располаже речником зависним од предмета излагања, а лексичке јединице тога (датог) поља могу се, природно, наћи и у многим другим пољима и са различитим значењем, и у различитим лексичко-граматичким колокацијама, које откривају и опште законитости лексичке конкорданције.

И овде сам за приказ стања и тенденције изградње ученичке језичке перцепције у прегледаном корпусу у класи *лексичких (пунозначних) речи*, због рационалног приступа врло обимној њиховој материји, као њихове типичне представнике изабрао по неколико лексема (најчешће са рангом термина) – *именица, придева и глагола*.⁴

Критеријум за њихов избор, међутим, био је у домену њихове *семантике и везе са темом дискурса* – за дати текст дата лексема схваћена је као доминантна. На несумњив начин, она је ознака *пред-*

³ Р. Картер за код нас уобичајену категорију с термином *омеђени дискурс* употребљава термин *поље дискурса (field of discourse)* (в. Картер 2002: 53–55).

⁴ Те лексеме, иначе, у потпуности наводимо у фреквенцијском попису из целог обрађеног корпуса, у својој докторској дисертацији (2012).

*меџа даџиог уџбеничког дискурса.*⁵ Испитивање њихове фреквенције показује сада, за разлику од фреквенције функционалних (граматичких) речи, пре свега – *семантички инвентар* текста који се нуди ученику основне школе за савладавање појмова у датим (школским) предметима.

5. Функционисање законитости *колокацијских односа* види се и у типичним сегментима *дефиниција/парадефиниција* у уџбеничком дискурсу, а у њиховом приказу, држећи се дефиниција наше лингвистике, полазим од поставке да *одеђени дискурс* укључује и значење појма и термина *ситуација*, као прихваћеног у нашој лингвистици (в. Половина 1999: 125–135). Мој приказ, такође, полази и од поставке да се та ужа категорија може дефинисати као *поље посебне комуникацијске активности* за коју је везан и посебан низ лексичких јединица изабран према *предмету* датог саопштавања. У томе светлу, може се закључити и да зато свака дефиниција/парадефиниција обично располаже речником зависним од предмета излагања (комуникације), с тим што се лексичке јединице дате дефиниције, наравно, могу наћи и у многим другим пољима, и са различитим значењем, и у различитим лексичко-граматичким колокацијама, односно у врло разноврсним везама базираним на систему *лексичке конкорданције*. Тиме се, бар у ограниченом детаљу, улази и у област тумачења конкорданције лексичких речи у датоме дискурсу. Па чак, иако у форми анализе *конкретних* примера (ради рационалног коришћења простора) – и у област тумачења дефинисаног у једном врло *оушитој* систему.

6. За опис узео сам подсистем који се види у типичним сегментима дефиницијског/парадефиницијског језика у уџбеничком дискурсу, и то у оном његовом елементу који се може одредити као реализовање колокацијских и конкорданцијских система у дискурсу који је одређен атрибутом уџбеничког дискурса смештеног у најопштије границе стила који се дефинише као *функционални научни стил* (в. Тошовић 1988: 134–135). Наравно, уз узимање у обзир и чињенице да је стил дискурса категорија која је апсолутно променљива и у конвенционалном, дакле, свакодневном говору,⁶ као што је таква и у

⁵ „Each field usually has a specialized, topic-related vocabulary... some items of which may turn up in other fields with different meanings (and often in different grammatical collocations...): for example, *wings* in air transport and in theatrical parlance; *lock* in the field of river or canal transport and in the language of security“ (в. Картер: 2002: 53–54 и Половина 1999: 125–135).

⁶ Р. Картер то показује врло очигледно на нивоу разлике говорног језика према формализованом језику, примерима које је потребно, дакле, спе-

сваком другом језичком изразу, а посебно у оном уџбеничком дискурсу који треба да научне чињенице у адекватном разумљивом, и – може се рећи – у елементарном облику пренесе ученицима првих разреда основне школе.

И у следећем поглављу чланка, као и у претходном, критеријум за њихов избор био је *значење лексеме и веза са њеном дискурсом* – за дати текст дата лексема схваћена је као доминантна, јер је *ознака њеног дискурса*.⁷ И овде је испитивање њихове фреквенције показало – семантичку структуру текста која се нуди ученику основне школе за савладавање појмова у датим (школским) предметима.

7. У делу наставе који ученика уводи у *језичке чињенице* националне заједнице којој ученик припада, као типичне дефиницијске/парадефиницијске сегменте узимам оне из области *граматике и теорије књижевности*, а у њима, на основу општег искуства из наставе тих школских предмета, узимам за типичне лексеме у (а) граматици: *реч, реченица, глас, именица, њидев, број, заменица и глагол*; и у (б) теорији књижевности лексеме: *јисац, њрича, њесма, сѝих, њриѝоведач, њесник, оѝис и осећање*.

Кретање фреквенције датих граматичких и књижевнотеоријских термина види се у ниже датој табели:

цифично одредити да би се схватило значење сваког од њих: „Style levels are notoriously variable, too, in the area of conventionalized language. The differences in formality level, for example, between *hit the road*, *hit the target*, *hit the nail on the head*, *hit the sack*, *hit the bottle* and *hit an all time low* need to be specified“ (Картер 2002: 161).

⁷ „Each field usually has a specialized, topic-related vocabulary... some items of which may turn up in other fields with different meanings (and often in different grammatical collocations...): for example, *wings* in air transport and in theatrical parlance; *lock* in the field of river or canal transport and in the language of security“ (Картер 2002: 53–54; Половина 1999: 125–135, где се говори о *омеђеном дискурсу*, који као појам има све карактеристике појма *field of discourse*, што укључује – како смо и напред истакли – и значење појма и термина *сѝууација*, као прихваћеног у нашој лингвистици).

I разред

II разред

III разред

IV разред

(а) Граматички термини

– <i>реч</i>: 35 – <i>реченица</i>: 5 – <i>глас</i>: 5 – <i>именица</i>: $\emptyset$ – <i>йридев</i>: $\emptyset$ – <i>број</i>: 1 – <i>заменица</i>: $\emptyset$ – <i>глагол</i>: $\emptyset$	– <i>реч</i>: 64 – <i>реченица</i>: 41 – <i>глас</i>: 37 – <i>именица</i>: $\emptyset$ – <i>йридев</i>: $\emptyset$ – <i>број</i>: 1 – <i>заменица</i>: $\emptyset$ – <i>глагол</i>: 1	– <i>реч</i>: 79 – <i>реченица</i>: 13 – <i>глас</i>: 20 – <i>именица</i>: 13 – <i>йридев</i>: 12 – <i>број</i>: 5 – <i>заменица</i>: $\emptyset$ – <i>глагол</i>: 10	– <i>реч</i>: 73 – <i>реченица</i>: 12 – <i>глас</i>: 23 – <i>именица</i>: $\emptyset$ – <i>йридев</i>: $\emptyset$ – <i>број</i>: 17 – <i>заменица</i>: $\emptyset$ – <i>глагол</i>: 2
--	---	--	--

(б) Књижевнотеоријски термини

– <i>йисац</i>: 3 – <i>йрича</i>: 51 – <i>йесма</i>: 51 – <i>сйих</i>: 2 – <i>йрийоведач</i>: $\emptyset$ – <i>йесник</i>: 7 – <i>ойис</i>: 4 – <i>осећање</i>: $\emptyset$	– <i>йисац</i>: 9 – <i>йрича</i>: 50 – <i>йесма</i>: 63 – <i>сйих</i>: 13 – <i>йрийоведач</i>: 2 – <i>йесник</i>: 22 – <i>ойис</i>: 4 – <i>осећање</i>: 9	– <i>йисац</i>: 35 – <i>йрича</i>: 115 – <i>йесма</i>: 181 – <i>сйих</i>: 47 – <i>йрийоведач</i>: 16 – <i>йесник</i>: 72 – <i>ойис</i>: 25 – <i>осећање</i>: 17	– <i>йисац</i>: 40 – <i>йрича</i>: 157 – <i>йесма</i>: 148 – <i>сйих</i>: 38 – <i>йрийоведач</i>: 53 – <i>йесник</i>: 51 – <i>ойис</i>: 42 – <i>осећање</i>: 61
---	---	---	---

8. И овде се може поновити коментар да је у односу на граматички део дефиницијског/парадефиницијског и дидактичко-методичког дискурса фреквенција теоријскокњижевних термина вишеструко већа. Указао сам на то да је, рецимо, присутна висока фреквенција термина *йесма* и *йесник* и у односу на укупну терминологију ове уже наставне области у целини наставе матерњег (српског) језика. Такође, истраживање је показало да се, у поређењу са уџбеницима претходног I и II разреда, у уџбеницима за III и IV разред може видети само благо, умерено повећање фреквенције граматичких термина. С тим што је врло видљиво да је употреба неких од граматичких термина чак обележена у фреквенцијском попису и – нултим ($\emptyset$) појављивањем: рецимо, термин *заменица* се не појављује ни у једном од четири разреда, да би се термини *именица* и *йридев* употребили тек (и

само!) у уџбенику за III разред, са фреквенцијом 13, односно 12, док их у уџбеницима за I, II и IV разреда – нема.

Оваква разлика, природно, може се тумачити или (а) садржајем наставних планова и програма за основну школу: тумачења језичких система (фонетике, морфологије, синтаксе, лексикологије) дата су у врло ограниченом обиму док су тумачења књижевних дела дата у врло великом обиму; или (б) ауторским давањем предности делу наставе који обрађује књижевност на српском језику, што резултира и масовнијом употребом одговарајућег дидактичко-методичког апарата у тексту уџбеника. Уколико је ово друго (б) тачно, оцена сврсисходности (и квалитета) уџбеника била би више ствар социологије културе, а мање науке о језику.

9. Ово потврђује већ и традиционално утврђена чињеница да се егзактне научне/наставне дисциплине карактеришу мањом елоквенцијом, да су више формализоване, док су хуманистичке у томе слободније, са више елоквенције. Одређену конкретнију подршку овој уопштеној констатацији даће истраживања *корпусне лингвистике*. Наиме, како њени представници констатују – „висока фреквенција датих лексичких јединица може бити битна особина којом се тип текста карактерише... фреквенције речи чине богат извор информација о односу лексике и типа текста... Специфичност текстова и предмета израженија је посматрањем речи које типично егзистирају у хомогеном тексту“.⁸ А то се потврђује и увидом у колокацијско-конкордантне потенцијале, оне на које можемо указати и констатацијом каква је она коју даје, на пример, Р. Картер. Он, наиме, каже: „Колокација је термин који се употребљава да би се описала група речи која се поновљено јавља у језику. Ови типови напоредног постојања могу бити *граматички* по томе што првенствено резултирају из синтаксичких зависности, или могу бити *лексички* по томе што, иако су умешани и синтаксички односи, њихови типови резултирају из чињенице да у датом језичком окружењу одређене лексичке јединице постоје напо-

⁸ „...the high frequency of given lexical items can be a prominent feature in the characterization of text types. As it is stated in Baayen (1998: 90), word frequencies constitute a rich source of information on the relation between lexis and text type. General summary measures capture global properties such as repetitiveness and vocabulary richness, but much more detailed information is available if we allow ourselves to consider individual words in specific frequency ranges. The specificity of texts and themes is reinforced by the observation of words which occur typically in homogeneous texts“ (Переира 2004: 115).

редо“, да би затим навео конкретну илустрацију за енглески језик – колокације лексема, за које каже да, на пример, „можемо очекивати да ће *snow* имати висок степен вероватноће сапостојања са *block, road, fall, winter, cold* итд., али ниску вероватноћу сапостојања са *cider, apple, dog*, итд.“ (Картер 2002: 115).

II

10. Методи (и резултати истраживања) *корпусне лингвистике* указују на конкорданцијске могућности лексике, па су тиме и прилог унапређивању *методологије њосмаирања* уџбеничког дискурса као једног од битних елемената језичке комуникације која се врши између *аутора* (лингвистички – говорника/писца) и *ученика* (лингвистички – слушаоца/читаоца) с циљем да овај други усвоји и систематизује појмове које му одређене наставне дисциплине тумаче.

Сасвим конкретизовано и исцрпно говоре о томе теоретичари метафоре, констатујући да појмовна метафора, као механизам мишљења, представља једну од главних стратегија у учењу и савладавању непознатих, посебно апстрактних, садржаја. На пример, Д. Кликовац истиче да „когнитивистички приступ метафору смешта у сам мисаони процес, при чему се она указује као један од организационих принципа човековог појмовног мишљења“, као и да „појмовна метафора подразумева да постоји скуп систематских онтолошких кореспонденција између изворног и циљног домена, такав да елементи једног домена одговарају елементима другог“. Према Д. Кликовац, код појмовних метафора „изворни домен ... је чулно сазнатљив, конкретан (видљив, опипљив и сл.), а циљни домен чулно несазнатљив, апстрактан. Другим речима, апстрактне домене свога искуства разумевамо на основу свог искуства с физичким светом. Стога су појмовне метафоре наше основно средство за разумевање апстрактних искустава“ (Кликовац 2004: 10–11, 13, 14).

Истраживање конкретне грађе показује да се метафором често користе аутори уџбеника, и то на различите начине. Видљива је чињеница да, заправо, сви искази јесу сигурно резултат и *методолошког њосиуика* који захтева „складно и целисходно уклапање свакодневног комуникативног језика, односно језика који посредује између дате научне области и ученика и језика одговарајуће научне области“, будући да „свакодневни комуникативни језик садржи речи са *уобичајеним и њознаим значењем* (курзив – Сл. Станојчић) и заснива се на говорним нормама усвојеним спонтано, природним путем“ (Гашић Павишић 2001: 159). То је и логично јер је уџбеник несумњи-

во један од темеља језичке комуникације у систему преношења знања, па је као такав од основног значаја у реализацији оне функције сваког језика која се у лингвистици дефинише као *кумулятивна*.

Због такве полазне позиције у разматрању језичке материје анализираних уџбеника корисно је указати и на примену бар једног дела поставки *корпусне лингвистике*, која је практично средство у уочавању *колокацијских односа* у дискурсу (и говореног, и писаног карактера).

И ову демонстрацију, због простора, реализоваћу на само једном детаљу – на индикативној фреквенцији неколико лексема из класе именица, такође узетом из анализе уџбеничког дискурса *наставе мајтерњег језика*.

11. На пример, статистички је констатовано да се, у укупној маси лексема обеју наведених класа (граматичких и пунозначних) коју чини 4.441 реч у дискурсу уџбеника са библиографским подацима: Славица Јовановић, *Златна јабука – читанка за први разред основне школе*, Завод за уџбенике, Београд, 2007, 1–87 (ознака: *Читанка I*) – са највећом фреквенцијом очигледно појављују у различитим грама-тичким облицима

– именичке лексеме: *јрича* (51), *зец* (47), *јесма* (43), *дејше* (44), *лојџа* (41), *школа* (36), *реч* (35), *мама* (32), *лав* (30), *јџица* (29), *сун-це* (21).

И констатовано је да те лексеме очигледно доминирају датим дискурсом, било да се налазе у дефиницијском (парадефиницијском) дискурсу овога уџбеника, односно у дидактичко-методичком апарату, било да се налазе у дискурсу (књижевноуметничког) *јшекџа* који је медиј појмова које дотичне именице означавају, па су тако *јојмови* које ученици треба да усвоје, разумеју како би се оспособили за савладавање појмовног света дате (језичке) области. Оваква конкорданција лексике и њеног окружења (омеђеног дискурса, ситуације, контекста – терминима опште лингвистике речено) указује и на природу читавог дискурса⁹: он је у оквирима *дечјег свејџа*, пре свега везаног

⁹ Терминима корпусне лингвистике речено, „...the high frequency of given lexical items can be a prominent feature in the characterization of text types. As it is stated in Baayen (1998: 90), [w]ord frequencies constitute a rich source of information on the relation between lexis and text type. General summary measures capture global properties such as repetitiveness and vocabulary richness, but much more detailed information is available if we allow ourselves to consider individual words in specific frequency ranges. The specificity of texts and themes is

што указује истраживачу, па у настави и наставнику (писцу уџбеника), на стварне потенцијале контекстуелне везе именице *зеџ* са низом лексема из различитих семантичких поља, као што су лексеме: *бео, бела, бело; сјавајџи; (од)скакујџајџи; љав, -а, -о; чудни, -на, -но; једини, -а, -о; разбећи се/бежајџи* и др.;

– висока цифра фреквенције именичке лексеме *мама* (32) доводи до језичког материјала – конкретних реченица, одн. секвенци исказа у којима је очигледна колокација и конкорданција те лексеме са другим лексемама, као што су примери:

Две руке / има моја мама (Чиџанка I, 15)

Мама – срџе, љубав, љажња, радосџи, Сунџе, лейоџа (Чиџанка I, 16)

Мама је сџремала вечеру за богове (Чиџанка I, 51)

Мама је имала мене, али ми се чинило да је џужна (Чиџанка I, 52)

Јадна мама (Чиџанка I, 52),

који указују на стварне потенцијале контекстуелне везе именице *мама* са низом лексема из различитих семантичких поља, као што су лексеме: *мој, -а, -е; срџе; љубав; љажња; радосџи; сунџе; лейоџа; сџремајџи (вечеру, храну); имајџи; џужан, -на, -но; јадан, -дна, -дно* и др.;

– висока цифра фреквенције именичке лексеме *џрича* (51) доводи до језичког материјала – конкретних реченица, одн. секвенци исказа у којима је очигледна колокација и конкорданција те лексеме са другим лексемама, као што су примери:

Какве су биле дедине и бабине џриче? (Чиџанка I, 14)

Покушај да насџавиш џричу (Чиџанка I, 20)

Прича говори о неком догађају (Чиџанка I, 29)

Како би пчела... исџричала џричу? (Чиџанка I, 29)

Бранко Ћопић је џисао ведре и веселе песме и џриче за деџу (Чиџанка I, 47),

који упућују на контекстуелно слагање лексеме *џрича* са низом лексема, па и граматичких класа речи из различитих семантичких поља, као што је класа (описних и присвојних) придева: *ведар, -дра, -дро; дедин; бабин; насџавиџи; говориџи; (ис)џричајџи; за деџу* и др.

13. Статистички преглед показује да се, у укупној маси речи обеју наведених класа (граматичких и пунозначних) коју чини 5.230 речи у дискурсу уџбеника са библиографским подацима: Славица Јо-

вановић, *Чишћанка за 2. разред основне школе*, Завод за уџбенике, Београд, 2006, 1–103 (ознака: *Чишћанка II*) – са највећом фреквенцијом очигледно појављују

– именичке лексеме: *йесма* (70), *реч* (64), *йрича* (59), *мама* (35), *школа* (26), *ййица* (18), *сунце* (15), *дейе* (14).

Примењујући дефинисане основне поставке корпусне лингвистике (о колокацији и конкорданцији), може се констатовати да у овом уџбенику за II разред (ознака: *Чишћанка II*), на пример

– висока цифра фреквенције именичке лексеме *йесма* (70) доводи до више језичког материјала – реченица, одн. синтагми (секвенци исказа) у којима је очигледна колокација и конкорданција те лексеме са другим лексемама, као што су примери:

Хајде да *разговарамо о йесми* (*Чишћанка II*, 6, 7, 9, 11, 13, 15 и даље)

Како је у *йесми описана љубав* (*Чишћанка II*, 7)

Како *йесма говори о дечаковој жељи за путовањима?* (*Чишћанка II*, 13)

Песме су састављене од речи које се дуго траже (*Чишћанка II*, 21)

Ова йесма је необична (*Чишћанка II*, 45)

Какво расположење ствара ова *йесма ређалица* (*Чишћанка II*, 53)

Обрати пажњу на *облик йесме* (*Чишћанка II*, 71),

Прочитај поново *сйихове* у којима се налази *йоука йесме* (*Чишћанка II*, 89).

То открива стварне могућности контекстуелне везе именице *йесма* са низом лексема из различитих семантичких поља, као што су лексеме: *разговарайи, описайи, говорији, саставији, речи, необичан, -на, -но, ређалица, ругалица, брзалица, сйих, йоука* и др.;

– висока цифра фреквенције именичке лексеме *реч* (64) доводи до више језичког материјала – реченица, одн. синтагми (секвенци исказа) у којима је очигледна колокација и конкорданција те лексеме са другим лексемама, као што су примери:

У српском језику *йосйоје речи* којима се *означава* нешто умањено (*Чишћанка II*, 8)

Од *речи* ластва песник је *найравио* реч „ластити“ (*Чишћанка II*, 15)

Насликај и ти прво *речима*, а после можеш оловком (*Чишћанка II*, 21)

Речи су, опет, састављене од гласова (*Чишћанка II*, 21)

Неке речи именују бића – људе, животиње, биљке (*Чишћанка II*, 21)

Песници речима сликају све оно што нас окружује (*Чишћанка II*, 45)

Речи које означавају имена бића и предмета могу бити у мушком, женском и средњем роду (*Чишанка II*, 65),

Скраћене речи називају се *скраћенице* (*Чишанка II*, 78).

То открива стварне могућности контекстуелне везе именице *реч* са низом лексема из различитих семантичких поља, као што су лексеме: *йосѣјајѣи*; *означавајѣи*; *најравијѣи*; *(на)сликајѣи*; *сасѣиавијѣи*; *неки*, *-а*, *-о*; *именовајѣи*; *скрајѣиѣи*, *скраћеница* и др. При томе се и у дефиницијском дискурсу (бар у оном делу који је описног, а не строго дефиницијског карактера) у конкорданцији са одређеним лексемама, у ствари – иде и у *меѣафоричко изражавање*, оно које имамо у примеру: „Песници *речима* *сликају*...“, чега је аутор уѣбеника свестан, што показује примером: *Насликај* и ти прво *речима*, а после можеш *оловком*, који је умесно (методолошки – циљано и корисно за наставу) изабрао.¹⁰

14. За уѣбеник са библиографским подацима: Вук Милатовић, *Чишанка за 3. разред основне школе*, Завод за уѣбенике, Београд, 2006, 1–167 (ознака: *Чишанка III*) – статистички преглед показује да у укупној маси речи обеју наведених класа (граматичких и пунозначних) коју чини 8.295 речи у дискурсу, рецимо – именичке лексеме: *йесма* (181), *йрича* (115), *реч* (79), *деѣе* (68), *йѣиѣа* (57), *лав* (37), *зеѣ* (32), *сунѣе* (25), *мама* (17), *школа* (16), *лојѣа* (1) – са постепеним падом вредности фреквенције од прве именице (са фреквенцијом 181) до последње (са фреквенцијом 1) – указују и на померање тематике уѣбеника. Али, наравно, указују и на богатство могућности колокације и конкорданције.

На пример,

– лексема *йесма* (181) наћи ће се у разноврсном контексту, са исто тако разноврсним потенцијалом колокације и конкорданције, у примерима реченица из дидактичко-методичког дискурса типа:

¹⁰ Несумњиво је у утврђивању свих потенцијала лексеме, па и оног који је доводе на ниво метафоре, приступ корпусне лингвистике апсолутно од изузетне користи. О таквом поступку в. и констатације које даје литература из тога домена, каква је, на пример, она која објашњава потенцијал конкорданце енглеских придева *high* и *tall*, којима се одређују одређене именице, а које се иначе сматрају синонимима: „In response to the teachers’ questions, TELEC staff searched MEC in *TeleCorpora* and examined the nouns that were modified by “high” and “tall”. What emerged from the search was that there was a tendency for “high” to be used in a metaphorical sense with more abstract nouns whereas “tall” tended to be used more frequently with concrete nouns such as people, trees and buildings“ (Цуи 2004: 44–45).

Прочитај пажљиво ову *џрелеју џесму* (*Чиџанка III*, 21)
Шта се налази у *среџишџу џесме*? (*Чиџанка III*, 32)
Покушај да искажеш *џоруку ове џесме* (*Чиџанка III*, 46)
Откриј које се речи римују у *џесми Љубавна џесма* (*Чиџанка III*, 46)
У овој *народној џесми оџевана* је сестринска љубав (*Чиџанка III*, 94)
Ово је *шаљива народна џесма* (*Чиџанка III*, 110)
Здравице су врсиа обичајних народних џесма које се *џевају* или *изговарају* најчешће на гозбама, свадбама (*Чиџанка III*, 65),

откривајући потенцијале контекстуелне везе именице *џесма* са низом лексема из различитих семантичких поља, као што су лексеме: *џрелеј*, -а, -о; *среџишџе*; *џорука*; *љубавни*, -а, -о; *народни*, -а, -о; *оџеваџи*; *здравица*; *обичајни*, -а, -о; *џеваџи*; *изговараџи* и др.;

– лексема *џрича* (115) исто тако налазиће се у разноврсном контексту, са исто тако разноврсним потенцијалом колокације и конкорданције, и у наслову текста који служи за ученичку анализу, као што је пример наслова „*Прича о раку кројачу*“, дат ниже, и у примерима реченица из дидактичко-методичког дискурса типа:

„*Прича о раку кројачу*“ (*Чиџанка III*, 64)
Радња Приче о раку кројачу одвија се у реци (*Чиџанка III*, 67)
Бајка је *џрича* у којој има фантастичних, нестварних бића (*Чиџанка III*, 77)
А у овој *лејој џричи* се каже (*Чиџанка III*, 93)
Приметио си да је на *џочейџку џриче* главна цинова особина – себичност (*Чиџанка III*, 93)
Зашто је цин на *крају џриче* поцрвенео од беса (*Чиџанка III*, 93)
Који *део џриче* је на тебе оставио најјачи утисак? (*Чиџанка III*, 115),

дакле, примерима који истраживачу, одн. наставнику откривају могућности значењске везе именице *џрича* са глаголима *говорења* и *мишљења* (први у овој серији примера: *џрича о раку кројачу*), и са низом других лексема из различитих семантичких поља, као што су лексеме: *радња*; *бајка* и сл.;

– лексема *џџица* (57) налазиће се у колокацијском/конкорданцијском односу са великим низом лексема, и у разноврсном контексту, као што је то ситуација и у тексту који наставник анализира са ученицима, и у примерима реченица из дидактичко-методичког дискурса типа:

И као *небеске ѿици*, / крупне, свилене пахуљице / падају (*Чиѿанка III*, 14)

Пиѿичица ѿје / *Песмице* своје (*Чиѿанка III*, 20)

Каква *ѿицица шесѿоѿера* / *ѿева* тамо сред језера? (*Чиѿанка III*, 42)

Шта могу значити слике: *ѿицица шесѿоѿера*, златна рибица? (*Чиѿанка III*, 43)

У ѿега *ѿицице долеѿе* (*Чиѿанка III*, 44)

Цариѿ је мала, али *леѿа ѿицица* (*Чиѿанка III*, 93)

Скоро *невидљива ѿицица* (*Чиѿанка III*, 51).

15. Могућности везе именице *ѿицица* са лексиком која је окружује у датим примерима да отвори место великом низу лексема из различитих семантичких поља, као што су лексеме: *небески*, -а, -о; *ѿојаѿи*; *ѿесмица*: *шесѿоѿер*, -а, -о; *ѿеваѿи*; *мали*, -а, -о; *леѿ*, -а, -о; *невидљив*, -а, -о и др., наравно, могу се испитивати пре свега на семантичком нивоу, и то путем примене метода корпусне лингвистике – онда када је потребно наћи довољан број примера у (траженом) језичком материјалу. Наиме, како би истраживачи у тој области рекли – „очигледно се види да је лексичко коегзистирање веома различито“ (Переира 2004: 117). У примеру који дајем за конкретну именицу, она ће отворати место (конкордирати) са неограниченим низом лексичких јединица из класе глагола и класе придева.

У оваквом испитивању, међутим, можда је најинтересантније питање о томе да ли ће, на пример, баш *сви* придеви, односно *сви* глаголи које смо нашли уз дату именицу моћи да буду употребљени у сваком тексту. Наиме, очигледно је да придев *небески*, -а, -о може конкордирати са именицом *ѿицица*, као и глагол *ѿојаѿи* – у *конѿексѿу ѿоезије*, дакле у контексту уѿбеника матерњег језика и књижевности.

С друге стране, у *конѿексѿу комуникаѿивног (оѿиѿиѿег)* језика, какав је уѿбеник из области природе и друштва, ниједна од ове две лексеме (*небески*, *ѿојаѿи*) не би била у односу конкорданце. Наиме, сигурно се у уѿбеницима *Природа III* и *Природа IV* синтагме *разноразне ѿицице* и *ѿицице селице* какве налазимо у реченицама:

Паличњак је инсект сличан танкој гранчици, па остаје непримећен за *разноразне ѿицице*, које су у непрекидној потрази за укусним залагајем (*Природа III*, 25)

Многе *ййице селице*: роде, ласте, дивље патке и др. – два пута годишње преваљују пут између летњег и зимског боравишта (*Природа IV*, 17)

– не би могле заменити синтагмом *небеске ййице*, јер им се у језику науке, чак и када то нису птице без способности летења (нпр. *йингвини*, *нојев* и сл.), тај атрибут не приписује, као што им се приписују атрибути по стаништима: *барске ййице*, *морска ласйавица* и сл.

По сличном критеријуму, у поетском контексту лексема *ййица* је у односу конкорданције и са глаголском лексемом *йевайи*, и са лексемом *йојаи*, док ће у дискурсу уџбеника из области природе у томе односу бити само са лексемом *йевайи* (или лексемама: *цвркуйи*, *гракйи*, *крешйи* итд.).

16. Најзад, на корисност метода корпусне лингвистике (у комбинацији са фреквенцијским прегледом дискурса) у (могућном) моделу анализе указаћу и на примеру врло фреквентне у читавом корпусу именичке лексеме *дейе* и троструко мање фреквентне придевске лексеме *злайан*, *-йина*, *-йино*.

У укупној маси речи обеју наведених класа (граматичких и пунозначних) коју чини 12.629 речи у дискурсу уџбеника са библиографским подацима: Зорана Опачић-Николић – Даница Пантовић, *Прича без краја* – Читанка за четврти разред основне школе, Завод за уџбенике, Београд, 2005, 1–147 (ознака: *Чийанка IV*)

– прво, именичка лексема *дейе* (132) наћи ће се у разноврсном контексту, са исто тако разноврсним потенцијалом колокације и конкорданце, и то на првом месту – у примерима реченица из текста народне, одн. уметничке књижевности који се ученицима даје на анализу, а онда и у примерима из дидактичко-методичког дискурса:

Месечево дейе, па то уопште није зрно песка! (*Чийанка IV*, 27)

Испочетка, у радости, није марила што је *йолишно дейе* родила (*Чийанка IV*, 35)

Љубивоје Ршумовић један је од значајних данашњих *йесника* за децу (*Чийанка IV*, 46)

Осим *йоезије* и *драма* за децу, аутор је ТВ емисија (*Чийанка IV*, 46)

Цар, који је силно желео да сачува *своје мило дейе* од те несреће, нареди да се спале сва вретена (*Чийанка IV*, 47)

Суђаје су жене које *дейейу одређују судбину* (*Чийанка IV*, 50)

Душан Радовић, писац који воли да се игра словима и речима, у својим делима *йодсйиче децу на машйу* и *игру* (*Чийанка IV*, 95)

У његовим песмама, причама... све је наопачке: разбојници спасавају принцезе, лекари *забрањују деци* да се умивају (*Чишанка IV*, 95),

откривајући потенцијале контекстуелне везе – синтаксичке и семантичке – именице *деије* са низом конструкција (атрибутских, објекатских) и лексема из различитих семантичких поља, као што су конструкције атрибут + именица (*месечево деије*, *ишлиино деије*), прелазни глагол + објекат (*родила /ишлиино/ деије*), одн. лексеме: *јесник (за децу)*; *одређиваи судбину*; *јодсишцаи*; *машиа*; *игра*; *забрањиваи* и др.;

– друго, придевска лексема *злаиан*, *-иана*, *-иано* (30), као и именица *злаио* (16), које су у творбеној вези, налазе се у разноврсном односу колокације и конкорданције, такође – у примерима реченица из текста народне, одн. уметничке књижевности који се ученицима даје на анализу, а затим и у примерима из дидактичко-методичког дискурса при анализи датог текста:

Прстима се поигравао *злаином амајлијом* која му је висила око врата (*Чишанка IV*, 28)

Гле, па то више и није лопта него оно *мало злаино јагње* (*Чишанка IV*, 64)

Мало злаино јагње примакне своју главу дечаковој (*Чишанка IV*, 64)

Сетио се сна и *злаиног јагњетиа* (*Чишанка IV*, 64)

Народни језик је сликовит. Покушајте да протумачите подвучене изразе: *злаина жица* – светлосни зрак, поглед (*Чишанка IV*, 79)

Пружих *злаину жицу* преко белог света, па је савих у орахову љуску (*Чишанка IV*, 79)

Оно (сунце) нам шаље жуту светлост: то се види по нашем оделу, а још лепше по вашој коси која изгледа као *суво злаио* (*Чишанка IV*, 131).

Осим у првом примеру (*Чишанка IV*, 28), обе ове лексеме углавном су употребљене у исказима који би се могли сматрати да су *сишлски маркирани*. То је сасвим очигледно у реченицама из народних умотворина, али и у примеру из уметничке (популарно-научне) прозе. У њима, како видимо, у односу конкорданције су са лексемама: *амајлија*; *јагње*; *жица*; *сув*, *-а*, *-о*.

17. С друге стране, посматране у дискурсу уџбеника са библиографском ознаком Биљана Требјешанин, Биљана Гачановић, Љиљана Новковић, *Природа и друштво*, уџбеник за четврти разред основне школе, Друго издање, Завод за уџбенике, Београд, 2007, 1–

111 (ознака: *Природа IV*), у којем се јављају са знатно мањом фреквенцијом, и то: лексема *злаїџо* (са фреквенцијом 6), лексема *злаїџан*, *-џина*, *-џино* (са фреквенцијом 2) и лексема *злаїџар* (са фреквенцијом 1), како видимо у примерима:

Када се роди дете, Роми имају обичај да му у руку стисну *злаїџан ѝрсїен*. Они верују да ће то утицати да буде богато и да лепо живи (*Природа IV*, 77)

Посуђе које су користили владари *израђивано је од сребра и злаїџа* (*Природа IV*, 102)

Од занаїџлија, било је ковача, *злаїџара*, грнчара, ткача, кожара, каменичара, дрводеља (*Природа IV*, 103)

Одећа сеоског становништва израђивана је од грубих вунених и ланених тканина, док је одећа владара и њихових жена израђивана од скупоцених тканина *извезених злаїџом* (*Природа IV*, 103)

„Краљевина та много богата житом, вином, уљем и месом пријатно је испресецана текућим водама, изворима и рекама... У Србији има сада пет *рудника злаїџа* и исто толико *рудника сребра ѝомешаног са злаїџом*, где рудари непрестано раде...” (*Природа IV*, 103)

– егзистирају у конкорданцији са лексемама из значењских група (семантичких сетова¹¹) „материја“, „предмети“, „привређивање“, „радник“ као што су лексеме: *ѝрсїен*; *ѝосуђе*; *сребро*; *израђиваїи*; *занаїџлија*; *одећа*; *(из)весїи*; *рудник*; *рудар* и сл., и то највише у контексту наставе историје.

Сасвим уопштено, дакле – материја *лексичких (ѝунозначних) речи* условљена је *џемаїџиком дискурса*, па тиме располаже разноврсном лексиком. Како сам већ истицао, за опис у границама рационалног, економичног, то значи – констатовање *доминанїџне лексики* у дискурсу анализираних уџбеника, као и указивање на *ѝоїџенцијале*

¹¹ У смислу енглеског термина cluster, какав се, на пример, види у дефиницији: „Theoretically, it is possible for any lexical item of English to co-occur or ‘keep company’ with any other lexical item. However, for any particular lexical item X there are certain other items which have a high probability of being found near X. For instance, we might expect snow to have a high probability of co-occurrence with block, road, fall, winter, cold, etc. but a low probability of co-occurrence with cider, apple, dog, etc. The total list of words which are found to collocate with a particular lexical item X is called the cluster of X. Some members of the cluster will be more central than others, in that their probability of co-occurrence with X is high“ (Карпеп 2002: 52).

везе испитиване лексики са контекстом, што логично значи на првом месту испитивање колокацијских и конкорданцијских могућности.

18. С обзиром на познату „органску повезаност синонимије и колокабилности“ коју истиче Рајна Драгићевић (в. Драгићевић 2007: 255–257), посебно су потенцијали колокације и конкорданције важни за утврђивање синонимије и оперисање њеним вредностима у дискурсу уџбеника. То је последица чињенице да у реалности појаве или предмети поседују и много особина (граматички означених лексичким јединицама из врсте придева) које се могу оквалификовати на исти или сличан начин. За то се може навести пример употребе два придева у опису појма „орао мишар“ у уџбенику за природу и друштво у трећем разреду:

(1) У лову му ѿмажу *снажне* канџе и *јак*, кукаси̋ кљӳн (*Природа III*, 21)

– као типичан случај контекстуелне употребе синонима у уџбеничком тексту у којем аутор описује појаву истоврсним квалификативима и, да не би сваки пут у тој дескрипцији употребљавао исте лексеми, користи се делимичним синонимима (блискозначницама).

А модел истраживања базиран на методологији комбиноване статистичке и корпусне лингвистике, откриће истраживачу, односно наставнику (и аутору уџбеника) низ контекстуелних ситуација које ће одредити природу тога синонимског односа двеју или више лексеми. То јест – откриће да ли су у питању делимични синоними, или су у питању апсолутни синоними (паралелизми).

Тако ће се у дискурсу истог уџбеника (*Природа III*), осим у датом примеру – лексема *јак* (са фреквенцијом 8) појавити у примерима, као што су:

(2) Лови помоћу оштрих и *јак*их канџи (*Природа III*, 24)

(3) Да би дошла до воде, водопија има *јак* вретенаст *корен* (*Природа III*, 28)

(4) Кобац има оштар кљӳн и *јак*е, повијене канџе (*Природа III*, 29)

(5) Штука има велика уста и *јак*е зубе (*Природа III*, 29)

(6) Смуђ има велике и *јак*е зубе (*Природа III*, 29)

(7) Захваљујући бешумном лету, одличном слуху и *јак*им канџама, никад не осатаје гладна (*Природа III*, 24)

– лексема *снажан* (са фреквенцијом 4) појавити у примерима као што су:

(8) Захваљујући таквом корену, храст одолева и *снажним олујама* (*Природа III*, 20)

(9) Пастрмка има обло и *снажно њело* (*Природа III*, 30) и сл.,

семантички – у функцији квалификовања, синтаксички – као атрибут лексема из (значењске) групе „појам органа“: *канџе, зуби, њело, кљун*, али групе и „неживо“: *олуја*.

19. Контекст овога уџбеника, који је у области наставе природе и друштва за ученике основне школе, и стање конкорданције посматраних лексема очигледно указују да се оне узимају као *јрави синоними*. С друге стране, контекст уџбеника из области језика – да за пример узмемо и само уџбеник за IV разред – и стање конкорданције истих лексема у њиховом дискурсу показује и већу употребу тих лексема, и већу разноврсност контекстуелних ситуација у којима су они у систему конкорданце са другим лексемама.

Тако ћемо имати ситуацију да се у дискурсу уџбеника са библиографским подацима: Зорана Опачић-Николић – Даница Пантових, *Прича без краја* – Читанка за четврти разред основне школе, Завод за уџбенике, Београд, 2005, 1–147 (ознака: *Чиџанка IV*)

– лексема *јак* и њени деривати, морфолошки (облици компарације) и творбени (прилог *јак*о), са фреквенцијом 16, појављује у дискурсу и језичког материјала који се анализира, и дидактичко-методичког апарата, у реченицама какве су:

(10) Лако је њему да суче брк, / лако је њему да буде *јак*, / кад је искусни морски *вук*, / а не обичан размажен *ђак* (*Чиџанка IV*, 127)

(11) Орион – у грчкој митологији дивовски ловац, ванредно леп и *јак* човек који је после смрти био претворен у сазвезђе, најлепше на северном небу (*Чиџанка IV*, 131)

(12) огањ – ватра, *јака свейлосџ* (*Чиџанка IV*)

(13) Моји несташни другови овога пута нису се смејали; напротив, *занимао* их је мој говор и то ме је *јак*о охрабрило (*Чиџанка IV*)

(14) Руке и ноге су им сразмерно према телу мале, а горњи део тела им је *јак*о развијен; већином су *дебели* (*Чиџанка IV*, 122)

(15) Тај је *кайџан сџираишо јак*. / На леђа може да дигне *цак* (*Чиџанка IV*, 126)

(16) Знам и тог трећег капетана. / *Глас* му је *јачи* од урагана (*Чиџанка IV*, 126)

(17) Паче размахну крилима, и *гле!* – крила *зашумеше јаче* него пре и *ионесоше* га *снажније* него некад (*Чиџанка IV*)

(18) Тек тај је страшан! / Тек *џај* је јак! (*Чиџанка IV*, 126);

– лексема *снажан*, *-жна*, *-жно* и њени деривати, морфолошки (облици компарације) и творбени (прилог *снажно*), са фреквенцијом 11, појављује се у дискурсу и језичког материјала који се анализира, и дидактичко-методичког апарата, у реченицама какве су:

(19) Његовом оцу Едгару, сликару, за време Другог светског рата власти су забраниле да слика јер су му слике биле маштовите, фантастичне. То је на Михаила оставило *снажан уџисак*, па се увек трудио да маштом улепша свет око себе (*Чиџанка IV*, 30)

(20) Паче размахну крилима, и гле! – крила зашумеше јаче него пре и *џонесоше* га *снажније* него некад, и пре но што дође себи, нађе се у великом врту где су цветале јабуке (*Чиџанка IV*)

(21) Јорговани су повијали своје гране над водом, а *сунце је сијало* тако топло, *снажно* (*Чиџанка IV*)

(22) На моје велико изненађење, међутим, приметио сам и две велике сузе које су се котрљале низ образе мога оца. Знао сам га као *снажну личност*, неемотивну, као сјајног представника јуначког доба (*Чиџанка IV*)

(23) ридати – *снажно џлакаџи* (*Чиџанка IV*)

(24) Знам и тог трећег капетана. / *Глас му је јачи од урагана* (*Чиџанка IV*, 126)

(25) Паче размахну крилима, и гле! – крила зашумеше јаче него пре и *џонесоше* га *снажније* него некад (*Чиџанка IV*)

(26) Књижевни језик је сликовит. Сливовит израз нас подстиче да помоћу маште замислимо оно што је насликано речима. На пример, реченица: „ветар се напео, дува, па коси све као оштра коса“ у нашој свести изазива слику ветра као *сџрашног бића* чији *снажан дах* брише све пред собом (*Чиџанка IV*, 25).

То несумњиво потврђује тезу да природа сваког специфичног текста (која подразумева и припадање функционалностиским врстама) одређује и категоризацију лексема у синонимском односу, ону која их дели на потпуне синонине (паралелизме) и *сџејеноване*. Под овим последњим, степенованим – подразумевам једнакост значења две лексеме која се може изразити *оџисно*: „нешто је са нечим мало¹ / више² / потпуно³ једнако“, дакле онако како се то и у граматикама, одн. лингвистичкој литератури дефинише.¹² Принципи корпусне лин-

¹² Каже се и у граматичи: „Однос међу речима које се сматрају синонимима... одликује се тиме што у пару, или у низу синонимних речи ниједна

гвистике, са своје стране, омогућавају одређивање нијанси тога степеновања тиме што, технолошки најуспешније, истраживачу (па и аутору који за потребе наставе описује ученицима феномен синонимије) ставља на увид масу језичког материјала. Наиме, „примена метода проучавања конкорданције и, посебно, анализа односа колокације пружа наставнику (па у овом случају и – ауџору уџбеника, прим Сл. Станојчић) врло добре податке за обраду градива..., као што и ученицима нуди нови приступ за разумевање различитих страна језика..., као што су: значење и уклањање нејасноћа у значењу, стварне разлике између блискозначних синонима, морфосинтаксички аспект, информацију о употреби речи у природном контексту и термина у специјализованом дискурсу“ (Переира 2004: 118).

20. Испитивање особина датог уџбеничког дискурса кретало се у области испитивања односа лексичких јединица и контекста у којем оне егзистирају. Тај контекст заправо је дискурс који се упућује ученицима с циљем да они усвоје како *јојмовни свеџи* одређених реалних области, тако и *језичке ознаке* које томе појмовном свету одговарају. Другим речима, циљ рада је био да установи системе који се налазе у дискурсу датог уџбеника а усмерени су на стварање учениковог инструментарија за препознавање и систематисање појава с којима се среће.

То констатовање обухватало је и *сферу уџоџребе* и *фреквенцију* употребљених лексема, било да су оне у *дефиницијском дискурсу*, или у *дискурсу дидактичко-методичког аџараџа* уз дефиниције, али

од њих целокупним својим значењем није потпуно једнака са другом речју у датоме пару или низу... Реч је, дакле о делимичној неједнакости, или друкчије речено – о *разликама у нијансама значења*“ и дају примери као што је синонимски низ лексема: *благ – џиџом – кроџак; брзо – хиџро – нагло; суморан – џмуран – безвољан* и др. који дато констатовање потврђују“ (Станојчић–Поповић 2010: 194). Такође – када је реч о колокацији и конкорданцији лексема – и у литератури: „*Synonymy* – This is essentially a bilateral or symmetrical sense relation in which more than one linguistic form can be said to have the same conceptual or prepositional meaning. This does not mean that the words should be totally interchangeable in all contexts; but where synonyms are substituted changes in the prepositional meaning of the sentence as a whole do not occur. For example, subsenses of *house, abode, domicile, home* are synonyms in some contexts; in the sentence *What an impressive _____ of books*, the words *range, selection, choice* are synonymous. However, stylistic differences limit substitutability. And in an absolute sense there can be no such thing as, nor any need for, totally substitutable synonyms“ (Картер 2002: 20).

и у *тексту примера језичког израза* који се ученицима даје као материја коју треба да усвоје. У тим оквирима и указано је овде на феномен *лексичке колокације*, као и на *конкорданцију лексичких јединица* као на чиниоце којима се дати дискурс идентификује у односу на друге постојеће дискурсе.

У томе смислу, такође, и са гледишта статистичке лингвистике, и са гледишта корпусне лингвистике у праћењу конкорданције, интересантно је кретање употребе граматичких речи – *везника* и *речца* (*партикула*), које као *затворена класа* речи, обезбеђују *граматичке* односе међу лексичким *речима* формирајући и *физиономију дискурса уџбеника*. Ту се квалитет *посредности* реализује не само дискурсом чији (морфо)синтаксички састав мора имати *једноставне јединице*, оне које су највише прилагођене перцептивним способностима слушаца (кад је реч о уџбенику, наравно – читалаца у ученичкој популацији), него и дискурсом који је најприближнији језичком изразу *непосредне комуникације* личности која тумачи материју (школског) предмета са личношћу која дата тумачења треба да прихвати. При томе може се констатовати само да се таква физиономија дискурса, на првом месту, реализује *дијалошким формом* дискурса, а да се она – у анализираном конкретном дискурсу изабраног узорка – манифестује, пре свега присуством низа *уједињених реченица* у тексту, чија је морфолошка ознака најчешће *уједињени везник* (али и *иницијација*, у штампаном тексту означена правописним знаком *уједињеника* „?“¹³). Овај феномен, уосталом, у потпуном је складу са чињеницом да текст оваквог типа подразумева и присуство *компјектног одраслог*, дакле – наставника, који се у дидактичко-методичкој литератури, уз све формално одсуство из сфере писања уџбеника, ипак подразумева као пожељан посредник између читаоца-ученика и аутора уџбеника.¹³

Уопштено речено, у дискурсу уџбеника из обе анализиране области у довољној мери, и сасвим на месту, присутна је особина коју истраживачи уџбеничког текста уопште називају *дијалогичношћу у ужем смислу речи* и подразумевају под тим такву организацију текста у којој су „саговорници, најчешће, писац уџбеника и дете-чита-

¹³ „Основношколски уџбеник је књига у коју је уграђена *помоћ компјектног одраслог* (подвукао – Сл. Станојчић)... Уџбеник је књига из које ученик може да учи без посредника, самостално и онда када није у школи и када нема комуникацију са наставником. Из те околности и произилази потреба да уџбеник буде тако обликован и опремљен да ученик може да оствари ефикасну комуникацију са њим, да његове поруке јасно схвати и прихвати“ (Коцић–Требијанин 2001: 16).

лац, али могу бити и два писца уџбеника, две идеје, две теорије, две врсте података и сл.“ (Плут 2003: 231–232).

21. Рецимо, карактер *типичног дијалога* у уџбеничком дискурсу анализираних текстова – да то илуструјем и само са четири изабране лексеме, одн. конструкције, прво на примеру уџбеника из области предмета *Природа и друштво*, тј. на уџбеницима са ознакама: *Природа I*; *Природа II*; *Природа III* и *Природа IV* – дају

(а) везничка конструкција *да ли*, појављујући се, са различитом уједначеношћу, кроз дискурс свих ових текстова са фреквенцијом:

<i>Природа I</i>	<i>Природа II</i>	<i>Природа III</i>	<i>Природа IV</i>
8	20	41	8

(б) типична почетна упитна заменица (и њени падежни облици) *шта*, појављујући се уједначено кроз дискурс свих ових текстова великом фреквенцијом:

<i>Природа I</i>	<i>Природа II</i>	<i>Природа III</i>	<i>Природа IV</i>
68	60	92	30

(в) типична почетна прилошко-везничка реч *како*, појављујући се уједначено кроз дискурс свих ових текстова великом фреквенцијом:

<i>Природа I</i>	<i>Природа II</i>	<i>Природа III</i>	<i>Природа IV</i>
48	52	35	36

(г) типична почетна прилошко-везничка реч *зашто*, појављујући се уједначено кроз дискурс свих ових текстова са скромном фреквенцијом:

<i>Природа I</i>	<i>Природа II</i>	<i>Природа III</i>	<i>Природа IV</i>
19	11	17	13

22. Такође, у одговарајућим уџбеницима из области предмета *српски језик*, тј. у уџбеницима са ознакама: *Читанка I*; *Читанка II*;

Чиїанка III и *Чиїанка IV* тај карактер *иїиичног дијалога* обезбеђују исте лексеме, то јест

(а) везничка конструкција *да ли*, са фреквенцијом:

<i>Чиїанка I</i>	<i>Чиїанка II</i>	<i>Чиїанка III</i>	<i>Чиїанка IV</i>
34	43	133	97

(б) типична почетна упитна заменица (и њени падежни облици) *иїиа*, са фреквенцијом:

<i>Чиїанка I</i>	<i>Чиїанка II</i>	<i>Чиїанка III</i>	<i>Чиїанка IV</i>
87	101	220	217

(в) типична почетна прилошко-везничка реч *како*, са фреквенцијом:

<i>Чиїанка I</i>	<i>Чиїанка II</i>	<i>Чиїанка III</i>	<i>Чиїанка IV</i>
63	81	129	232

(г) типична почетна прилошко-везничка реч *заиїио*, са фреквенцијом:

<i>Чиїанка I</i>	<i>Чиїанка II</i>	<i>Чиїанка III</i>	<i>Чиїанка IV</i>
33	33	100	74

И за све је констатовано да су у функцији успостављања директне (дијалашке) комуникације између наставника / аутора и ученика / читаоца, у којој је резултат или учеников одговор на дати припремљени текст, или (уџбеничко) објашњење феномена који се у датом дискурсу обрађује, а који ученик треба да прихвати као јасно дефинисан. Оно што нам говоре дати бројеви фреквенцијског пописа, јесте – да све упитне лексеме имају много мању употребу у уџбеницима са ознаком *Природа I–IV*, него што је имају уџбеници са ознаком *Чиїанка I–IV*. Делимично, то се може објаснити већом количином текста у уџбеницима за предмет Српски језик и књижевност, наравно. Међутим, добар део веће фреквенције датих лексема, нарочито изразито велика цифра фреквенције лексема *иїиа* (220, 217) и *како* (129, 232) у уџбеницима за III и IV разред – анализом контекста у

којем се те речи налазе и са којим се налазе у конкорданцији – доказује да уџбеници из ове области садрже много већи број *уойишїєних* питања којима би се ученици упутили у градиво које уче. Илустровано примерима, јасно је да је усмеравање учениковог одговара на екзактни закључак сигурно много прецизније онда када упитна реченица са *шїа*, типа:

(1) *Шїа* је спречило воду да уђе у чашу? (*Природа III*, 88)

– долази после описа експеримента који доказује да ваздух, као и вода, заузима простор формулише, него онда када се у дидактичко-методичком апарату разговора о тексту песме „Септембар“ (Душана Костића), у контексту целог низа питања, формулише упитна реченица са *шїа*, као што је следећа:

(2) У песми су насликане неке појаве у јесен. Које су то појаве? *Шїа* се дешава с природом у ово годишње доба? Зашто у песми јесен долази у „жутом ауту“? *Шїа* је песник изразио том сликом? (*Чийанка III*, 7),

у којој се упитна заменица/везник, као заменица за ствари, може односити на читав низ појава које се дешавају у годишњем периоду који је тема песме. Увид у конкорданцију заменичко-везничке лексеме *шїа*, наиме, показао би да је распон њеног потенцијала значењске везе са другим лексемама, као што је то уопште у језицима¹⁴ – врло широк, са мало ограничења.

22. У закључку ћемо поново истаћи да се омеђени дискурс, као ужа категорија, може дефинисати као *їоље їосебне комуникацијске акїивносїи* за коју је везан и посебан низ лексичких јединица изабран према *їредмеїу* датог саопштавања. И да зато свака дефиниција/парадефиниција обично располаже речником зависним од предмета расправе (комуникације), с тим што се лексичке јединице дате дефиниције, наравно, могу наћи и у многим другим пољима, и са раз-

¹⁴ На пример, кад је реч о датом распону, наставници језика истраживачи могућности лексичке конкорданце констатују: „The linguistic unit’s connectors span can vary from clauses to paragraphs and even longer stretches of discourse ... Learners thus first need to familiarize themselves with the meaning of the individual connectors, the type of components they normally occur with in discourse, and finally the distance they can span in order to be able to identify the type and expanse of the relation they indicate“ (Танко 2004: 160).

личитим значењем, и у различитим лексичко-граматичким колокацијама, односно у врло разноврсним везама базираним на систему *лексичке конкорданције*. А познато је да појам дискурса – било целовитог, било омеђеног – подразумева когнитивне елементе, па ти елементи упућују на примарност семантике (Половина 1999: 32–47) у језичком исказу. За метод посматрања, зато, јасно је да *семантика лексеме у центру исказа* (дискурса или микроконтекста – реченице) отвара место оној лексици (свих граматичких врста пунозначних речи) чије се значење налази у њеном семантичком пољу.

Показано и само на једном примеру, рецимо – на примеру употребе лексеме *материја*, која се горе (у т. 17) наводи као лексичко језгро једног значењског поља, види се да она, као семантички центар конкретног дефиницијског дискурса уџбеника *Природа III*, у поглављу „Од чега је све око нас“ (86–103), отвара место квалификативима из граматичке врсте *глагола* („материја је у различитим стањима“, „материја се разликује по карактеристикама“, „течност се разлива“, „течности могу да расипарају“ и сл.), као што отвара место квалификативима из граматичке врсте *придева* („гасовити материја“, „течна материја“, „чврсти материја“), или квалификативима на синтаксичком нивоу а са функцијом одредбених речи (придева, глагола: „материја у гасовитом стању“, „материја у течном стању“, „материја у чврстом стању“).

И овим уопштеним делом закључка, и његовим представљањем и на само једној лексеми, по правилу, улази се и у област тумачења колокације и конкорданције лексичких речи у датоме дискурсу. И то, иако помоћу анализе *конкретних* примера (ради рационалног коришћења простора), тако што се дефинише и као један врло *уопштени* систем обликовања посматране врсте уџбеничког дискурса.

ИЗВОРИ

- Читанка I: Славица Јовановић, *Златна јабука – читанка за први разред основне школе*, Завод за уџбенике, Београд, 2007, 1–87.
- Читанка II: Славица Јовановић, *Читанка за 2. разред основне школе*, Завод за уџбенике, Београд, 2006, 1–103.
- Читанка III: Вук Милатовић, *Читанка за 3. разред основне школе*, Завод за уџбенике, Београд, 2006, 1–167.

- Читанка IV: Зорана Опачић-Николић, Даница Пантовић, *Прича без краја*, Читанка за четврти разред основне школе, Завод за уџбенике, Београд, 2005, 1–147.
- Природа III: Биљана Требјешанин, Биљана Гачановић, Љиљана Новковић, *Природа и друштво*, уџбеник за трећи разред основне школе, Друго издање, Завод за уџбенике, Београд, 2006, 1–87.
- Природа IV: Биљана Требјешанин, Биљана Гачановић, Љиљана Новковић, *Природа и друштво*, уџбеник за четврти разред основне школе, Друго издање, Завод за уџбенике, Београд, 2007, 1–111.

ЛИТЕРАТУРА

- Гашић Павишић 2001: Слободанка Гашић Павишић, Језик уџбеника, у: Биљана Требјешанин и Душанка Лазаревић, *Савремени основношколски уџбеник, теоријско-методолошке основе*, Завод за уџбенике, Београд.
- Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Завод за уџбенике, Београд.
- Коцић-Требјешанин 2001: Љубомир Коцић, Биљана Требјешанин, Основношколски уџбеник као предмет разматрања, у: Биљана Требјешанин и Душанка Лазаревић, *Савремени основношколски уџбеник, теоријско-методолошке основе*, Завод за уџбенике, Београд.
- Картер 2002: Ronald Carter, *Vocabulary – Applied Linguistic Perspectives*, London EC4P 4EE, Routledge.
- Кликовац 2004: Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Кристал 1995: Dejid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Nolit, Beograd.
- Лажонс 1990: John Lyons, *Semantics*, Volume 2, Cambridge University Press, Cambridge.
- Переира 2004: Luísa Alice Santos Pereira, The use of concordancing in the teaching of Portuguese, *How to Use Corpora in Language Teaching*, ed. by John McH. Sinclair, John Benjamin's Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Плут 2003: Дијана Плут, *Уџбеник као културно пошторни систем*, Завод за уџбенике – Институт за психологију, Београд.

- Половина 1999: Vesna Polovina, *Semantika i tekstlingvistika*, Čigoja štampa, Beograd.
- Станојчић 2010: Живојин Станојчић, *Грамађика српског књижевног језика*, Креативни центар, Београд.
- Станојчић–Поповић 2010: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамађика српског језика*, Завод за уџбенике, Београд.
- Танко 2004: Gyula Tankó, The use of adverbial connectors in Hungarian university students argumentative essays, *How to Use Corpora in Language Teaching*, ed. by John McH. Sinclair, John Benjamin's Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.
- Тошовић 1988: Branko Tošović, *Funkcionalni stilovi*, Svjetlost, Sarajevo.
- Требјешанин–Лазаревић 2001: *Савремени основношколски уџбеник – теоријско-методолошке основе*, ред. Биљана Требјешанин, Душанка Лазаревић, Завод за уџбенике, Београд.
- Цуи 2004: Amy B. M. Tsui, What teachers have always wanted to know – and how corpora can help, *How to Use Corpora in Language Teaching*, ed. by John McH. Sinclair, John Benjamin's Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia.

Summary

Slavko Ž. Stanojčić

FORMING OF ELEMENTARY SCHOOL TEXTBOOK DISCOURSE – RULES OF COLLOCATION AND CONCORDANCE

In paper, on selected samples, the discourse of Serbian elementary school textbooks in the fields of Serbian language and literature and social and natural education is analyzed, particularly from the aspects of relationship between vocabulary and context in which the lexemes occur. In addition, the rules of definitions vocabulary collocation and concordance are analyzed.

АЛЕКСАНДРА МАРКОВИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

О ИДЕНТИФИКОВАЊУ ЛОГИЧКОГ СУБЈЕКТА И ЊЕГОВОМ ПРЕДСТАВЉАЊУ У ОПИСНИМ РЕЧНИЦИМА СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

У раду се разматра начин идентификације логичког субјекта у описним речницима српског језика (у РСАНУ и РМС) и указује на потребу за уједначавањем поступака лексикографског представљања овог реченичног члана, као и за дорадом Упутстава за израду РСАНУ с тим у вези. Указује се и на тип реченица које могу имати два логичка субјекта, који није описан у нашим граматикама.

Кључне речи: логички (семантички) субјекат, однос граматике и речника, српски језик.

1. Увод

1.1. Предмет нашег рада јесте начин на који се у описним речницима српског језика идентификује логички субјекат уз глаголске сублексеме¹ (које се јављају као центри реченица са логичким субјектом), као и прилошке сублексеме (које се јављају као лексичко језгро

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ У раду ћемо користити појам сублексеме као лексеме употребљене у једном значењу (ако их има више), онако како га дефинише Љ. Поповић (2003: 208).

копулативног, прилошког предиката у реченицама с логичким субјектом). Посматраћемо описне речнике ширег обима, пре свега *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* Српске академије наука и уметности (РСАНУ), који ће бити у фокусу наше пажње, као и шестотомни *Речник српскохрватског књижевног језика* Матице српске (РМС).

1.2. Повод за писање овог рада и циљ који из тога проистиче могли би се представити на следећи начин:

Упутства за израду РСАНУ писана су педесетих година XX века, у време рада на првом тому Речника, и од тада у неколико наврата допуњавана у појединим члановима, али никада потпуно и систематски. Прилично су сажета када је реч о глаголској валенци, која се непосредно тиче теме нашег рада. У њима се не каже ништа експлицитно о поступку лексикографског представљања логичког субјекта у реченицама с глаголским и прилошким предикатом. Сматрамо да би било корисно допунити Упутства и стандардизовати поступке приликом навођења података о јављању логичког субјекта у конструкцијама с појединим сублексемама.

Још један повод за овај рад могао би се објаснити потребом за повезивањем граматике и речника, на коју је у лингвистици често указивано. Заступајући интегрални приступ синтакси, Љ. Поповић истиче у којој мери и граматички и лексикографски опис губе услед недостатка повезаности и сарадње стручњака који су ангажовани на њиховој изради.² На потребу за том сарадњом указивала је и З. Тополињска (2002: 33). Ј. Апресјан такође заступа интегрални опис језика, каквим сматра онај у ком су „речник и граматика ... међусобно усаглашени по типу информација које се у њих уносе, као и по начину на који се бележе“ (Апресјан 1995: 135).

Сматрамо да је и најновија дескриптивна синтакса српског језика (Пипер и др. 2005), у којој је дужна пажња посвећена конструкцијама с логичким субјектом (у оквиру синтаксе падежа, уп. Антонић 2005: 128–129; 177–181; 195–197), као и у оквиру поглавља *Просија реченица као синтаксичка целина* (Ружић 2005: 478; 488; 497) и *Пер-*

² „Традиционална лексикографија се бави речима, а не синтаксичким јединицама које се од њих формирају, не поклања довољно пажње синтаксичким аспектима употребе лексема ... нити поставља одговарајуће задатке синтаксичарима. А та неинтегрисаност између приказа синтаксе (и уопште граматике) и речника односно одсуство координације рада на граматикама и речницима јесте једна од главних препрека за модернизацију и граматичког и лексикографског описа српског стандардног језика“ (Поповић 2003: 204).

соналности (Пипер 2005: 603–607)), могла да пружи још детаљније информације о субјекатском генитиву, дативу и акузативу да су дате информације биле системски обележене у РСАНУ и РМС и да их је као такве било могуће пратити.³

С друге стране, сматрамо да су лексикографи (иако сваки лексикограф није нужно и стручњак за синтаксу) дужни да се у свом раду више ослањају на синтаксу и да се труде да у што већој мери лексичку грађу коју у речнику треба да прикажу пропрате релевантним граматичким информацијама.

Овим радом желели смо да укажемо и на један тип омашке на који се повремено наилази у речницима.⁴ Наиме, уз поједине семантичке реализације неких глагола могу се наћи примери погрешног навођења генитивске, дативске и акузативне рекције у случајевима употребе глагола у конструкцији са логичким субјектом у тим падежима. Циљ нам је да се указивањем на ту појаву спрече сличне омашке.

2. О глаголској валенци у Упутствима за РСАНУ

Као што смо рекли, Упутства за израду РСАНУ прилично су сажета када је реч о члановима посвећеним глаголској валенци. Један члан посвећен је десној глаголској валенци (уп. члан 300).⁵ У Упутствима се, међутим, не каже ништа о поступку лексикографског представљања леве глаголске валенце (информације о субјекту, односно спољашњем или првом глаголском аргументу) иако се тај поступак понекад примењује, а не каже се ни када то треба чинити.

Поступак који се примењује у РСАНУ јесте навођење информације о вршиоцу радње, односно носиоцу стања, односно особине, формулом *о + локалтив*, која се понекад наводи у загради, после дефиниције, нпр.: *о живојинијама*, *о деловима тела*, *о биљкама* и сл. Информација која се на овај начин износи подразумева навођење тематске групе именица чији се чланови могу наћи у функцији субјекта и тиче се рестрикције селекције или семантичке спојивости. На осно-

³ Мислимо на могућност уочавања свих конструкција с логичким субјектима, какву пружа речничка грађа као корпус; о томе нешто више у тачки 6 овог рада.

⁴ Ми ћемо је илустровати примерима из РСАНУ, али слични случајеви нису ретки ни у дијалекатским речницима.

⁵ У њему се, на примеру глагола *држајти се*, говори о десној валенци овог глагола.

ву припадности лексема у функцији субјекта, односно објекта некој тематској групи (односно семантичком скупу), може се лакше утврдити да ли је реч о једном или више значења (односно подзначења) неког глагола.⁶

У Упутствима се такође не дају експлицитне препоруке за пружање граматичких информација код глаголских сублексема које се јављају као центри предикатских реченица с логичким, семантичким субјектом. Само се у члану 76, посвећеном дефинисању, може наћи информација која се на посредан начин тиче тог проблема:

„Нарочито у компликованим дефиницијама треба водити рачуна о томе шта се добива ако се у примеру реч која се дефинише замени дефиницијом која се за њу даје. На пример, реч „болети“ не би се могла дефинисати само као ’осећати бол’ зато што *боли ме рука* значи ’ја осећам бол у руци’. Кад би *болећи* значило само ’осећати бол’, у примеру би испало да рука осећа бол. Стога би основно значење требало дефинисати: ’бити извор бола’“ (Упутства, чл. 76).

3. Проблеми у представљању глаголске валенце у РСАНУ

Из сопственог искуства, као и из разговора с млађим (и неким старијим) колегама познато нам је да највише проблема лексикографима задаје управо обрада глагола (с којом се по тешкоћи може мерити и обрада функционалних речи). Један од разлога лежи у чињеници да глагол у личном глаголском облику има улогу централног реченичног конституента – предиката, а његова валенца условљава број и врсту других главних чланова реченице (субјекта и глаголских допуна, уколико говоримо о формалном плану реченице, односно аргумената, уколико говоримо о семантичком плану реченице, предикатско-аргументској структури, односно пропозицији). Глаголска валенца кључна је за формирање реченичних модела,⁷ што лексико-

⁶ Појам рестрикција селекције (или селекциона рестрикција) односи се на семантичка ограничења у спојивости предиката и његових субјекатских и објекатских аргумената, односно на уопштена семантичка својства језичких јединица које се могу наћи у функцији субјекта, односно објекта неког глагола. Више о томе в. у Артс (2001: 98); Чомски (1964: 95–97 *et passim*). О коришћењу селекционе рестрикције као дијагностичког средства за издвајање појединих глаголских и придевских значења (и подзначења) в. Еткинс–Рандел (2008: 302–304).

⁷ Више о томе в. у Ружић (2005: 478). О значају глагола као централног конституента предикатске реченице за формирање реченичних модела в. Поповић 2003: 209–210.

графско представљање глаголских сублексема чини посебно комплексним. Због тога сматрамо да би Упутства требало допунити у вези с лексикографским представљањем глагола и, с тим у вези, чланова реченице који су условљени глаголском валенцом.

Што се категоријалног обележја прелазности тиче, став је да глаголске одреднице (као ни поједина глаголска значења) не треба експлицитно квалификовати као прелазна, односно непрелазна, јер је то могуће уочити посредно, на основу дефиниција и примера.⁸ Мотив за такав став вероватно лежи у чињеници да један исти глагол може бити прелазан и непрелазан у разним значењима.⁹ Према Упутствима, допуна се експлицитно наводи само онда када се неко значење глагола реализује само у споју са одређеном допуном:

„При обради глагола не треба спомињати да ли је он прелазни или непрелазни – цео или у неком свом значењу, и које падеже тражи уз себе, пошто је то ствар синтаксичког развоја језика, што се, уосталом, види из примера. Али се морају давати они синтаксички моменти који су битни за семантику речи, а то значи за лексикографију. Тако, на пример, глагол „држати се“ има разна значења, али она не зависе само од контекста, него управо од тога да ли и у којим падежима стоји уз глагол допуна. Код значења ’придржавати се (неких схватања, начела и сл.)’ треба истаћи да се то значење остварује само са допуном у генитиву;¹⁰ међутим, у истом глаголу, код значења ’осећати се добро у погледу здравља, добро изгледати’, нема такве падежне допуне. Рекција глагола који се обрађује показује се испред дефиниције ... а евентуална рекција глагола који улази у дефиницију иза дефиниције“ (Упутства, чл. 300).

⁸ Овакав став подржава и М. Стевановић: „Ипак се та разлика [у прелазности истог глагола] не обележава посебним ознакама – *йрел.*, *нейрел.*, или како друкчије, нити је то потребно, јер се оне садрже у значењима којима се реч дефинише. Тамо где може настати недоумица, уз прелазан се глагол у заграду стави *кога*, *шћа*, а уз непрелазан – *реч је о (овоме или ономе)* и сваки се неспоразум тиме отклања“ (1982: 292).

⁹ У неким руским и енглеским речницима информација о прелазности глаголских лексема (и сублексема) експлицитно се наводи и квалификаторима; уп. нпр. *Словарь русского языка в четырех томах (Малый академический словарь)*, у ком се користи квалификатор *йерех*. (переходный) и *Macmillan English Dictionary for Advanced Learners*, у ком се користе квалификатори *transitive/intransitive*.

¹⁰ Занимљиво је то што код глагола *држајџи* у РСАНУ ово значење није посведочено, вероватно зато што га није било у грађи, а пропуштено је да се потврди редакторским примером.

Дакле, допуна се, према Упутствима, наводи онда када је њено постојање услов за реализацију неког значења. Овај случај одговарао би ономе што Д. Гортан Премк назива ограничено слободном и задатом, унапред одређеном синтаксичком функцијом. Примењено на глаголске лексеме, ограничено слободна синтаксичка функција односила би се на случај када „присуство или одсуство некога члана омогућава одређену семантичку реализацију“ (1997: 56), на пример, када се одређено глаголско (под)значење реализује искључиво без допуне, односно увек са њом.¹¹ Задата синтаксичка функција односи се на случај кад је за реализацију одређеног значења неопходна тачно утврђена, унапред задата допуна (задата и што се тиче типа допуне и њеног облика) или конструкција.¹²

4. Допуна или логички субјекат?

Као што смо у уводу поменули, понекад се дешава да се, уместо информације о томе да се глагол у појединим значењима јавља (понекад или обавезно) с логичким субјектом у одређеном падежу, испред дефиниције грешком наведе информација карактеристична за тип и морфолошки израз допуне, навођењем одговарајућих прономиналних речи: (*некоме*), односно (*некога*). Кажемо грешком, зато што су информације овог типа у РСАНУ резервисане за десну глаголску валенцу, за навођење падежног облика допуне. Навешћемо по један пример за глаголе уз које се у неким значењима јављају логички су-

¹¹ Ауторка то илуструје примером глагола *зайочейти*, који своје примарно значење реализује само у присуству допуне (која може бити различитог типа и облика); једно од секундарних значења тог глагола условљено је, међутим, одсуством било какве допуне (1997: 57).

¹² То је илустровано примерима глагола *доћи*, који уз допуну у облику предлошко-падежне конструкције *на* + акузатив има значење 'закључити, смислити, сетити се (онога што је исказано акузативом)', нпр.: *Како сће дошли на то...*; допуна у облику *до* + генитив омогућава реализацију значења 'набавити, прибавити (нешто), домоћи се (нечега)', нпр.: *доћи до соли*; у безличной конструкцији са логичким субјектом у дативу овај глагол добија значење 'обузети, спопасти (о жељама, потребама)', нпр.: *Дошло јој је да гласно завиче од жалоси* (1997: 57–58). Како истиче Д. Гортан Премк, највећи број секундарних значења реализује се са ограничено слободном синтаксичком функцијом, док се са задатом реализује „невелик број секундарних значења“ (1997: 57–58).

бјекти у генитиву/дативу/акузативу, а код којих то није на одговарајући начин наглашено.¹³

нестајати 2. б. (нечега) *недосѣјајати, њонесѣјајати, мањкајати, њомањкавајати; не бијати на расѣолагању, фалијати*. — Како се он то тешко повлачи низ гору. Сваки час га задухало, нестајало му *даха* (Лив. 1, 25). И ту нам је нестајало *доброг савѣта* ... јер нисмо знали где нам ваља ... тражити стан (Јаг. 2, 188). У срцу самог војништва нестајало је *војничког зајѣта* (Кост. Мита 1, 26). Ко доцне устаје, *обојака* му не стаје (НПосл Вук, 168).

недостајати несвр. **б.** (некоме, понекад безл.) *не бијати довољан (за нешѣо), не досѣизајати, не доѣицајати, мањкајати*. — Што *јој* је недостајало животна искуства, то *јој* се надокнадило природним умом (Кораблев В., БК 1898, 1189). *Њему* недостаје праве инспирације, и отуда је он, по правилу, само духовит (Недић Љ. 1, 77).

жигнути 1. а. (некога) безл. (ређе са граматичким субјектом „нешто“, „бол“ и сл.) *осејати бол у виду жига, ѡробаде, севање*. — Изгредиће те тако, да *ѣе* у бубрегу жигне (Бац. 1, 124). Пробуди се и наставља исте покрете, али *га* жигне љути бол (Ранк. С. 2, 132).

Логички субјекат синтаксичари дефинишу као именичку јединицу у зависном падежу којом се означава носилац ситуације (Поповић 2012: 263),¹⁴ односно носилац стања (Ружић 2005: 488).¹⁵ Говорећи о агенсу израженом дативом, М. Ивић истиче да такви случајеви „показују да појам агенса треба шире схватити: не доследно у смислу вршиоца акције, већ као лице коме се радња приписује“ (Ивић 1961–1962: 140, у фусноти).¹⁶

¹³ Напомињемо да нам није циљ навођење свих сличних случајева, већ указивање на појаву и покушај њеног спречавања.

¹⁴ Љ. Поповић логички субјекат дефинише и прецизније као „номинални конституент у косом (зависном) облику којим се исказује појам кога се на одређени начин тиче садржај ситуације исказане спојем субјекта и личног глагола (са његовим допунама) односно безличним глаголом (са допуном или са генитивним субјектом) (Поповић 2003: 211).

¹⁵ В. Ружић истиче да се логичким субјектом „у традиционалној граматици сматра ... именска реч у зависном падежу (блокирани аргумент) којом се означава појам коме се приписује психо-физиолошко стање, потреба или каква вољна активност, док употреба предиката егзистенцијалног типа подразумева физичку или апстрактну присутност, односно одсутност субјекатског референта“ (Ружић 2005: 488).

¹⁶ Уп. и Ивић 1963: 23.

Дакле, реч је о реченичном члану који се јавља као нетипичан субјекат, а не о рекцијској допуни глагола.¹⁷

5. Преглед грађе

Одлучили смо да претражимо *Српски електронски речник*¹⁸ како бисмо дошли до података о заступљености експлицитне информације о томе да се поједина значења реализују у конструкцији с логичким субјектом. Као што ће се видети, та информација наводи се најчешће код глагола, а много ређе код прилога који се јављају као лексичко језгро копулативног, прилошког предиката; само у једном случају та информација је, по изузетку, наведена под именичком одредницом. Претрагу смо вршили по регуларним изразима *с лог. субјектѿом*, *с логичким субјектѿом*, *са субјектѿом у...* (*одређеном ѿдежу*).¹⁹

Формуле које се у РСАНУ користе за навођење информације о томе да се глаголи у појединим значењима јављају као центри конструкција у којима се, као обавезан или факултативни конституент, јавља логички субјекат имају следеће варијанте: *с лог.(ичким) субјектѿом у...* (*ген./даѿѿ./ак.*); *с логичким субјектѿом*; *ѿонекад с лог.(ичким) субјектѿом*; *само у безличним обрѿѿима са логичким субјектѿом у (одређеном ѿдежу)...* Формула се ставља у заграду и стоји пре дефиниције; ако је реч о безличним реченицама, може јој претходити квалификатор *безл.(ично)*, као саставни део формуле или испред заграде, на пример: *ѿонекад/чесѿо безл., с логичким субјектѿом у акузатѿиву*

¹⁷ Познато је да се у неким теоријским приступима у допуне убраја и субјекат, будући да се предикат сматра основним реченичним чланом (уп. Мразовић–Вукадиновић 1990: 459–461). Дакле, у допуне неки аутори убрајају и леву глаголску валенцу. Други аутори инсистирају на томе да су субјекат и предикат основни, равноправни реченични конституенти (Поповић 2012: 235; Ружић 2005: 487). В. Ружић истиче да би се условно могло говорити о субјекатској допуни само за именску реч у позицији формалног, граматичког субјекта уз глаголе допадања и интересовања (с дативско-номинативском рекцијом), којој на семантичком плану одговара улога псеудоагенса, односно каузатора, нпр.: *Ти ми се свиђаш* (2005: 497).

¹⁸ *Српски електронски речник* сачињен је на основу осамнаест томова РСАНУ и три последња тома РМС, а недавно је доступан на електронској адреси <http://www.srpskijezik.com/>.

¹⁹ Овај тип претраге засад још увек није могућ у електронском издању Речника доступном на интернету.

или даїиву; с логичким субјектїом у даїиву или безл.; безл. (с лог. субјектїом у...) и сл.

У РМС користе се сличне формулације типа: *чесїо у безличним реченицама или у реченицама с лог. субјектїом у даїиву.*

Што се прилога тиче, формуле се и код њих разликују, а у РСАНУ имају варијанте: *їонекад у безл. констїрукцији с глаголом „биїи” и с логичким субјектїом у даїиву; чесїо са субјектїом у даїиву; са глаголом „биїи” и субјектїом у даїиву; само у безличним обрїи́ма са логичким субјектїом у даїиву (ређе у гениїиву) са значењем...; у їредикаїу реченица с лог. субјектїом у даїиву; с логичким субјектїом у даїиву или безл.; у безличним обрїи́ма са логичким субјектїом у даїиву; у реченици са логичким субјектїом у даїиву, као део їрилошког їредикаїа; са субјектїом у даїиву.*

У РМС: *са логичким субјектїом у даїиву (обично енкл. зам.); с логичким субјектїом у даїиву; чесїо у безличним реченицама или у реченицама с лог. субјектїом у даїиву; у їредикаїу, са облицима глагола биїи (јесам) и субјектїом у даїиву.*

Дакле, много би боље било да су формуле овог типа уједначене, стандардизоване. Најбоље би било код глаголских одредница прво дати напомену о типу реченице – *безл./їонекад безл./чесїо безл.*, а затим и напомену *с логичким субјектїом у (одређеном їадежу).*

Што се прилога тиче, будући да се они јављају као лексичко језгро предиката у реченицама с логичким субјектом у дативу, најбоље би било стандардизовати формулу дату код покрајинског прилога *наїтер*: *у реченици са логичким субјектїом у даїиву, као део їрилошког їредикаїа.*

5.1. Навешћемо, азбучним редом, глаголске сублексеме из РСАНУ уз које је констатовано јављање логичког субјекта:

басїаїи (I), биїи (4a2); 5б; 7б; 14б; 23б), бучаїи (3a), врїеїи (II, 2a), даїи (I, 15a, б; 16в1), 2), 3)), дернуїи (II, 2), дожалиїи се (I), долазиїи (15), доћи (15a, б), журиїи (II, 1), заврїеїи (I, 7; II, 2a)²⁰, загадиїи (II, 2б), зазујаїи (3)²¹, закренуїи (I, 4), за-

²⁰ Интересантно је да је код 7. значења овог глагола наведен податак о лог. субјекту, док се код 6. тај податак не наводи, иако се такође јавља као безлично с лог. субјектом: **6.** безл. *їочейи жигаїи, севаїи; жигнуїи,*

*кривајџи*² (II), *закружџи* (II), *замрачџи* (II, 3а)²², *зайекосајџи*, *зайрешијџи*¹ (б), *зайџивајџи* (I, 1в), *зайџијџи* (I, 2; II, 2), *засвирајџи* (3), *захођајџи* (I), *захџевајџи* (1в), *захџејџи* (1б), *зашиџкнужџи*, *збурајџи се*, *згађајџи* (4), *згодијџи* (II, 1), *здигнујџи*=*здиђи* (II, 2), *зейсџи* (1а, 2а, б), *избеђи* (4), *издајџи* (II, 2б), *издобријџи* (I, а, б), *измицајџи* (II, 1б), *имајџи* (I, 10 в, г; 11б, 15), *искајџи* (I, 5а), *ицајџи*, *јајајџи се*, *кајџиџулирајџи* (2), *каснџи* (II, 1)²³, *кидајџи* (I, 3б)²⁴, *кренујџи* (I, 2г), *лекнујџи* (I, 1; II, 1в), *леднујџи*, *манџајџи* (II, 1), *манџирајџи*² (II, 2), *милијџи* (II), *мирисајџи* (I, 4б), *мислијџи* (I, 3в), *миснујџи се*, *мрзејџи* (I, 2), *мркнујџи* (I, 3), *муџијџи* (II, 1г, 4а), *навалијџи* (II, 3б), *наговесџијџи* (II, 2), *надајџи* (II, 2а, б), *надосџајџи* (II, 2), *нажмаривајџи*, *најодајџи* (II, 2), *најрејџи* (I, 5), *наслуђивајџи* (I, 2а), *насџејџи* (I, II), *насџујџијџи* (7), *најџуживајџи*, *најџужџи* (I, 2), *несвесџијџи се* (1), *несџајајџи* (2а, б, 3), *несџајџи* (3а, б, в, 4), *обрџајџи* (II, 1д), *огадијџи* (II, 1а), *одахнујџи* (I, 2), *одбијџи* (II, 2в), *одлакнујџи* (1а), *оџикнујџи* (II), *оџегнујџи* (II, 4а), *охџејџи* (II); РМС: *јодносијџи* (I, 3), *сјавајџи* (3), *сџајџи* (I, 6в),

севнујџи. — Уво када заболи, каже се: завртило *ми* у ушима (Пољница, Иван. Ф., ЗНЖ 8, 240). Испод појаса снажно *ми* заврти, засврдла нешто (Ђор. С. 11, 143). Заврти *га* у куку. Намршти се и напне (Божић 2, 61). 7. безл. (са логичким подметом у дативу) покр. *добџи јаку жељу, јако јожељејџи*. — *Оним јогунцима* завртило. Враг им не да мира (Ђип. 1, 111). Што ти је? Завртјело *џи*! ... Баш нећеш куд си намислила (И., СКГл 15, 728).

²¹ Код овог подзначења стављен је квалификатор физиол.; мислимо да би системска употреба овог квалификатора могла лепо да омеђи семантичке класе предиката уз које се јављају логички субјекти (глаголи којима се означавају физиолошка стања).

²² И значење под б је са логичким субјектом, али то није наглашено, вероватно због тога што се од оног под а разликује у томе што није безлично, већ са граматичким субјектом.

²³ И код рефлексивне форме овог глагола дефиниција 1. значења, будући да је глагол безличан, поткрепљена је податком о лог. субјекту, док код другог то није случај, претпостављамо због тога што постоји грам. субјекат: II. ~ се покр. 1. (са лог. субјектом у дативу) *немајџи времена за одлагање, не мођи чекајџи*. — *Мени се касни*. Замахнем људски, избијем му из руке сабљу (Виенац 1885, 264). 2. *одуживајџи се, оџезајџи се (о времену)*. — Не имајући посла, вријеме *ми* се касни (Павлин., Р. МС—МХ).

²⁴ Још један пример погрешног навођења рекције и логичког субјекта у акузативу: 3. (некога) ... б. (са логичким субјектом у акузативу) безл. *осеђајџи јаке болове сличне чујању, чујајџи*. — Отровани [се] тужи да *га* пече и киди у устима (Ђорђ. Вл. 5, 246).

шребайи (2), *узети* (I, 166)²⁵, *усхїейи* (б), *уїворийи* (II, 2), *хїе-и* (I, 8б), *шїуцнуйи* (II), *шїуцайи*² (II).²⁶

5.2. У РСАНУ наведен је податак о логичком субјекту (само у дативу) код 14 прилошких одредница, а у РМС код 3:

То су у РСАНУ: *добро* (3а), *драго* (3а, б, в), *дремно*, *жао* (1а, б), *криво* (3), *мило*³ (2), *мрзно* (1), *мрско* (2), *мучно* (2а, б), *надесїе*, *наїер*,²⁷ *нейраво* (2), *нейоћудно*, *облачно* (2а); РМС: *їако* (5б), *їешко* (7), *свеједно* (1).

5.3. Пронашли смо само једно навођење податка о логичком субјекту код именице; лексикограф је заправо имао у виду глаголе с којима је ова именица често колоцирана: **мравци** ... м мн. (најчешће уз глаголе: подилазити, подићи, пролазити, проћи и сл. и [с] логичким субјектом у акузативу).²⁸

6. Анализа грађе и закључци

На основу приложене грађе могло би се закључити да је експлицитно навођење информације о појави (обавезној или факултативној) логичког субјекта у конструкцијама с појединим глаголским и прилошким лексемама релативно ретка и несистемски спроведена

²⁵ Код значења датог под 18 нема податка о томе да се реализује с логичким субјектом у акузативу: **16. б.** (у безличној конструкцији са „се“, са логичким субјектом у дативу) *доћи*, *досїейи* у неко *сїање*, *расїоложење* и сл., *биїи* *обузетї* неким *расїоложењем*. — Јаблану се узело на смех (Радић Д., РМС). **18.** *обузетї*, *захвайїїи*. — Пријевор понесе у Турску ... да га погледа кад *га* жеља узме за својом кућом и својим крајем (Сиј. Ћ., РМС). Узела *га* грозница (Леск., РМС).

²⁶ За нашу тему није од значаја да ли се ради о лексемама које припадају књижевном језику или су на неки начин територијално или употребно ограничене.

²⁷ Занимљиво је да се овај податак јавља код одредница оквалификованих као заст. и покр., као што су *надесїе* и *наїер*, а не и код прилога као што су *досадно*, *лако*. То објашњавамо природом грађе коју је лексикограф изабрао за илустрацију појединих значења, односно, недостатком примера с логичким субјектом код прилога *досадно*, на пример.

²⁸ Код ових глагола у РМС (будући да у РСАНУ још нису обрађени) нема информације о лог. субјекту. Претпостављамо да ће се она наћи у РСАНУ на одговарајућим местима.

пракса у РСАНУ и РМС. Кад кажемо да није системски спроведена, имамо у виду неколико момената:

- дешава се да се у оквиру примера наведених за поједина значења налазе и примери с логичким субјектима, а да се то не констатује (на пример, готово сва значења глагола *неси́аиши* (осим значења 2б) реализују се (или се могу реализовати) с логичким субјектом у генитиву, а то се наглашава само код неких подзначања; сличан је случај код одредница *заврши́еиши*, *узеи́иши*;²⁹
- понекад се код једног подзначања неког глагола констатује постојање логичког субјекта, док се код другог, датог под истим бројем или бројем поред то не учини; наша је претпоставка да се то често дешава онда када се уз логички субјекат појављује и граматички; чини се као да је логички субјекат у тим случајевима мање проминентан, па се лексикографу не намеће као потребно да напомене његово јављање; уп. глаголе *замрачи́иши*, *касний́иши*, *узеи́иши* и под њима дате напомене (у тачки 5.1 овог рада);
- дешава се и то да се сасвим слична (а ми бисмо рекли идентична) значења, која се чак реализују у истим синтаксичким конструкцијама, различито дефинишу и уз различите граматичке напомене; то показује колико је лексикографима понекад тешко да направе разлику између допуне и логичког субјекта, на пример: **загадити се 2. а.** (некоме) *изазва́иши одвра́иносѝ*, *ѝосѝа́иши одвра́иан*, *гадан*, *згади́иши се*. — Многи се опет малоумник отклати [у Америку] без нужде ... а врати се ... без мара и воље за домаћи живот, који му се готово загади (Буд., БК 1902, 874). Тај је бубњар очити простак! — загади се *Санѝи́ићу* (Драж. 2, 352). **б.** безл. (са логичким субјектом у дативу) *осеѝи́иши одвра́иносѝ*, *гађење*. — Једино се бојим да нам се овдје не загади (Јонке 2, 320). Рекли бисмо да је реч о истом значењу и да му одговара дефиниција под *а*, ако се изузме каузативни део дефиниције *изазва́иши одвра́иносѝ*;³⁰
- дешава се, као што смо поменули, да се наведе погрешна информација, на основу које се може закључити да се глагол реализује с рекцијском допуном у одређеном падежу, а не с логичким субјектом (такав је случај са сублексемама *жигну́иши*

²⁹ В. напомене уз те глаголе у тачки 5.1. овог рада.

³⁰ Исто значење (и исту дефиницију) има глагол *згади́иши се* 'постати одвратан, гадан, смучити се'.

(1а), *загадиџи се* (2а), *кидаџи* (I, 36), *несџајаџи* (2б), *недо-сџајаџи* (б)).

Када смо рекли да је пракса навођења информација о логичком субјекту релативно ретка, имали смо у виду претпоставку да је број глаголских и прилошких сублексема код којих је она требало да буде наведена у РСАНУ сигурно много већи, а то је могуће закључити самим прегледом глагола и прилога које смо навели у тачки 5.1. У том списку не може се наћи чак ни тако прототипичан глагол којим се означава физиолошко стање какав је *болеџи* (као ни његове префиксирание сложенице *доболеџи* и *заболеџи* на пример, које су у РСАНУ потврђене примерима с логичким субјектима). На списку нема ни глагола *зујаџи* јер код њега (уп. значење 3а)³¹ нема одговарајуће информације о логичком субјекту, иако је она дата код префиксираног *засујаџи*. Нема ни глагола *дојадаџи се*, још једног од прототипичних глагола којим се означавају осећања и уз која се јавља логички субјекат. И на томе ћемо се задржати. Намера нам није била да критикујемо Речник САНУ, већ да укажемо на могућност да он буде још бољи него што јесте – а експлицитна и прецизна упутства су добар начин за постизање тог циља.

Прегледањем грађе за овај рад уочили смо још један тип безличних реченица, за који нам није познато да је описан у нашим граматицама; наиме, глаголи *недосџајаџи*, *несџајаџи* и *несџаџи* у неким семантичким реализацијама могу да се јаве са два логичка субјекта, једним у генитиву и другим у дативу (што у Речнику није напоменуто):

недостајати а. *не биџи на расџолагању у ѿѿребном, очекиваном броју, количини, износу, не задовољаваџи у ѿгледу износа, количине, броја и сл., мањкаџи, фалиџи.* — Не можете посјећивати завод, јер вам недостаје новаца за школарину (Ћос. Б. 3, 134). **б.** (некоме, понекад безл.) *не биџи довољан (за нешѿо), не досџизаџи, не доџицаџи, мањкаџи.* — Што јој је недостајало *живоѿина искусѿва*, то јој се надокнадило природним умом (Кораблев В., БК 1898, 1189). *Њему недостаје ѿраве инсѿирације*, и отуда је он, по правилу, само духовит (Недић Јб. 1, 77).

нестајати 2. б. (нечега) *недосџајаџи, ѿнесџајаџи, мањкаџи, ѿмањкаваџи; не биџи на расџолагању, фалиџи.* — Како се он то тешко повлачи низ гору. Сваки час га задухало, нестајало му даха (Лив.

³¹ Граматичка напомена гласи: безл. или са грам. субјектом: глава, ухо. Логички субјекат се не помиње, а јавља се у примерима.

1, 25). И ту *нам* је нестајало *доброг саветѿа* ... јер нисмо знали где нам ваља ... тражити стан (Јаг. 2, 188). Ко доцне устаје, *обојака* му нестаје (НПосл Вук, 168).

нестати 3. б. (са логичким субјектом у генитиву) *остѿаѿи* (*без нечега*), *йонестѿаѿи*. — Готово *јој* је било нестало *даха* (Шен. А. 8, 268). Било *ми* је нестало *даха* (Ћос. Б. 1, 78). Шћах говорит', ал' *ми* нестало *гласа* (Бан 4, 218).

Ми се њиховим описом на овом месту нећемо бавити, а свакако сматрамо да би то требало да буде предмет посебног рада. Када смо у уводу рекли да би *Синѿѿакса* групе аутора (Пипер и др. 2005) била потпунија да је могла да црпи системске информације овог типа из РСАНУ, заправо смо то имали у виду.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Антонић 2005: Ивана Антонић, Синтакса и семантика падежа, у Пипер и др. 2005, 119–300.
- Апресјан 1995: Ю. Д. Апресян, *Интегралное описание языка и системная лексикография*, Российская академия наук. Институт русского языка им. В. В. Виноградова, Москва.
- Артс² 2001: Bas Aarts, *English Syntax and Argumentation*, Palgrave, Hampshire – New York.
- Гортан Премк 1997: Даринка Гортан Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Еткинс–Рандел 2008: B. T. Sue Atkins and Michael Rundell, *The Oxford Guide to Practical Lexicography*, Oxford University Press, Oxford.
- Ивић 1961–1962: Милка Ивић, Један проблем словенске синтагматике осветљен трансформационим методом (граматичка улога морфеме *се* у српскохрватском језику), *Јужнословенски филолог* XXV, Београд, 137–151.
- Ивић 1963: Milka Ivić, Osnovne tipološke karakteristike srpskohrvatske impersonalne rečenice, *Књижевност и језик* X/1, Београд, 18–24.
- Мразовић–Букадиновић 1990: Pavica Mrazović i Zora Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića – Dobra vest, Sremski Karlovci – Novi Sad.
- Пипер и др. 2005: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синѿѿакса*

- савременога српског језика. Просја реченица* (ред. М. Ивић), Институт за српски језик САНУ – Београдска књига – Матица српска, Београд – Нови Сад.
- Пипер 2005: Предраг Пипер, Персоналност, у Пипер и др. 2005, 592–607.
- Поповић 2003: Љубомир Поповић, Интегрални реченични модели и њихов значај за лингвистички опис и анализу корпуса, *Научни саопштења слависта у Вукове дане* 31/1, Београд, 201–220.
- Ружић 2005: Владислава Ружић, Проста реченица као синтаксичка целина, у Пипер и др. 2005, 477–571.
- Станојчић–Поповић ¹⁴2012: Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика за гимназије и средње школе*, Завод за уџбенике, Београд.
- Стевановић 1982: Михаило Стевановић, Синтакса у лексици, у: *Лексикографија и лексикологија*, САНУ – Институт за српскохрватски језик – Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета у Новом Саду – Матица српска – Филолошки факултет у Београду, Београд – Нови Сад, 289–296.
- Тополињска 2002: Зузана Тополињска, Шта тражим у речнику?, у: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, САНУ – Институт за српски језик – Матица српска, Београд – Нови Сад, 33–37.
- Упутства: Упутства за израду „Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ“, Институт за српски језик [интерно издање].
- Чомски 1964: Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, The M. I. T. Press, Cambridge–Massachusetts.

КОРИШЋЕНИ РЕЧНИЦИ

- МАС: *Словарь русского языка в четырех томах (Малый академический словарь)*, електронско издање, <http://feb-web.ru/feb/mas/mas-abc/default.asp>.
- MED: *Macmillan English Dictionary for Advanced Learners*, Oxford: Macmillan Publishers Limited, електронско издање речника MED, <http://www.macmillandictionary.com/>.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1978.

РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XVIII, САНУ – Институт за српски језик САНУ, Београд, 1959–.

Резюме

Александра Маркович

ОБ ИДЕНТИФИКАЦИИ ЛОГИЧЕСКОГО СУБЪЕКТА И ЕГО
ПРЕЗЕНТАЦИИ В ОПИСАТЕЛЬНЫХ СЛОВАРЯХ СЕРБСКОГО
ЯЗЫКА

В предлагаемой работе рассматривается способ идентификации логического субъекта в описательных словарях сербского языка (в РСАНУ – Словаре Сербской академии наук и искусств и в РМС – Словаре Матицы сербской) и указывает на необходимость унификации приемов при лексикографической презентации данного члена предложения. Кроме того, следовало бы доработать Инструкцию, связанную с работой над РСАНУ. Автор также указывает на тип предложений, могущих иметь два логических субъекта, что отсутствует в наших грамматиках.

РАДОЈКА ВУКСАНОВИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

О 'ГОСТУ' И 'ГОСТОПРИМСТВУ' У ЈЕЗИКУ И РЕЧНИКУ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

На основу семантичке анализе лексеме *госѝ*, њених семантичких и творбених еквивалената (*гозба, гостѝиѝи, гостѝољубље; званица, милогосѝ, званик, ѝолазник, ѝоложајник, ѝозваник, бргуљар, дочеканик, долибаша, гибаничар, извањац, мусафир*) и њихове реализације у синтагматским спојевима (*велики гостѝ, мали гостѝ, сѝидни гостѝ*), фразеолошким јединицама (*незвану гостѝу мјесѝо за враѝима, нијесам га ѝогачом звао, држи (има, води) оѝворену кућу*) и пословицама (*гостѝ у кућу, Бог у кућу*) у раду се разматрају елементи семантичког и концептуалног поља 'гостопримства' који указују на српску културу и традицију. Грађа за анализу је узета из Речника САНУ и неколико етнографских извора.

Кључне речи: семантичка анализа, концептуално поље 'гостопримства', лексички аспекти, етнографски аспекти, српски језик.

1.0. У српској културној традицији 'госту' и 'гостопримству' придаје се велика важност. Колику важност у српској култури имају ови појмови, поред осталог, показује и велики број речи којима се именује, означава или квалификује све оно што је у вези са 'гостом' – позивање, примање, дочекивање и испраћање госта, опхођење према госту, храна и пиће које се припрема за госте, просторија намење-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистѝичка исѝраживања савременог срѝског књѝжевног језика и израда Речника срѝскохрваѝског књѝжевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1.1.1. За гостопримство као словенски обичај, како наводи Д. Мршевић Радовић, заинтересовао се још половином XIX века В. Богишић. Касније је о гостопримству говорио и В. Чајкановић покушавајући да објасни како је гостопримство постало значајно у словенској, германској и италској култури. Како се показало у тим истраживањима, постоје различите теорије о настанку гостопримства, од теорије радозналости, преко теорије користи и теорије религијског табуа до теорије о теоксенији, указивања почасти божанствима.

1.1.3. Ma koliko ove teorije meђu sobom bile oprecne, smatra-
mo da gostoprимство свакако садржи од свега наведеног. Радозналост
да се што више сазна о гостима препознајемо у данас сасвим уобича-
јеним куртоазним питањима госту: *Како си?*, *Шта има ново?*, *Како
живиш?*, *Како су твоји?* и сл. Стицање какве користи, материјалне
или нематеријалне, препознајемо у дечјем радовању прослављања
рођендана и радовању рођенданским поклонима, али и у позивању у
госте (на ручак, вечеру) оних до чијег пријатељства, дружења је не-
коме стало из различитих побуда (пословни ручак, пословна вечера
итд.). Домаћиново страховање да се не огреши о госта и домаћинова
радост пружања гостопримства госту, као радост при испуњавању
свете дужности онога који верује у бога, добро и правичност, посеб-
но је изражено у обичајном и обредном прослављању важних датума
(крсних слава, венчања, рођења детета, крштења, сахрана и сл.).

употпунити и анализом лексикографске грађе из Речника САНУ. Овај речник, ризница српске традиционалне културе, пружа обиље језичке грађе на основу које се у великој мери може сагледати овај културни феномен. На најбитније карактеристике овог феномена указује семантичко и творбено гнездо лексеме *госћ*, других лексема њених семантичких еквивалената, њихових синтагматских спојева, фразеологизми и пословице, као и примери потврда њихове употребе којима заједно са изабраним етнографским изворима представљају значајну грађу за ову тему.

2.1. Деривационо гнездо мотивисано лексемом *госћ* веома је богато и обухвата деривате различитих степена, различитих творбених модела и различите семантике, као што су централне лексеме овог семантичког поља: *госћојримсћ*, (у)*госћини*, *госћољубље*, *јогосћини*, *госћоваћи*, *госћољубац*, *госћиница*, *угосћини* и сл., или пак лексеме његове периферије територијално или временски ограничене употребе, типа: *госћољуб*, *одгосћини*, *госћљив*, *госћиница*, *госћидба*, *госћија*, *госћилин*, *госћилник*, *госћиља*, *госћимице*, *госћинац*, *госћиник*, *госћиона* и др.

Детаљна анализа семантичко-деривационог потенцијала лексеме *госћ* и њених семантичких еквивалената од великог је значаја за издвајање елемената концептуалног поља 'гостопримства', али ћемо истраживање овом приликом ограничити на оне елементе значења релевантне за феномене српске културе и традиције.

3.0. У Речнику САНУ лексема *госћ* је представљена у оквиру шест значења, од којих су три подзначења основног значења. Њена полисемна и концептуална структура у Речнику је представљена и употребом ове лексеме у изразима и народним пословицама. Осим основног значења „особа која је у посети код неког кући“, лексема *госћ* има и два значења ограничене временске употребе. Тако је у Речнику САНУ потврђено да се речју *госћ* некада називао и „страни трговац“, а у богомилској црквеној терминологији њом се означавао и „свештеник вишег реда“.

3.1. Семна структура основног значења лексеме *госћ* у Речнику САНУ представљена је дефиницијом на следећи начин гост 1а „особа која је у посети код неког кући; особа позвана на свечаност (пријем, обед и сл.), званица“. Из семног потенцијала основног значења изведена су и три подзначења. Два подзначења су заснована на компонентама из сфере пословања гост 1б, у туризму и угоститељству *госћом* се назива „онај који борави у хотелу, летовалишту, бањи и сл., односно посетилац кафане, ресторана“; гост 1в, у спорту, науци, култури и уметности *госћом* се назива и „онај који присуствује

каквом скупу или привремено сарађује у раду неке установе, онај који гостује, извођач (појединац или ансамбл, екипа и сл.) неког програма изван места сталног наступања“. Из ова два подзначења проистекло је и треће, којим се значење лексеме *госић* и сам појам-концепт проширује значењем гост 1г ’посетилац уопште’.

3.2. Из семантичке структуре основног значења лексеме *госић* можемо издвојити следеће елементе његовог појмовног, концептуалног садржаја који се могу представити у виду сценарија гостопримства:

гост је ПОСЕТИЛАЦ У КУЋИ

гост се ПОЗИВА

гост се ПРИМА, ДОЧЕКУЈЕ И ИСПРАЋА

Важнији елементи овог сценарија имају своје лексичке експоненте, што потврђује грађа Речника САНУ. Тако елеманат да госта, као посетиоца у кући, домаћин обично позива исказује се лексемом *званица* „особа позвана на неку свечаност, позвани гост“ која се у речничкој дефиницији јавља као синоним лексеме *госић*. На ширем културном плану лексема *званица* показује да се гости званично и ритуално позивају поводом одређених догађаја (слава, свадба, крштење итд.) како би заједно с домаћином прославили радостан догађај уз обиље добре хране и пића, често праћено и музиком. Позивају се чланови шире породице, рођаци, кумови, пријатељи, комшије, колеге и др. Позвани гости се у српском језику како показује Речник САНУ, називају *звани госићи*. Позвани гости могу бити ’важни’ или ’мање важни’, што се у језику рангира употребом одговарајућих лексичких спојева, синтагми. Тако су у свадбеном ритуалу свекар и свекрва *велики госићи* када посећују испрошену девојку, друга момкова родбина (обично жене и деца) су *мали госићи*. У рангирању важност госта истиче се и на емотивном плану. Тако израз *свицидни госић* „означава важнијег госта којег треба дочекати са нарочитом пажњом“, осим морално емотивне компоненте, да се домаћин не осрамоти и не постиди, садржи и социјалну компоненту поштовање заједничких, друштвено прихваћених вредности, док лексема *милогосић* „мио, драг гост“, истиче лични емотивни однос према госту.

3.3. ’Звани гост’ се у српском језику означава синтагмом *звани госић*, али се сам појам „званог госта“ различито именује у зависности од тога на који свечани церемонијал се позива – церемонијал свадбе, венчања, славе итд. Лексеме које означавају таквог госта реализују своје значење са позитивном конотацијом. Тако лексема *званик* „онај који је позван на неку свечаност (пријем, обед, свадбу, славу), позвани гост“; *званац* (2) „онај који се редовно позива на поро-

дична весеља, свечаност, редован гост“ и синоними: *гошћеник* и *госијанин*. Лексеме *йолозник*, *йоложајник* означавају ритуалног госта: „гост који први дође у кућу да честита Божић“; *йозваник* позвани сват; *бргуљар* „гост на бргуљи (мала сеоска светковина)“. Дочекивање госта у народном говору означава се лексемом: *дочеканик* „онај кога дочекују, гост на свадби“, а улога коју гост има у свечаном догађају лексемом *долибаша* „најугледнији гост на гозби, изабрани старешина гозбе или народне свечаности, узваник“, затим, *јабучар* (Зв) „онај који у име младожење иде у просидбу, просилац; гост на веридби“; *колачар* (2а) „гост с којим домаћин ломи, сече славски колач“; *корњача* (б) „сват који развеселава друге сватове и госте на свадби и који је обучен тако да подсећа на корњачу“.

3.4. Наведеним породичним прославама могу присуствовати и они који нису позвани. У том случају се они означавају синтагматским спојем *незвани госији*. Непозван гост је и онај који изненада или узгред посети некога. У нашем језику случајно, узгред посетити некога означава се глаголским лексемама *сврайиши* (код некога) и *наврайиши* (код некога). У старија времена врло често су гости били странци, туђинци који су на својим путовањима код некога тражили кров над главом. Такав гост се називао *йуишник намерник*, а у народном говору, према РСАНУ, означава се лексемама *извањац* „онај који је дошао са стране, туђин, странац, гост“, *изненадник* „гост који изненада, неочекивано дође, појави се“. Иначе, етимологија лексеме *госиј* показује да је реч *госиј* првобитно означавала путника, намерника, странца, туђинца који се изненада појави на вратима кућног прага и кога је требало примити у свој дом и дати му конак. Наиме, лексема *госиј* етимолошки се доводи у везу с прасловенским *gostь* које је сродно с латинским *hostis* и готским *gasts* са значењем „незанац, странац, непријатељ“ (према Мршевић Радовић 2012: 91).

Непозваног госта домаћин може познавати, али, без обзира на то да ли га познаје или не, непозвани гост је непожељан, јер није предвиђен као учесник у одређеном догађају. Изразито негативну конотацију реализују лексеме којима се именују наметљиви гости, гости који изазивају неред, свађу и сл.: *гибаничар* „онај који се радо намеће као гост и гости на туђ рачун“; *јурнек* „онај који се утрпава међу угледне госте“; *несрећник* 2а „онај који својим поступцима, понашањем и сл. прави, изазива невоље, незгоде (себи и другима), злосрећник, невољник“. Ниподаштавање незваног госта показује се и чином „чашћавања“ са остацима гозбе, што показује лексема из народног говора *коњуш* „остаци рибе који се деле незваним гостима“.

О значају позивања гостију као друштвено-културном обрасцу понашања и о непоштовању овог обрасца потврђују следећи изрази, наведен код лексеме *месѿо* у РСАНУ: *незвану гостѿу мјесѿо за враѿима* „онај ко непозван дође у нечији дом не може захтевати да буде срдечно, богато угошћен“.

3.5. У етнографским изворима се за незваног госта употребљавају лекеме *браѿи*, *друг*, *ускок* са позитивним значењем у складу са традиционалним схватањем да је „пријатељ мога пријатеља, иако незван, мора/треба да буде добро угошћен“. Неке аспекте наведене теорије теоксеније (в. т. 1.1.2) налазимо у српској традицији и култури у етнографским изворима у којима се гостопримство указује незваником госту ако је он *ѿросјак*, *слеѿац*, *сиромах*, јер се верује да се тиме удовољава вишим, божијим начелима, што потврђује и народна пословица: *Гостѿи у кући, Бог у кући*.

4.0. Концепт гостопримства у српским језику и култури реализује се и кроз однос домаћина и госта, који се и друштвено вреднује. Тако се непријатан, нежељен однос одражава у фрази *нијесам га с ѿгачом звао*, као оправдању домаћина у ситуацији у којој гост није задовољан дочеком, пријемом домаћина. Иначе, домаћин на сваки начин настоји да угоди госту, али није увек сигуран да ли је гост задовољан његовим гостопримством, што је потврђено примером из етнографског извора: „Има домаћина који пред госте изнесу свега доста, па опет рекну: 'Изволте, моји голосоврићи, колико је бог дао'“ (Темнић, Вељ. Н.). У народу пак постоји веровање да што је домаћин скромнијег иметка, то је бољи као домаћин. О томе говори изрека *У богатиѿа на глас, а у сиромаша на часѿи*.

5.0. У српској традиционалној култури *гостѿи* се, осим што се на ритуализован начин позива, на ритуализован начин се и прима, дочекује и испраћа. Обичаји налажу да домаћин госта прима на срдчан начин, показујући добру вољу да му изађе у сусрет. Израз *широм оѿворѿиѿи враѿиѿа неѿоме* на метафоричан начин осликава домаћинову спремност и вољу да прими госте (под врата у РСАНУ). За домаћина који се посебно истиче гостољубивошћу каже се да *држи (има, води) оѿворену кућу*.

5.1. Исказивање добродошлице госту одвија се паралелно и на вербалан и на невербалан начин, што је нарочито засведочено у етнографским изворима. Најпре се госту, који се појави на вратима, формом *изволи(ѿе)* нуди да уђе и седне, а форме *Помаже бог!* и *Добро (ми) дошао!* најчешће су учтиве форме којима се госту жели добродошлица. О томе како се гост примао у кућу налазимо и у једном Вуковом етнографском опису: „Кад ко путује преко земље он иде на ко-

нак у село, гдје га застане мрак, пред најбољу кућу, па пита може ли се ноћити, а домаћин му или неко други из куће, каже: „Можеш, брате, с драге воље и добро дошао“. Гдје ко ноћи, оданде га ујутру не пуштају док не руча; а на ужину се свраћају путници опет тако по селима“ (Вук, Рј., под крчма). Или: „Ако је гост знанац: кум, пријатељ, друг ... пред госта излази старешина куће са плоском ракије у руци, после поздрава: Помози Бог! добра ви срећа, питају се за здравље и домаћин наздравља: 'Добро дошао (дошли)'!“ (Кар. 1903: 188)

Добродошлица се на невербалан начин исказује дочекивањем госта с хлебом и сољу, али, како показују етнографски описи, и ракијом: Пошто „гост“ дође у кућу ваља да одмах попије чашу ракије (Богиш. 3, 393). А све то праћено је и одговарајућом здравицом: „Добро дошли гости мили, У здравље је (чашу) изкапили“ (Богиш. 3, 391).¹

Приликом примања, дочекивања госта обичај је данас и да се домаћин с гостом рукује, загрли или пољуби, обично три пута у образ. Некада је био обичај и да му млађи, а често млађе жене, невесте пољубе руку: „Руке шире у лице се љубе, Ђуро мајку у бијелу руку“ (Трој. 7, 94).

5.2. Након срдачног примања, прихватања госта у свој дом, домаћин током целе посете настоји да угоди госту, најпре храном и пићем, али и другим повољностима како би се гост добро осећао, што се исказује фразеологизмом *осећајши се као код своје куће*. Елементи дочекивања госта из сценарија гостопримства нарочито су представљени у етнографским изворима, са многим појединостима које сведоче не само о богатој гозби, као у примеру: „Знатнијему госту кољу јагње или јаре, а често и овна“ (Дуч. С. 1, 472) него и о разним церемонијалима којима се угађало госту. Тако је и овим примерима засведочен церемонијал раскомоћивања госта приликом пушења: „Пред госта се остави дуван те по потреби пали“ (Богишић). Често је и домаћин припаљивао госту дуван нарочитим машицама које носи о појасу. Данас се на дуван и на пушење дувана гледа другачије.

Церемонијал раскомоћивања госта и угађања госту засведочен је и у опслуживању госта. Некада су посебну улогу у опслуживању

¹ Осим српског народа, и други народи (Јевреји, Руси) су познавали, а и данас познају обичај дочекивања гостију хлебом и сољу. Дочекивање гостију хлебом и сољу данас се у српској култури задржало само на јавним свечаностима приликом дочекивања угледних личности. У неким српским домовима се уместо хлеба и соли данас гости дочекују само слатким (воћем укуваним у шећерном сирупу), али и то све ређе (према Мршевић Радовић 2012: 95). Данас се у српским домовима гости дочекују обично кафом.

госта имала женска чељад – посебно младе жене, али и деца. Пред почетак јела невеста је посипала домаћину да умије руке а онда и гостима. Жене су госта изувале, приносиле му воду и умивале ноге. Стајале су на ногама и двориле ако што устреба.

5.3. Указивање части госту није се огледало само у припремању богате трпезе него и у пружању угоднoг смештаја. У кућама је постојала бар једна просторија намењена госту. Била је то лепо намештена соба за госте и за свечане прилике и држала се увек чисто. Та просторија се од места до места различито називала: *госћинска соба, гизда, госћиња, госћионица, експрајница, зафаница, конак; камара, соба за ђрмање, салон, ђолајна, оџклија, одвојац; одаја*.

5.4. У новије време одступа се од традиционалног дочекивања госта и угађања госту на сваки начин, па је у данашњем искуству и сазнању све више ограничења за госта, чиме му се ускраћује удобност у домаћиновој кући. Тако се зна да данас многи домаћини својим гостима не дозвољавају да пуше или им ограничавају пушење, што је нарочито постало актуелно увођењем забране пушења. У проширеном сценарију гостопримства улога дома и домаћина све више се замењује угоститељским објектима, па се и број ограничења за госта, госте повећава.

6.0. У сценарију гостопримства важну улогу игра и сам гост. Од госта се очекује да у сваком домаћиновом гесту препознаје његову добру намеру да се покаже гостопримивим. Наиме, очекује се да се гост у туђој кући понаша скромно; у супротном, каже се: *Дошли дивљи ђа исџерали ђиџоме* (НПосл Вук); да не извољева у храни и пићу, тј. да *Не џражи џреко хлеба џогачу*; да време посете ограничи на догледно време: *Госџ је за џри дана; Најмилијег госџа џри дана досџа; Рџба и госџ џреџи дан смрде; Госџу је у госџа вазда добро јуџро*; да указано гостопримство поштује и цени, и да домаћину и другим укућанима исказује захвалност за то. На указано гостопримство гост може узвратити здравицом домаћину и укућанима, обично при опроштајној трпези када му домаћин наздрави за срећан пут, што показују бројни примери из етнографских извора: „Хвала ти мој мили брате Србине и српски сине, на братском дочеку, љубави и поштењу, лијепој лакрдији (речима и разговору), па брате Србине – боже знати и не заборавити! С богом! до сретног виђења“ (Кар. 1903: 1909), или „Слава Богу!, хвала домаћину“ (Кар. 1903: 393). Здравнице се нарочито јављају о прославама (свадбама, весељима, крштењима и др.): „Да бог дарује, да наш брат домаћин у своме дому, а под кутњим кровом сабира и дочекује врсне и изабране људе, патријаре и

владике, попове и калуђере, кумове и пријатеље, добре јунаке своју браћу Србе“ (Игњ. Ј. 1874: 81).

6.1. Као што се гост ритуално позива у госте и дочекује на кућном прагу, ритуално се и испраћа из куће. У нашем сазнању и култури најчешће се у церемонијалу испраћања госта подразумева опроштајна вечера / ручак и сл. и на крају тзв. сиктер кафа 'црна кафа која се госту даје пред одлазак', као и узајамно наздрављање пићем. Домаћин на растанку госту зажели срећан пут и обично му се извињава за своје могуће пропусте молећи га за опроштај ако је шта било противно његовој вољи, очекивању, што показују и примери из етнографске грађе: „Ајде са срећом и опрости“, „Опрости, било ти је ка у пећину“ (Дуч. С. 1, 471), „Није како се хоће, него како се може (угостити)“. Такође се од госта учтиво тражи да о њима као домаћинима другима не прича ружно: „Кажи боље но што је било“. Искузују и наду и жељу да се поново у добру виде: „С богом пошао, опет нам дошао!“ (Богиш. 3, 391). Гост на то узвраћа формом: „Остајте с богом“.

6.2. Обичај је у Срба и да се гост на поласку дарује, било храном и пићем (да му се нађу у путу) било неким другим даром (одевним или другим предметом): „Кад гост одлази, дају му на пут ракије, вина, хлеба и меса и зоб за коња“ (Богиш. 3, 395). Чак је и гост на поласку даровао своје домаћине, тј. оне који су га дворили и служили: „Гост даде који новчић невјестам, слугама и дјечи“ (Богиш. 3, 395). И данас је обичај када се пође некеме у госте да му се однесе поклон. Обичаји налажу да *се њоклону у зубе не гледа*, тј. да се поклону, дару не смеју стављати замерке.

Ослањајући се на анализу грађе из Речника САНУ и етнографских извора, а имајући у виду и досадашње запажање о 'гостопримству' у српском језику и српској култури, можемо као закључак изнећи следеће.

У српској традиционалној култури, у друштвеној и породичној сфери посебно место заузима 'гост' и 'гостопримство'. Пружање гостопримства је било важно друштвено и комуникативно понашање како појединца, домаћина породице, тако и свих чланова његове породице. Резултати истраживања у овом раду потврђују и неке елементе наведених теорија о настајању гостопримства. Тако је анализа материјала показала да у пружању гостопримства у нашој традицији има елемената теорије о корисности (в. т. 1.1.2), о радозналости (како си, шта радиш), о теоксенији – веровању да су гости путујућа божанства (в. т. 1.1.3).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Богиш. 3: dr Valtazar Bogišić, *Zbornik sadašnjih pravnih običaja u južnih Slovena*, knj. I... izdala JA, u Zagrebu 1874.
- Вук, Рј.: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник исцџумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, четврто државно издање, Београд, 1935.
- Дуч. С. 1: Дучић Стеван, Живот и обичаји племена Куча, *Српски еџнографски зборник XLVIII*, Београд, 1931.
- Игњ. Ј. 1874: Јаков Игњатовић, *Србин и његова џоезија*, у: Дјела, књ. I, Матица српска, Нови Сад, 1–107.
- Кап. 1: Капетановић Љубушак Мехмед-бег, *Народно благо...* Сарајево, 1888.
- Кар. 1903: *Караџић*, лист за српски народни живот, обичаје и предање, ур. Тих. Р. Ђорђевић, год. I–IV, Алексинац, 1899–1904.
- Мршевић Радовић 2012: Драгана Мршевић Радовић, Концепт *госџоџримсџиво* у српској фразеологији и паремиологији, *Семинар српског језика, књижевносџи и кулџуре: Предавања I*, Филолошки факултет, МСЦ, Београд, 91–100.
- НПосл Вук: Вук Стефановић Караџић, *Српске народне џословице*, Биоград, 1900.
- Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ – Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Трој. 7: Сима Тројановић, Психофизичко изражавање српског народа ..., *Српски еџнографски зборник LII*, Београд, 1935.
- Чајкановић 1924: Веселин Чајкановић, Гостопримство и теофанија. Живот и обичаји народни. Студија из религије и фолклора, *Српски еџнографски зборник XXXI*, Београд, 1924.

Резюме

Радойка Вуксанович

О 'ГОСТЕ' И 'ГОСТЕПРИИМСТВЕ' В ЯЗЫКЕ И СЛОВАРЕ
СЕРБСКОГО ЯЗЫКА

Опираясь на наблюдения авторов, занимавшихся понятиями гостя и гостопримства в сербской традиционной культуре и анализируя материал, имеющийся в Словаре САНИ – Сербской академии наук и искусств, мы пришли к следующим выводам.

В сербской традиционной культуре, в общественной и семейной сфере особое место занимал *гость*. Предоставление гостопримства было важным общественным и коммуникательным обычаем, как со стороны одиночки, хозяина семьи, так и всех членов его семьи. Если бы нам захотелось такое поведение по отношению к гостю связать с упоминаемыми теориями о происхождении гостопримства, то, по нашему мнению, при предоставлении гостопримства в нашей традиции больше всего налицо элементы теории теоксении – верования, что гости путешествующие божества. Самым убедительным показателем, что речь идет о теоксении, согласно нашему мнению, являются взаимные провозглашения тостов и благословения хозяина и гостя, где гости и благословения при этом воспринимаются в самом деле как промысел божий. Однако, в настоящее время в современной сербской культуре, в частности в средах городского населения, верование в гостей как путешествующих божеств несомненно сведено к минимуму.

ЈЕЛЕНА М. СТЕВАНОВИЋ
(Институт за педагошка истраживања, Београд)

ФИГУРЕ ХАРМОНИЧНОГ ПРОТИВУРЕЧЈА У ИЗРАЖАВАЊУ СРЕДЊОШКОЛАЦА*

У раду се из лингвостилистичке перспективе разматра употреба фигура хармоничног противуречја у писменом изражавању средњошколаца. Циљ анализе усмерен је на то да установимо које фигуре хармоничног противуречја средњошколци најчешће употребљавају у својим школским саставима. Корпус чине школски писмени задаци на слободну тему или са тематиком из области књижевности (1061 школски писмени задатак) средњошколаца (580 ученика) који похађају III и IV разред гимназија и средњих стручних школа у Београду, Новом Саду, Јагодини и Крушевцу. Основни критеријум, примењен већ у селекцији грађе, тиче се стилематичких и стилогених поступака. У лингвостилистичкој анализи школских састава ученика применили смо два поткритеријума: 1) формално-структурни и 2) семантички. Резултати анализе показује да средњошколци осим антимаболе, у школским писменим задацима формирају све остале типове конструкција у чијој је основи супротност, односно структуре у којима су спојени семантички неспојиви појмови. Најчешће граде конструкције у којима постављају два антонима којима се појачава контраст, док експресивне форме синтагми којима се исказује оксиморон и парадоксалне реченице ређе употребљавају.

Кључне речи: фигуре хармоничног противуречја, стилска изражајна средства, настава српског језика, култура изражавања, средњошколци.

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Унапређивање квалитета и доследности образовања у процесима модернизације Србије* (бр. 47008), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

1. Уводне напомене

Уобичајени школски писмени задаци који су базирани на обради појединих тема омогућавају ученицима да репродукују и примењују своје стилско умеће, али мало доприносе да се та способност стиче и развија (Илић 1998). С друге стране, стилска усмереност школских састава један је од најбитнијих сегмената приликом вредновања и анализирања школских писмених задатака ученика. Сем тога, готово је незамисливо да у школи ученици обрађују књижевно-метничко дело, а да се у средишту анализе не нађе фигуративно значење речи којима песнички језик у нашој свести изазива снажан естетски ефекат.

Дакле, стилска изражајна средства (стилске фигуре)¹ представљају предмет анализе у школи, посебно на средњошколском нивоу образовања, али би ова језичка средства ученици требало да употребљавају и у својим школским саставима. Дакле, у оквиру наставе српског језика и књижевности методички приступ изучавању стил-

¹ Определили смо се за израз *стилске фигуре* који се дефинише као термин којим су обједињене фигуре и тропи. Фигура се може „узети као општи појам за сваку неуобичајену комбинацију речи или фразу, која одступа од устаљене форме и чија је употреба условљена потребом за изражајношћу и упечатљивошћу, односно ефицијентношћу израза“ (Јовановић 2010: 148). О стилским фигурама и други аутори говоре на сличан начин. Са стилистичког гледишта, „фигура је спрега еквипотентних јединица чија је функција формативна: помоћу њих се јединице организују у веће склопове дискурзије... стилске фигуре су заправо замена или појачање уобичајених облика организације текста, односно дискурза у језику...“ (Симић 2001: 257). Стилска фигура представља начин потенцирања, појачавања и актуелизовања (Тошовић 2002: 215). Квинтилијан разликује тропе од фигура и фигуре мисли од говорних фигура. Према његовом мишљењу, троп настаје када се речи преносе из свог природног и првобитног значења у друго значење ради стилског украшавања, док је фигура говорни облик који се удаљава од обичног и директног начина изражавања (Квинтилијан 1967: 280). Прву дистинкцију Симић сматра оправдано и налази да је блиска оној „између метаплазме и метасемије, сматрамо ли да су фигуре стилизоване на плану ознаке, а тропи семантичким средствима“, док за другу разлику сматра да је тешко пронаћи јединствено полазиште (Симић 2001: 257). Нешто другачији поглед на проблем у вези са стилским фигурама запажамо код Ковачевића, који стилске фигуре дефинише „као поетски ефектна одступања у чијој основи је својеврстан регуларитет што га омогућава сам језички систем“ (Ковачевић 2000: 321). Према типу језичке јединице која се наведеним језичким поступцима онеобичајава, Ковачевић стилске фигуре дели на: фонетске, морфолошке и синтаксичке фигуре, и тропе.

ских фигура најпре је функционалан. Ученици се о њима углавном „не информишу као о посебним темама, изоловано, већ се такви садржаји инкорпорирају у целовите анализе и интерпретације одређеног уметничког дела“ (Петровачки–Штасни 2010: 41).

За ученике у чијим школским писменим задацима наставници уочавају појачано дочаравање означених предмета и појава, могли бисмо рећи, да имају изграђену језичку културу на вишем нивоу. Такође, школски састави у којима ученици не употребљавају искључиво основно значење, облике и функције језичких јединица, већ посежу и за необичавањем језичког израза, могу бити показатељ ваљано развијене културе изражавања ученика.² Стилске фигуре значајно доприносе појачаној експресивности и комуникативности текста,³ као и оригиналности садржаја, па издвајање ових елемената у учениковом школском саставу, заправо, указује на резултат његовог рада у настави писмености и култури изражавања у целини.

1.1. Под групом фигура којима се додаје епитет *хармоничног њрошћивуречја* у литератури се подразумевају стилске фигуре у којима је принцип „одступања готово самоочигледан“, а то су: *анџиџеза*, *оксиморон*, *анџимеџабола* и *џарадокс*. Ово је група фигура супротности, односно фигура које „као семантичку, структурну или структурно-семантичку карактеристику подразумејувају компоненту адверзивности“ (Ковачевић 2000: 92). Наиме, у конструкцијама које творе ове фигуре поред слагања у значењу делова који су неопходни за успешно споразумевање јављају се и елементи неслагања, односно супротстављања који имају појачану, антиципативну функцију, па доприносе „ефицијентности израза“ (Јовановић 2010: 169).

1.2. Циљ анализе био је да установимо које фигуре хармоничног противуречја српски средњошколци најчешће употребљавају у писменом изражавању. Такође нас је интересовало да ли су средњошколци у тој мери овладали културом писменог изражавања да у њиховим школским писменим задацима јасно уочавамо обресе књижев-

² Има мишљења да се о језичкој култури не може успешно водити брига само у школи. Међутим, „језичка култура се чврсто везује за остваривање програма српског језика...“, па „низак ниво језичке културе младих баца сјенку на резултате наставе српског језика у цјелини“ (Танасић 1998: 299).

³ Појам *џекстџа* узимамо у „смислу усмене (говорне) и писане продукције... Текст (усмени или писани) јесте природан начин реализације језичке семантике и знања о свету...“ (Ристић 1997: 73).

не естетике и стваралачке уверљивости, као и сликовитост, чему разнородне фигуре хармоничног противуречја доприносе.

1.3. Корпус чине школски писмени задаци на слободну тему или са тематиком из области књижевности (1061 школски писмени задатак) средњошколаца (587 ученика) који похађају III и IV разред гимназија и средњих стручних школа у Београду, Новом Саду, Јагодини и Крушевцу.⁴

1.4. Основни критеријум, примењен већ у селекцији грађе, тиче се стилематичких и стилогених поступака, при чему се као резултат добијају: а) стилистички структурисане форме фигура; б) функционалне вредности фигура у одређеном контексту, односно у сваком писменом задатку. У лингвостилистичкој анализи школских састава средњошколаца применили смо два поткритеријума: 1) формално-структурни и 2) семантички. Расправа ће бити смештена у општи лингвистичко-стилистички оквир с посебним освртом на естетску учинковитост поменутих стилских поступака.

1.5. У анализираном корпусу смо запазили да средњошколци употребљавају готово све фигуре хармоничног противуречја, али су њихови примери неједнако заступљени и нису бројни. Заправо, најчешће смо у школским саставима наилазили на антониме, па ћемо се најпре укратко осврнути на питања антонимије уопште, а затим ћемо анализирати примере фигура које су на њој засноване.

2. Антонимија

Антоними се, уобичајено, дефинишу као лексеме које су повезане према изразито супротним значењима. Антоними су лексеме којима се обавезно супротстављају примарне семантичке реализације (Драгићевић 1996: 25). Супротстављеност ових лексема заснива се на „представама, асоцијацијама или традиционалним уверењима говорника“ (Драгићевић 2007: 271). Антоними се појављују као бинарне опозиције, а најплодотворнији тип творбе антонима у нашем језику јесте префиксација. У творби антонима у српском језику учествују бројни префикси: „не-, а-, аб-, анџи-, и-, ин-, дис-, без-“, али је плодна само творба с префиксом не-, док је с осталима слабије плодна или је неплодна“ (Бабић 1986: 420–421). Антонимија не представља „искључиво лексичку категорију. Она је истовремено и синтаксичка категорија: најпре по томе што се антонимска вриједност лексема уви-

⁴ У раду ћемо примере наводити у њиховом изворном облику, како су их средњошколци написали у својим школским саставима.

јек реализује у исказу (реченици), а још прије по томе што се антоними образују и по синтаксичким, а не само по лексичким моделима“ (Ковачевић 2000: 118).⁵

У школским саставима ученика пронашли смо антониме различитих врста, односно антонимске парове који припадају различитим врстама речи. Стога ћемо приликом навођења примера поштовати овај критеријум.

Именице: ...али где има *љубави* има и *мржње*.

Чинио је све да задовољи и *пријатље* и *непријатље*.

...препуштен на *милошћ* и *немилошћ* окрутног света авлије...

...поред *радосћи* је *туга*, поред *смисла* је *бесмисао*....

Песма је време између *сна* и *јаве*.

Било их је баш брига и за *вољу* и за *невољу* народа и сељака.

Правда коју истерује и *неправда* која је стално присутна...

Споља је завладао *мир*, али му је *немир* разарао душу.

Као да се чуло његово *одобравање* и *неодобравање* Вукашинових поступака.

...показује колико је лако да *зло* надвлада *добро*...

...тог тренутка нам неће требати ни *рај* ни *јакао*...

...кројим своју властиту *срећу* или *несрећу*...

Победа и *пораз* су били константна појава...

Придеви: Све *добро* и *лоше* сналазило је људе а и мост.

Имао је истовремено *искрен* и *неискрен* израз на лицу.

Била љубав *дивља* или *нежна*, тајна или јавна, *дуготрајна* или *крајкоштрајна*,

уколико је искрена...

⁵ Лексиколози деле антониме на више начина. Уколико су антоними засновани на искључивости, разликују се *сћејеновани* и *несћејеновани* антоними (пун – празан). Други критеријум поделе заснива се на компонентијалној анализи примарних значења чланова антонимског пара. С обзиром на архисему, антоними су подељени на оне који имају лексикализовану архисему у виду хиперонима и на оне који немају лексикализовану архисему (лето – зима; млад – стар). Према структури, антоними се деле на *једнокоренске* и *разнокоренске* (мере – противмере; дан – ноћ). Антониме је могуће поделити и на основу анализе њихових полисемантичких структура. Они антоними којима се супротстављају сва значења називају се пуним антонимима, а они којима се супротстављају само нека значења називају се непуним антонимима (Драгићевић 1996).

За *опптимистичне* људе живот је највеће добро, а за *йесимистичне* највеће зло.

...и потребе да, био *срећан* човек или *несрећан*, то подели са нама.

Неко је *богати*, а неко *сиромашан*.

У души му је било и *топло* и *хладно*.

Глаголи: ...до оних безначајних касаблија који су свој живот *зайочели* и *завршили* сами...

...у њему расту, *нестају*, *долазе*, *одлазе*, преплићу се различите мисли и осећања

Док се сви *смеју*, ми смо ти који *йлачемо*.

Све остало могло је да *дође* и да *йрође*...

Морао сам брзо да *уђем* и *изађем* да бих сакрио...

Прилози: Иако је *неморално* говорио *морално* је размишљао.

Да ли да кренем *горе* или *доле*, да ли *лево* или *десно*?

...питање са којим се борим и *ноћу* и *дању*.

Средњошколци најчешће граде именичке антонимске парове. Нешто ређе користе у овој функцији придеве и глаголе, док прилошке антонимске парове најређе употребљавају. Примери указују да су у писменим задацима средњошколаца веома фреквентни антоними који настају у процесу префиксације помоћу негативног префикса *не-* (*неморално* – *морално*; *йријатиље* – *нейријатиље*; *искрен* – *неискрен*...). Стога је највећи број антонимских парова који имају исти корен.

С обзиром на то да на писмено⁶ изражавање ученика значајан утицај има разговорни стил,⁷ односно језичко-изражајна средства ко-

⁶ Одреднице *йисани* и *йисмени* у наставној пракси често се замењују. С обзиром на то да основну грађу представљају школски писмени задаци ученика, који подразумевају писани облик изражавања, одредбом *йисмени* истиче се потреба за означеним квалитетом. Осим тога, школски писмени задаци јесу облици изражавања који се најчешће примењују у настави писмености, па ћемо стога у раду употребљавати синтагму *йисмено изражавање ученика/средњошколаца*.

⁷ У вези са одређивањем појма *разговорни*, односно *колоквијални* стил постоје различита термилошка решења. Симић сматра да је колоквијални стил саставни део књижевног језика, тј. да је један од његових функционалних стилова. С друге стране, под разговорним језиком подразумева комплексну структуру састављену од елемената књижевног језика, дијалекатских речи и других облика који припадају сленгу и жаргону (Симић 1995: 5–6). Катнић Бакаршић каже да је за разговорни стил карактеристична употреба емоционално-експресивне лексике и да су присутне речи субјективне

ја се свакодневно користе, не изненађује употреба сваковрсних антонима. У прилог овоме говори и чињеница да овај стил одликује ширина и слојевитост лексичког система, па је разумљиво да у овој врсти грађе запазимо и стилски маркиране речи као што су антоними.

3. Антитеза

Антитеза или контраст јесте стилска фигура код које се појаве и предмети доводе у везу помоћу супротних особина и појединости и тиме паралелно постављене супротности у антитези узајамно појачавају значење и једног и другог појма. Антитеза је „један од најважнијих термина античке реторике“, а Аристотел је одобравао њену употребу јер је „супротности лако разумети, особито ако стоје једна уз другу“ (РКТ 1992: 41). Антитеза „захвата (подразумијева) и контрастирање ријечи, група ријечи и реченица без обзира на то да ли се антитетичке особине везују за исти или за различите појмове, и да ли се координација остварује као привидно симултана или експлицитно сукцесивна“ (Ковачевић 2000: 105). Уколико је контрастирањем обухваћена група речи, односно клауза, реч је о подврсти антитезе чији је назив синкриза. Супротстављеност њених чланова „најчешће се заснива на логици, али може бити заснована и на искуству, односно свести о томе да се неки појмови не могу објединити“ (Јовановић 2010: 171).

Према су у писменим задацима антоними знатно заступљенији⁸, уочили смо и неколико примера сложенијих конструкција са антитетичким спојем лексема. Основу антитезе чини, дакле, спој антонима у оквиру заједничке конструкције. Примери антитетичких јединица упућују, између осталог, на то да ученици из књижевноуметничких дела преузимају језичко-стилске поступке:

оцене, док се у колоквијалној употреби запажају и вулгаризми и жаргонизми (Катнић Бакаршић 2001: 97). Анализирајући ове појмове, Кликовац закључује „да се термини колоквијалан и разговоран могу изједначити“ (Кликовац 2008: 177). Према Хајмзовом мишљењу, у вези са диференцирањем форми говора, разговорни језик се издваја као језички/говорни варијете, и то по критеријуму распрострањености (масовности) употребе (Хајмз 1980, према Ристић 2006: 54). Значајно је истаћи да „данашњу узајамност књижевног језика, разговорног језика и жаргона карактерише интензивност и експанзија нове градске културе, омладинске контракултуре и супкултуре“ (Ристић 2006: 55).

⁸ Примери показују да су средњошколци чешће користили антонимске парове, него што су лексеме постављали у однос контраста.

Народ није веровао у градњу моста на почетку, тако да *оно што се најрави дању, ноћу се рушило*.

...као симбол човекове жеље да *не буде лош и постојане добар*.

...све око њега се мењало, *људи су умирали, деца су се рађала*, али мост и даље стоји.

Колико њих је на мосту *доживело најлејше ѿренуѿке* свога живота, или *ѿак најѿеже ѿренуѿке, ѿренуѿке несреће и бола*.

У првом примеру, чини се да је ученик желео да оправда разлоге због којих народ није веровао у изградњу чувеног моста преко Дрине, па је употребио двоструко супротстављање. У контраст је поставио и предикате *најрави/рушило се* и прилошке одредбе, односно прилоге за време *дању/ноћу*. На сличан начин, у другом примеру, део реченице ученик је изградио на принципу супротстављања. Допунски предикатив и једног и другог глагола представљају придеви *лош/добар*. Будући да антитеза подразумева одређену поларизованост, уочавамо да је у следећем примеру искључена могућност увођења средњег појма. Глаголи *умираѿи* и *рађаѿи се* нису степеновани, засновани су на искључивости и илуструју пример контрарне супротности. На овај начин ученик је вешто истакао једну од порука дела о коме је писао – све је пролазно, али та грађевина, на Дрини ћу-прија, остаје и опстаје независно од животних циклуса. У последњем примеру је синтагма *најлејше ѿренуѿке*, која је у поменутој синтаксичкој конструкцији у функцији објекта, супротстављена синтагми *најѿеже ѿренуѿке* која у напоредној конструкцији има исту функцију. Употреба конкретизатора *ѿак* поред координативног везника *или* има улогу да истакне комплементарну супротност.

Премда су веома ретки примери контрастирања у школским писменим задацима, анализа показује да су ученици овај језички поступак примењивали и то под утицајем или утиском прочитаних књижевноуметничких дела. Запажамо да су средњошколци контрастирали речи и клаузе, али нису проширивали антитезу на ниво реченице.

4. Оксиморон

Ова стилска фигура подразумева синтаксичку конструкцију у којој су спојени међусобно семантички неспојиви, противуречни, односно контрадикторни појмови. У оксиморону су сједињени појмови које, посматрано на рационалном нивоу, није могуће спојити. „Другачије речено, оксиморон у синтаксичку конструкцију обједињује лексеме које су носиоци противурјечних појмова“ (Ковачевић 2000:

93). Оксиморон је „*par excellence* непертинентни епитет; ту је непертинентност дотјерана до антитезе“ (Рикер 1981: 192). Мада се у оксиморону веза двеју речи на први поглед искључује, на унутрашњем плану је њихова веза прихватљива и чини израз јачим и упечатљивијим и најчешће служи за означавање необичних ситуација или стања.

На структурном плану оксиморон може бити изражен на неколико начина: а) *именичком синтагмом*; б) *глаголском синтагмом* с различитим детерминантима – прилогом, најчешће глаголским прилогом, падежном или предлошко-падежном формом неке супстантивне речи; в) *прилошком или придевском синтагмом*; г) *субјекатско-предикатском везом* лексички противуречних појмова, при чему предикат мора бити именски (Ковачевић 2000: 93–100).

Премда средњошколци нису конструисали противуречје великим бројем примера оксиморона, у школским саставима су најчешће ову стилску фигуру исказивали у облику субординиране супстантивне и глаголске синтагме, на пример:

Њихова *йрича* у *йесми* је универзална.

Ситагма *йрича* у *йесми* представља оксиморон јер обједињује контрадикторне појмове. Лексема *йрича*⁹ обично означава прозну епску форму, приповедну форму, односно њоме се обликују наративна прозна дела у којима се садржај обликује помоћу описивања, рефлексije, дијалога личности. Антоним лексеме *йрича* јесте лексема *йесма* јер је обично прва асоцијација при помену лексеме *йесма* стих. Лирска форма, тј. врста лирске поезије, коју песник, а не приповедач, обликује помоћу стихова. Наиме, и из дефиниције стиха, према којој је стих „згуснути песнички говор у посебној ритмичкој (→ **ритам**) и звучној организацији и у графичком облику непуних редова, које доживљавамо као упоредиве јединице у којима су речи повезаније, истакнутије и богатије смислом него у **прози**“ (РКТ s.v. *стих*) – запажамо да су ове две лексеме неспојиве. Зато се спој лексема у синтагми *йрича* у *йесми* противи рационалном разумевању.

⁹ У Речнику књижевних термина одредницом *йрича* означава се – 1. *Приповејка* (→ **народна приповетка**). „Приповијетка се у народу нашем, особито по јужнијим крајевима, највише зове прича... а гдјешто и *гајка*“ (В. Караџић, *Српске народне йриповијејке*, предговор); 2. → **парабола**, кратка нарација морално-поучног карактера, блиска басни; 3. → **пословица**... (РКТ s.v. *йрича*).

Један од три основна самоочигледна закона мишљења – закон противуречности који гласи „ништа не може и да јесте и да није“ (Ковачевић 2000: 95), творбом оксиморона прекршен је и у следећем примеру:

Знам да сам ја њен *велики девојчурак*.

Конгруентни атрибут *велики* супротстављен је именици *девојчурак*, а контраст почива како на нашем искуству, тако и на садржинским односима међу лексемама. Лексема *велик(и)* означава, између осталог, да је *неко/нешто по размерама, обимом, ојсегом изнад просечног, обичног*, док лексема *девојчурак* представља твореницу којом се исказује деминутив или хипокористика, односно именица субјективне оцене¹⁰ од лексема *девојка* или *девојче*. Дакле, у поменутој синтагми су у супротности главна реч и њен конгруентни атрибут. Контрадикторност је присутна и на пољу обележавања граматичког и природног рода. Суфикс *-ак* којим је настала твореница *девојчурак* карактеристичан је за творбу именица мушког рода. Стога, атрибут, у складу са законима конгруенције, у поменутој супстантивној синтагми означава мушки род.

Наредна два примера представљају оксиморон у форми глаголских синтагми. Семантика ових синтагми је готово идентична, па ћемо их зато заједно и анализирати.

Није лако бити неко ко се не плаши да *будан сања* своју слободу.

¹⁰ Теоријска разматрања о овој категорији речи показују да постоје извесна неслагања. Наиме, према једном схватању сам назив ове класе изведеница: именица субјективне оцене, чини се споран, јер из њега „произлази убеђење да се оваквим изведеницама увек означава одређени субјективни став...“ као и да „ове изведенице не показују, генерално узевши, никакав субјективни однос говорника, већ садржај одређеног појма какав он јесте“ (Ђорић 1995: 104). Слично изнесеном ставу, Д. Вељковић Станковић сматра да би се недоумице у вези са значењем речи субјективне оцене у знатној мери могле избећи и да би биле боље схваћене и тумачене „уколико би се отклонила сугестивност самог термина“. Стога, Вељковић Станковић предлаже да се „актуелни термин (речи / именице субјективне оцене), којим се експлицитно фаворизује субјективна оцена, замени термином евалутивне творенице“ (Вељковић Станковић 2007: 399). „Фаворизовање субјективног става подразумева потискивање, тачније неутрализовање семантике квалитета, која, у неким случајевима, може имати секундарну функцију, али искључиво као подлога субјективне оцене“ (Вељковић Станковић 2011: 43).

Тешко је свој највећи сан *сањати* на јави.

Лексема *будности* означава стање које се остварује када неко не спава, односно када се нешто збива без сна и када не можемо да уто-немо у сан, да заспимо и да сањамо. *Сан* и *јава* чине антонимски пар, па је јасно да су на синтаксичком плану спојени неспојиви елементи. Противно је логици да неко истовремено буде и будан и да спава и сања. Међутим, такав језички поступак има приличну експресивну вредност, посебно у првом од двају поменутих примера – *Није лако бићи неко ко се не њлаши да будан сања своју слободу*, јер врло сликовито представља тежњу и остварење можда највеће људске жеље, жеље за слободом која понекада може бити толико неутажива и опсесивна да неутралише границу између двеју јасних супротности: сна и јаве.

У следећем примеру у питању је оксиморон реализован у форми придевске синтагме. Јединство супротности даје нови појам и у овом случају.

Мислим да је *мало ђревише* жртвовати се тако за породицу.

Адвербијална синтагма *мало ђревише* у себи обједињује две контрадикторне лексеме. Лексема *мало* означава да је нешто **1. а.** у *малој, незнајној количини, у малом, броју; исјод ђојребне мере, недовољно* (РСАНУ s.v. *мало*), док прилог *ђревише* означава да је нешто *ђреко мере, ђређерано, сувише* (РСЈ s.v. *ђревише*). Овакав спој одступа од логичког размишљања, јер је у потпуном противуречју да истовремено нешто буде превише и мало заступљено. Суштина новог појма исказаног оксимороном налази се у сучељавању значења надређеног и подређеног члана синтагме, па је зато ученик, посегнувши за оваквим језичким механизмом, постигао знатно снажнији и адекватнији језички израз него да је употребио једну или другу лексему засебно или у неком другом склопу којим би исказао свој став, односно степен неслагања.

Осим у облику субординиране синтагме, значењско-функционално јединство својих чланова оксиморон омогућава и путем субјекатско-предикатске везе лексички противуречних појмова.

Процес је окончан пре него што је почео, тј. *ђочешак је крај*.

На синтаксичком плану остварено је јединство које се противи здраворазумском начину мишљења, јер *ђочешак* не може бити *крај*

нечега. Субјекат *йочейшак* и лексичко језгро именског предиката *крај* представљају антонимске лексеме које су повезане копулом, односно глаголом *бийш*.¹¹ Будући да је ученик оксиморонску конструкцију употребио анализирајући роман *Процес* (Ф. Кафка), јасно је шта је необичавањем желео да закључи. Према учениковом тумачењу овог дела, за Јозефа К. је све што му се дешавало пре суђења, односно пре његовог почетка водило крају његовог битисања у околностима и времену коме није суштински припадао. Због тога синтеза противуречних појмова носи сложенију поруку и, свакако, доприноси квалитету писменог изражавања ученика.

Посматрано на структурном плану, у наведеним оксиморонским конструкцијама ученици су употребљавали и основну форму изражавања ове фигуре – субординирану синтагму, али и оксиморон исказан субјекатско-предикатском везом. Премда је било свега неколико примера и једног и другог облика ових конструкција, комбинацију логичног и нелогичног чешће су творили у форми поменутих синтагми. Сем тога, анализиране форме оксиморона представљају примере који се неретко могу чути и у свакодневном говору. Међутим, управо због своје појавности на нивоу случаја (имајући у виду број анализираних школских састава) оксиморонске конструкције, између осталог, показују да поједини средњошколци имају истанчан језички израз и да им је значајно какву ће поруку оставити њихов школски писмени задатак.

5. Парадокс

Последња фигура хармоничног противуречја, чије су конструкције средњошколци у школским саставима творили не би ли своје текстове обогатили јаснијим и живљим изразима – јесте парадокс. Парадокс се дефинише као „неочекивани обрт, привидно противурјечје; проширење појма додавањем другог, њему супротног или од њега различитог, неочекиваног појма“ (Симеон 1969II: 13). Парадоксом се изражава тврдња „која се опире уобичајеном начину мишљења или површинској логици, али у скривеној бити он је логичан...“ (Шкарић 1988: 138). Иако фигуративност оксиморона и парадокса почива на истој основи: спој контрадикторних елемената, посматра-

¹¹ „Једино субјекатско-предикатске везе с копулативним и семикопулативним глаголом омогућују творбу оксиморона ван субординацијских синтагми, јер су те везе генеративно исходиште свим субординацијским оксиморонским синтагамама“ (Ковачевић 2000: 100).

јући на синтаксичком плану, разлика између ових двеју фигура је очигледна. Док се оксиморон по правилу изражава субординираном синтагмом, парадокс је „фигура остварљива најмање на реченичном нивоу, никако на нивоу јединица нижег ранга – синтагме или синтаксеме“ (Ковачевић 2000: 113).

Иако је парадокс израз који се често може чути у свакодневној комуникације, односно у разговорном стилу, средњошколци нису конструисали велики број парадоксалних исказа. У анализираном корпусу налазимо неколике парадоксалне мисли и конструкције.

У првом примеру:

За Раскољникова је злочин што није се предао и признао...

парадокс постоји између почетка и потоњег дела реченице. Чињеница је да тешко кривично дело, тј. злочин не може представљати предаја и признање нечега. Међутим, уколико имамо у виду да је ученик писао о роману *Злочин и казна* и о ужасном психолошком превирању главног јунака Раскољникова, јасно је да ученик заступа мишљење да је било боље да се Раскољников није предао и да је чин признања убиства које је починио за њега, заправо, кривично дело. С тим у вези, иако парадоксално звучи да злочин може чинити предаја и признање, ученик исказује свој став који би другачијом експликацијом био мање упечатљив.

Наредни пример се такође односи на анализу поменутог романа. Слично претходном, уколико бисмо занемарили шири контекст, тешко бисмо одгонетнули ову парадоксалну мисао.

Имала сам пред собом недојадљиво дело, али сам се већ на прву реченицу заљубила у стил, харизму и довиљливост Дostoјевског.

У питању су две напоредне реченице које, постављене једна поред друге, звуче бесмислено. Ипак, ученица је најпре објаснила да је у први мах одбила величина романа и коментари које је чула о овом књижевноуметничком делу, као и чињеница да се радња догађа у Русији у 19. веку, што, према њеним речима, нимало није интересно младима. Дакле, пре него што је започела да чита веровала је да роман *Злочин и казна* није нимало занимљив. Међутим, већ након неколико првих редова изузетно умеће Достојевског распршило је њено предубеђење и „натерало“ је да са одушевљењем и пажњом прочита роман. Нелогично звучи да нас на први поглед, у овом слу-

чају приликом првог читања, интересује нешто према чему имамо одређену дозу анимозитета, али се то често догађа.

У примеру:

Био је одан и усљешан војник и официр, а на крају је исцпао губићник и као раћник и као човек.

ученик је желео да представи поједине тренутке из живота своје породице. Писао је о свом рођаку који се у рату у бившој Југославији борио, о његовим ратним подвизима, али и о бројним губицима различите природе које је, након што му је ампутирана нога, морао да поднесе. Према мишљењу аутора текста, односно ученика, сва његова херојска дела прекрила је сенка после рањавања и повратка са ратишта, јер се његово понашање потпуно изменило. Више није могао бити активан војник и то је, разумљиво, утицало на његову психолошку стабилност и на дисбаланс и у професионалном и у приватном животу. Ученик износи парадоксалан закључак да у једном тренутку све може постати ништа и нестати неповратно.

У последњем примеру у коме проналазимо парадоксалну конструкцију ученик је такође писао састав на слободну тему. Слично претходном примеру, без додатног објашњења неће нам бити сасвим јасно у чему је парадокс у примеру:

Сви ћи људи се много веселе и смеју, али од њих нико није стварно весео.

Откривајући шта га мучи док посматра своје пријатеље и рођаке, ученик запажа да су сви често веома расположени и да су увек спремни за дружење, али му се чини да је то само привид и врста уточишта од стварности. Како је ученик написао, сви му изгледају извештачено чак и када су насмејани, пошто су услови живота такви да ни осмех не може бити искрен и да се ни смејати не можемо а да то није фарса за нас и за друге. Стога је његова мисао парадоксална, јер закључује да је осмех привид и да прикрива или сублимира права осећања.

На основу изложеног можемо запазити да су средњошколци врло ретко конструисали парадоксалне мисли иако је то веома експресивна фигура, а познато је да ученици теже постизању експресивности док пишу школске писмене задатке. Такође, приметно је да у саставима чија се тема ослања на градиво, као и у саставима које пи-

шу на слободну тему средњошколци спајају инкомпатибилне семанте.

6. Закључак

Анализа примера фигура хармоничног противуречја показује да средњошколци осим антиметаболе, у школским саставима формирају све остале типове конструкција у чијој је основи супротност, односно структуре у којима су спојени семантички неспојиви појмови. Најчешће граде конструкције у којима постављају два антонима којима се појачава контраст, док експресивне форме синтагми којима се исказује оксиморон и парадоксалне реченице ређе употребљавају, иако је постизање експресивности један од битних показатеља квалитета школских писмених задатака.

С обзиром на то да језичко-изражајна средства која се свакодневно користе имају приличан утицај на писмено изражавање ученика, не изненађује употреба оних фигура које припадају и разговорном функционалном стилу а не само књижевноуметничком. У прилог овоме говори и чињеница да разговорни стил одликује ширина и слојевитост лексичког система, па је разумљиво да у овој врсти грађе уочимо различите стилски маркиране речи, синтагме и реченице. С тим у вези, износимо запажање да се више фигура направи на пијаци током једног дана, него читавог месеца у Академији (Женет 1985: 74).

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 1986: Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, JAZU–Globus, Zagreb.
- Вељковић Станковић 2007: Драгана Вељковић Станковић, Деноминални деминутиви и аугментативи – значење и творба, *Научни сасијанак славистија у Вукове дане* 36/1, Београд, 387–403.
- Вељковић Станковић 2011: Драгана Вељковић Станковић, *Речи субјективне оцене у настави српског језика и књижевности*, Филолошки факултет, Београд.
- Драгићевић 1996: Рајна Драгићевић, О правим именичким и придевским антонимима, *Јужнословенски филолог* LII, Београд, 25–39.
- Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Завод за уџбенике, Београд.

- Женет 1985: Žerar Ženet, *Figure*, Vuk Karadžić, Beograd.
- Илић 1998: Павле Илић, *Српски језик и књижевност у насипавној теорији и пракси*, Змај, Нови Сад.
- Јовановић 2010: Јелена Јовановић, *Лингвистика и стилистика новинског умећа: језичке и стилске особине новинарства*, Јасен, Београд.
- Катнић Бакаршић 2001: Marina Katnić Bakaršić, *Stilistika*, Naučna i univerzitetska knjiga – Ljiljan, Sarajevo.
- Квинтилијан 1967: Marko Fabije Kvintilijan, *Образовање говорника – одбране стране*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Кликовац 2008: Duška Klikovac, *Jezik i moć*, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Ковачевић 2000: Милош Ковачевић, *Граматика и стилистика стилских фигура*, DINEX, Београд.
- Петровачки–Штасни 2010: Љиљана Петровачки и Гордана Штасни, *Методички системи у насипави српског језика и књижевности*, Филозофски факултет, Одсек за српски језик и лингвистику, Нови Сад.
- Рикер 1981: Paul Ricoeur, *Živa metafora*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- Ристић 1997: Стана Ристић, Примена теорије језичке личности у језичким истраживањима, *Наш језик* XXXII/1–2, Београд, 73–87.
- Ристић 2006: Стана Ристић, *Раслојеност лексице српског језика и лексичка норма*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Симић 1995: Радоје Симић, Лингвистички статус разговорног језика, одн. колоквијалног стила, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 23/2, Београд, 5–17.
- Симић 2001: Радоје Симић, *Општа стилистика*, Јасен, Београд.
- Танасић 1998: Сreto Танасић, Настава граматике и говорна култура, у: С. Васић, У. Кисић, М. Даниловић (ур.), *Језик и култура говора у образовању*, Институт за педагошка истраживања – Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 297–303.
- Тошовић 2002: Бранко Тошовић, *Функционални стилови*, Београдска књига, Београд.
- Ћорић 1995: Божо Ћорић, Стилистички аспекти деривације, *Научни састанак слависта у Вукове дане* 23/2, Београд, 103–107.
- Хајмз 1980: Del Hajmz, *Etnografija komunikacije*, BIGZ, Beograd.
- Шкарић 1988: Ivo Škarić, *U potrazi za izgubljenim govorom*, Školska knjiga, Zagreb.

ИЗВОРИ

- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XVIII, САНУ – Институт за српски језик САНУ, Београд, 1959–.
- РСЈ: *Речник српскога језика*, Матица српска, Нови Сад, 2011.
- PKT: *Rečnik književnih termina*, Dragiša Živković (ur.), Nolit, Beograd, 1992.
- Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I–II, Matica hrvatska, Zagreb.

Summary

Jelena M. Stevanović

FIGURES OF SPEECH OF HARMONIOUS CONTRADICTION IN SECONDARY SCHOOL STUDENTS' EXPRESSION

This paper considered the use of the figures of speech of harmonious contradiction in written expression of secondary school students from a linguistic and stylistic aspect. The aim of the analysis was directed to determine the figures expressing harmonious contradiction which are most commonly used in school essays of secondary school students. The corpus included written assignments on any topic or literature-based topics (1061 written assignments) of secondary school students (580 students) attending grade III and grade IV at high schools and vocational schools in Belgrade, Novi Sad, Jagodina and Krusevac. The basic criterion, already applied in the material selection, deals with stylematic and stylogenic methods. In linguistic and stylistic analysis of the students' written assignments two sub-criteria were used: 1) formal-structural criterion and 2) semantic criterion. The results of the analysis show that, in addition to antimetabole, secondary school students in their written assignments use any other types of constructions based on contradiction, i.e. structures connecting semantically incompatible concepts. They mostly build constructions with two antonyms that enhance contrast, whereas expressive forms of phrases expressing oxymoron and paradox sentences are rarely used.

НАТАША МИЛАНОВ

(Институт за српски језик САНУ, Београд)

О НАРОДСКОЈ ЛЕКСИЦИ У РЕЧНИКУ САНУ*

У раду се анализира лексика означена у РСАНУ квалификатором нар. (народски, народно), и то кад се овим квалификатором одређује народска употреба лексеме. Циљ је да се на основу анализе лексикографског поступка уочи чиме је условљено коришћење овог квалификатора кад се њиме означава народска употреба лексеме.

Кључне речи: квалификатор, квалификатор нар., народска употреба, лексема, некњижевно, дијалекатски.

1. Предмет рада је лексика с квалификатором нар. у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (даље РСАНУ). Квалификатор нар. представља стандарднојезички квалификатор којим се маркира нестандартна лексика у односу на стандардну. У РСАНУ се овим квалификатором означава и народна и народска употреба неке лексеме. Чињеница да се квалификатор нар. може односити како на народску тако и на народну лексику, чини ово питање сложеним, па је наш задатак да, полазећи од грађе, утврдимо када се ради о народској употреби неке лексеме. Реч народски је у РСАНУ дефинисана као „својствен обичним људима из народа, карактеристичан за широке народне слојеве“, а народни има значење „који се односи на народ (који припада народу, којим се служи народ, који потиче из народа)“. У Упутствима за израду РСАНУ каже се да се „ознаком нар. обележавају речи које нису покрајинске, али живе са-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

мо у народу (искварене књижевне речи, речи из фолклора, погрешно етимологисање и сл.)“. На основу ове дефиниције може се закључити да квалификатор нар. више има значење народски (све искварене речи (најчешће страног порекла), било фонетски, било морфолошки, погрешно етимологисање и сл.), док би уз речи из фолклора квалификатор нар. означавао народну употребу.¹

2. Нестандардна лексика маркира се у РСАНУ и нормативним квалификаторима дијал. (дијалектизам, дијалекатски), некњ. (некњижевно), непр. (неправилно) и погр. (погрешно). Ови квалификатори су сродни са квалификатором нар. пошто се сваким од њих маркирају лексеме које (фонетски, морфолошки) не припадају књижевном језику, при чему је квалификатор некњ. најшири, пошто се њиме могу

¹ Народни називи настају тако што обични говорници језика, посматрајући свет око себе, уочавају сличности између различитих бића, предмета или појава, па тако представљене асоцијације вербализују преношењем одговарајућих номинација са једне на другу. Нарочито се посматрају они сегменти и аспекти реалног света који су ближи људима. Тако долази до издвајања опажених проминентних обележја једне ствари и њиховог пресликавања у другу, по нечему довољно сличну ствар (в. Бугарски 2005: 199).

Летимичним прегледом РСАНУ утврдили смо да је квалификатор нар. као ознака за народну лексику, о којој овом приликом неће бити говора, стављан уз фолклорну лексику (која се може односити на празноверје/сујеверје, народне обичаје и сл.) (*бабарога* „страшило, наказа којом плаше децу“, *окрејница* „магична вода којом се може 'окретати', мењати мишљење или понашање неког човека“), *бачованка* „в. бачванка [врста народног кола]“), лексику код које се уз одредницу или значење наводе два квалификатора, од којих је један терминолошки, а ту су народни називи болести (*костобоља* „болесно стање при коме се осећа бол у костима и око њих; реуматизам; подагра, улози, гихт“, *окозичији* „добити козице, постати козичав, богињав“), биљака (*одумиљен* „врста траве која се употребљава у народном лекарству као лек за ублажавање болова“), животиња (*дудовац* „врста ноћног лептира чије гусенице уништавају дуд и друго дрвеће“, *ноћурак* „зриковац, попац“), небеских појава (*Крмећуша* „в. Зорњача (1) [народни назив за планету Венеру]“, *окресница* „метеор када улети у Земљину атмосферу“), црквених појмова (*Блага Марија* „хришћански празник који пада 22. јула / 4. августа“, *бабице* „задушнице које падају на недељу дана пред беле покладе великог поста“), као и уз народне називе за различите предмете, појаве, радње и сл. (*кукурузар* „врста малог авиона“, *бабњак* „место у цркви где стоје жене“, *олакшати се* „извршити (велику) нужду“, *кашикар* „кажипрет“ итд.). Такође, уколико у дефиницији стоји „народни назив за“ или „по народном веровању“, и то су примери народне лексике, уз које, оправдано, нема квалификатора нар.

маркирати све врсте одступања од стандардног језика. Дијалектизми су у Упутствима за израду РСАНУ објашњени као речи које су се у свом развоју покорице неком гласовном закону (изговор са полугласником или са *е* на месту старог полугласника – *ѿс*, *ѿес*, са *ј* уместо *ђ* – *меја* ум. *међа*, са *в* место *у* – *вухо* ум. *ухо* и сл.). Дијалектизми представљају нестандартну лексику која се по некој језичкој црти (фонетској, морфолошкој) разликује од лексике стандардног језика (нпр. *божиѿњи* „божићни“, *вамѿјер* „вампир“ итд.) и она некад може бити и територијално ограничена (нпр. јекавско јотовање се јавља у крајевима са ијекавском заменом јата). Лексеме са квалификаторима некњ., непр. и погр. не морају бити територијално ограничене, а својом формом такође одступају од књижевне норме (нпр. *јежов* „јежев“, *ламѿјон* „лампсион“, *девојкин* „девојчин“, *жљезда* „жлезда“).²

3. За потребе рада користили смо грађу из три тома РСАНУ (првог, десетог и седамнаестог), који су објављени у распону од 45 година (1959, 1978. и 2006. године). Чини нам се да је овакав корпус репрезентативан за овај тип анализе, јер нам је један од задатака да утврдимо да ли су се и у којој мери мењали критеријуми за употребу квалификатора нар. током вишедеценијске израде Речника.

4. Циљ нам је да на основу анализе лексикографског поступка у ова три тома уочимо чиме је условљено коришћење квалификатора нар. као ознаке народске употребе лексеме. Представићемо и начине народске адаптације лексема страног порекла и утврдити имају ли ове лексеме развијену деривацију. Покушаћемо да утврдимо и разлику између лексике са квалификатором нар. и лексике означене у РСАНУ као некњижевно, неправилно и погрешно, а направимо и паралелу са квалификатором дијал., где то природа грађе буде захтевала. У неким случајевима грађу ћемо илустровати примерима употребе из РСАНУ.

5. Ове теме дотакла се Д. Гортан Премк (1989: 107–114) пишући уопштено о основним принципима обраде речи у описном речнику, где је описала поступак лексикографске обраде речи. Поделила је

² Став уређивача РСАНУ у почетку је био да се некњижевна и дијалекатска грађа уноси у мери у којој ће то указати на лексички потенцијал и послужити као извор за богаћење лексичког фонда књижевног језика (в. Пешикан 1982: 215). Међутим, како наводи Р. Стијовић, пошто је овај речник дуго био једина могућност да се лексичко богатство нашег језика сачува, критеријуми за одабир дијалекатске грађе су ослабили, па је неретко уношена сва грађа на коју се наишло. Тиме је Речник неретко оптерећен бројним дијалекатским варијантама (в. Стијовић 2000: 1123).

речнички чланак на леву и десну страну. Леву страну речничког чланка чине одреднице поређане по азбучном реду, а на десној су све информације о одредници допуњене примерима употребе речи.³

Стилски маркираном лексиком⁴ какву ми обрађујемо у овом раду⁵ бавили су се, између осталих, С. Бабић (1981: 79–91), С. Ристић (2006)⁶ и М. Радовић Тешић (2009). Квалификатор одређује „тип језика“ којем припада реч уз коју стоји. Њиме се ближе одређује, означава и ограничава значење речи. Ако уз реч нема квалификатора, онда таква реч припада општем лексичком фонду. Квалификатором нар. се у речнику указује на ограниченост употребе са нормативног аспекта и за одређивање ове ознаке у речнику примењује се друштвено-историјски принцип (в. Ристић 2006: 93–98).

³ У складу са лингвистичком концепцијом речника приликом обраде лексеме, иза одреднице се дају граматички и семантички подаци о речи. Одреднице су дате у књижевном фонолошком и морфолошком облику и са акцентом који одговара акценатском систему књижевног језика, а, ако је потребно, наводе се и акценатске промене у парадигми. Затим се даје граматичка категорија одредничке речи, етимологија (тј. подаци о језику из ког је реч преузета), квалификатор употребне и функционалностилске вредности (где спада и квалификатор који обрађујемо), информације о синтаксичкој позицији речи, потом дефиниција одреднице (која може бити упућивачка, синонимска, описна) и на крају су сви претходни подаци поткрепљени примерима из књижевних дела, часописа, збирки речи, речника и сл. Примери показују употребу речи-одреднице у језику и бирају се тако да најбоље представе просторну и стилску разноврсност, као и временски распон употребе од старијих времена до данас (исп. Гортан Премк 1989: 107–114).

⁴ Независно од броја квалификатора који се јављају у појединим речницима, за утврђивање стилске обележености лексичких јединица могу се издвојити три општа принципа: функционално-стилски (који експлицирају области у којима се маркиране јединице употребљавају), друштвено-историјски или нормативни (који одражавају сталне промене у језику на временској и просторној равни) и комуникативни (којима се указује на емоционално-експресивне елементе значења) (в. Ристић 2006: 94–98).

⁵ Употребом неких нормативних квалификатора у Речнику Матице српске раније смо се бавили (в. Н. Марковић, „О најчешће коришћеним нормативним квалификаторима у Речнику српскохрватскога књижевног језика МС“, зборник са научног скупа младих *Савремена истраживања језика и књижевности* II/1, Крагујевац, 2011, 95–100).

⁶ С. Ристић у монографији *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма* бавила се елементима који су битни за усвајање норме, а који су садржани у дескриптивним речницима.

6. У анализираном корпусу квалификатор нар. имају 252 лексеме (у првом тому 115, десетом 109, седамнаестом 28).⁷ Примећује се да се употреба овог квалификатора разликује по обиму (по броју оквалификованих лексичких јединица) од тома до тома Речника, што некад може бити оправдано самом природом грађе која се у датом тому обрађује (какве су нпр. лексеме на *архи-* и сличне позајмљенице забележене у старијим облицима адаптације и сл.), али зависи и од заступљености овог типа лексике у новијим томовима РСАНУ, пошто ће се таква лексика мање обнављати и њен највећи део чиниће лексика која је ексцерпирана у ранијем периоду.⁸

7. Према пореклу, у нашем корпусу могу се разликовати народске речи домаћег порекла, затим позајмљенице, као и речи страног порекла које су прилагођаване фонетском и морфолошком систему народних говора. Најпре ће бити речи о изворној, домаћој лексици. Кад је у питању лексика страног порекла означена квалификатором нар., њу смо поделили према начину дефинисања у РСАНУ – на позајмљенице које се дефинишу описном или комбинованом⁹ дефиницијом (нпр. *ађијазма* „освећена вода“), позајмљенице које су у народним говорима претрпеле измене и које се у РСАНУ упућују на „фонетски исправније“ речи (нпр. *ајајтека* „в. апотека“), као и на лексеме творене од стране основе и домаћих творбених елемената, које су најчешће дефинисане описном дефиницијом (нпр. *агарија* „аграрни уред“).

8. Лексеме домаћег порекла. У анализираној грађи је свега неколико лексема домаћег порекла које су означене квалификатором нар., а да су пример народске употребе, па смо зато грађу допунили и примерима из осталих томова РСАНУ. Код лексема из ове групе дошло је до фонетских и морфолошких редукција или интерполација.

Примери: префикс *брез-* „без-“; лексеме *брез* „без“ (Збиља, *брез шале*, шта ви то причате, Кочић П.), *брезименка* „име кози“,

⁷ За потребе рада нису узете у обзир све лексеме из грађе већ само репрезентативни примери.

⁸ Народни језик је почео да губи руралне особености и све се више приближава књижевном језику. Процес интелектуализације језика одвија се углавном преко средстава информисања која су у данашње време доступна и у најзабаченијим областима (исп. нпр. Грицкат 1983: 81–99, Ивић 1990: 87–97).

⁹ Комбинована дефиниција подразумева повезивање описне и синонимске дефиниције приликом дефинисања једне лексеме, нпр. *бедник* „онај који пати, изазива жаљење, невољник, мученик“.

брезможден „безмождан, који је без мозга, празноглав, сулуд“, *брезрукица* „жена која не уме радити женске послове“ („Брезрукице“, ако не знаду ткати, прести, вести и т.д., оне се на Божић уче, Беговић Н.), *богазно* „бог га знао“ (Као да га жива не има. Ништа он. Богазно!, Козарчанин И.), *амокаре/амокарце*, *довле(н)/довдека*, *вечераске*, *лейјоске*, *одудекена* „одавде“, *госџон* „господин“ (А кад је госпон стражар љут, онда удари по лопову, Чолаковић Р.), *оздравље* „одговор на нечији поздрав, отпоздрав“ (Вратила се до мрака ластавица, донијела од Сунца оздравље, Брлић И.) и сл.

Овакав тип лексике често је у РСАНУ означаваан и квалификатором дијал. (будући да се и једним и другим квалификатором означава одступање од књижевне лексике на фонетском, морфолошком и сл. нивоу): нпр. *ноћаске*, *овамоде/овамоџе*, *одозгоре/одозгорке*, *одаклен*, *оџудека*, *озимуске* и сл. Различито квалификовање лексема истог типа може бити и резултат погледа обрађивача на проблематику, природе грађе и броја потврда за неку лексему.

9. Позајмљенице. У ову групу спадају лексеме које у РСАНУ, осим квалификатора нар., имају и етимолошку ознаку. Ова лексика се може поделити у три групе.

У првој групи су лексеме страног порекла које су у српском језику адаптиране на такав начин да их никаква фонетска или морфолошка обележја не одвајају од лексике стандардног језика. Ознака нар. уз њих стоји јер нису ушле у општи лексички фонд, пошто су историзми или застареле, имају одговарајуће домаће синониме или синониме страног порекла који су уобичајенији у употреби. Оне су у том облику једино забележене у РСАНУ и немају фонетски „исправнију“ варијанту. Дефинисане су описном или комбинованом дефиницијом:¹⁰ *абриџоваџи* (нем. abrichten) „поучити, поучавати“, *аџијазма* (грч. agiasma) „освећена вода“, *ашколсум/ашколсун* (тур. aşk olun) „узвик за одобравање, за подстицање доброг расположења: браво, наздравље“, *бедена*¹ (тур. bed) „зло, напаст“, *бердо* (нем. wer da?) „стражарски узвик у бившој Војној Крајини: ко је? ко иде?“, *бесаук* (тур. belsoguklugu) „гонореја, врста венеричне болести“, *бирџи* (нем. Wirt) „бирташ“/„биртија“ итд.

У другу групу смо сврстали лексеме са квалификатором нар. које имају адекватну адаптацију у књижевном језику, али у народним говорима (пошто је развој народних говора ишао другим путем) по-

¹⁰ У неким случајевима наведени су само делови дефиниције, довољни за идентификацију појма.

стоје и промене таквих лексема (формалне, гласовне) другачије од оних у књижевном језику, па су зато такве лексеме упућене на књижевни облик. Такве су лексеме у РСАНУ дефинисане упућивачком дефиницијом, упућивањем на књижевни облик такве лексеме:¹¹ *абез* (грч. abysos, амбис), *абокаџи* (тал. avvocato, адвокат), *аверим* (тур. aferim, aferin, аферим), *авиз* (тур. hafız, хафиз), *авциговати* (нем. abziehen, апциговати), *аграма* (тур. ogramak, ограма), *акрай*, *акреб* (тур. акреп, акреп), *акриђакон* (грч. archidiakonos, архиђакон), *акријера*, *аријера*, *аријар*, *аркијереј* (грч. archiereus, архијереј), *акримандрити*, *аримандрити*, *ариманији* (грч. archimandrites, архимандрит), *алвијтор*, *алвијтор* (лат. auditor, аудитор), *алексија*² (лат. lectio, алексија), *алмас* (тур. elmas, алмаз), *антихристис*, *антихрист* (грч. antichristos, антихрист), *анџуг* (нем. Anzug, анџуг), *апотека* (нем. Apotheke, аптека), *баганеџа*, *бајанџи* (фр. baionnette, бајонет), *барекџар* (тур. bayrak dan, барјактар), *бајракџија* (тур. bayrak, барјак)¹², *бачован* (тур. bahçıvan, баштован), *бедувин* (тур. bedevi, бедуин), *беркулоза* (лат., туберкулоза), *бломба* (нем. Plombe, пломба), *бломбирати* (нем. plumbieren, пломбирати), *комендија* (грч. komodia, тал. commedia, комедија)¹³, *комерати* (фр. camarade, камарит), *комесија* (лат. committere, комисија, комисионар), *кономија* (грч. oikonomia, економија), *консула* (лат. consul, конзул), *конфузјуна* (тал. confusione, конфузија), *концоларија* (лат. cancelli, канцеларија), *коџомбар* (лат. october, октобар), *окиџика* (грч. hektikos, јектика) итд.

У посебну групу издвојили смо лексеме означене квалifikатором *нар.* које су у српском језику уобличене додавањем неког домаћег или одомаћеног суфикса на страну основу, а које само условно можемо припојити групи народске лексике узимајући у обзир да је основа ових речи страног порекла: *агарија* (лат. agrarus), *аждајка*,

¹¹ Прво се даје народски облик, а позајмљеница, која је уобичајена у стандардном језику, и на коју се у РСАНУ упућује народска реч дата је у загради, поред етимологије.

¹² У стандардном језику прихваћен је облик са метатезом, *барјак*, док је облик *бајрак*, који фонетски одговара изворној речи, означен као народски.

¹³ Лексема *комендија*, поред значења 1а. „в, комедија“, има још једно значење, 2. „ситнице, драгулије“, као и изразе *заврћи комендију* „започети, заподенути шалу, враголију, лакрдију и сл.“ и *зайгурајти, збијајти, тирајти комендију и сл.* „в. терати комедију (под комедија, изр.)“. Све то, поред изузетно развијене деривације ове лексеме, говори у прилог њеној адаптираности у народним говорима (што се огледа у ширењу њене полисемантичке и деривационе структуре и изрази).

аждајкиња (тур. ejder, ejderha), *акцијаши* (лат. actio), *бандација* (тал. banda, bandista), *барјакџаруша*, *барјаклија* (тур. bayrak), *комунац*, *комунар* (фр. communard), *крејанција* (тал. sperare) итд.

Позајмљенице из прве групе немају формалних обележја која би их искључивала из лексичког фонда стандардног језика, док би лексеме из треће групе биле углавном карактеристичне за разговорни језик. Лексемама из друге групе детаљније ћемо се бавити у даљем тексту, јер се на основу оваквог типа лексике може утврдити начин адаптације позајмљеница у народном говору.

10. О народској адаптацији позајмљеница. Кад је у питању начин адаптације стране лексике, Р. Филиповић (Филиповић 1986: 23–24) констатује да страну реч најчешће у језик уводе они који владају тим језиком, а то су најпре преводиоци, па затим и људи који су долазили у контакт са говорницима страног језика. Приликом позајмљивања форма те речи може бити измењена супституцијом гласова. Тако модификовану реч преузимају говорници који не познају страни језик давалац, чиме долази до народног адаптирања. Ако позајмљена реч нема у својој гласовној структури елемената непознатих језичком осећању, она се као таква прихвата. Међутим, ако реч има неки страни глас, онда се тај глас замењује најближим гласом из домаћег гласовног система, тј. фонетски се прилагођава. Теже групе гласова замењују се лакшим или се редукују. При томе је важна и улога народне етимологије. Највећи број речи страног порекла могу се препознати као народске ако су подвргнуте некој фонетској или (ређе) морфолошкој промени.

Приликом адаптације стране лексике вршене су различите гласовне промене будући да код многих страних речи гласовни склоп није у духу нашег језика, па су неке позајмљенице у народним говорима добијале другачију форму. Код великог броја ових лексема извршене су приликом адаптације фонетске промене, а поред њих негде и творбене: нпр. једна гласовна промена извршена је у пр. *акреб* ← *акреј*, више гласовних промена у пр. *антириклис* ← *антихрисџи*, гласовна промена и суфиксација у пр. *алмањкиња* ← *аламанка*.

До промена је могло доћи из неколико разлога: ако је домаћи говорник био недовољно образован и непривикнут на нове речи, ако лексема појмовно није припадала народној лексици, па долази до народне етимологије и ако говорник од кога је страна реч преузета није добро изговорио ту реч. Због тога је долазило до различитих фонетских и морфолошких деформација чиме настају народски називи. Код лексике означене као народске приликом адаптације значајни су

и фонетски и семантички ниво. Позајмљенице су у говору широких народних слојева добијале нови облик тако што су гласови и гласовне групе некарактеристични за наш језик прилагођавани домаћем изговору.

Позајмљенице су у народном језику претрпеле различите измене, као што су:

1) интерполација сугласника: *комендија* (и изведенице од ове лексеме), *бедуин* (бедуин), *антихрист* (антихрист) и сл.;

2) интерполација и замена гласова: *алмас* (алем), *консула* (конзул), *камашна* (камашна), *камарид* (камарид) и сл.;

3) редукција почетног гласа или групе гласова: *беркулоза* (туберкулоза), *кономија* (економија), *економист* (економист) и сл.;

4) редукција и замена гласова: *авиз* (хафиз), *антихрист* (антихрист) и сл.;

5) замена групе гласова: *аудитор* (аудитор); *аудитор* (аудитор), *јектика* (јектика);

6) замена вокала (алтернације е/а, о/а, а/е, и/е, е/о, а/о, е/у): *акреп* (акреп), *апотека* (апотека), *бајонет* / *бајонет* (бајонет), *комисионар* (комисионар), *камашна* (камашна) и сл.;

7) замена сугласника: ф→в: *аферим* (аферим); п→в: *апциговати* (апциговати); х→к: *архимандрит* (архимандрит), *архиоп* (архиоп); п→б: *пломба* (пломба); н→њ: *анцуг* (анцуг); з→с: *консула* (конзул); р→л: *бронерски* (бронерски); ц→с: *алексија*² (алексија) и сл.;

8) суфиксација и замена гласова: *алмазан* (алмазан), *командир* (командир); *алевче* (алев+че) и сл.;

9) метатеза: *архијакон* (архијакон), *архимандритов* (архимандритов) и сл. Облик *барјаклија* (према књижевном *барјаклија*) више одговара изворној турској речи (него облик са метатезом који је књижевни).

Сличан тип измена запажа се и код лексике страног порекла која има ознаку *дијал.* Нпр. лексеме *навора* и *наворњак* означене су као дијалектизми од *нафора* и *нафорњак*, *верец* је дијалектизам од *фереца*, док су *кова* (од *кофа*) и *пломба* (од *пломба*) народске речи. На оваква одступања могу утицати став лексикографа приликом обраде лексеме, али и бројност и територијална распрострањеност поврда за неку лексему.

11. Народна етимологија. Народном етимологијом се у народу туђе и непрозирне речи уграђују у значењски систем домаћег говора

и постају семантички прозирне, тако што се фонеме или морфеме прилагоде властитим или надоместе другим фонемама или морфемама, а сама реч, ако је потребно, друкчије се рашчлани. Као пример народне етимологије, из наше грађе могу се навести лексеме *кољава* и *кољара* као народски називи за болест *колери* (лат. *cholera*). Лексеме *кољава* и *кољара* су, због природе болести, помоћу народне етимологије доведене су у везу са глаголом *клаиши* „убијати, усмрћивати ножем или каквим другим оштрим предметом (обично пререзивањем грла); убијати, уништавати уопште“. Ове лексеме настале су метонимијском трансформацијом: оно што значи глаголска радња → продукт такве радње. Такође, и лексема *мазелин* добијена је народном етимологијом од лексеме *вазелин* „производ дестиловања нафте који служи у медицини, козметици и као мазиво у техници“, и означава средство које служи за мазање, подмазивање, где је мотивна лексема глагол *мазати* „уопште премазивати нешто машћу, уљем или неком другом материјом“. Осим примера забележених у РСАНУ, у народним говорима могу се чути и примери народне етимологије, као што су народни назив за празник св. Вартоломеја → *Врајлоломије*, *јуловвер* „топла вунена мајица без оковратника и рукава“ → *јуловвер* и сл.

12. Када је у питању творба, запажа се да неколико лексема из наше грађе има развијену деривацију. У неким случајевима и мотивна лексема и деривати (и првостепени и другостепени) јесу народске речи и имају квалификатор нар. (*комендија* : *комендијаши*, *комендијаш*, *комендијашев*, *комендијашин* (*се*), *комендијашница*, *комендијашиница*, *комендијашиница*; *акримандрија* : *акримандријов*, *акримандријски*; *ајаијека* : *ајаијекар*, *ајаијекарев*, *ајаијекарски*; *комесион* : *комесионер*, *комесионар*; *кономија* : *кономист* и сл.). Такође, има и примера да мотивна лексема није народски облик лексеме страног порекла, а дериват јесте¹⁴ (*барјак* : *барекџар*) (Лакићеви баректари ниесу носили турске но наше српске бариаке, Катанић Т.).

Код лексема страног порекла са квалификатором нар. не среће се ситуација да мотивна лексема има квалификатор нар., а деривати немају, али се та појава запажа код лексема домаћег порекла са квалификатором нар., нпр. *жути* „дукат“ (Е не рекао је и то, па да ми неко натовари пуна кола све жутих, Вукићевић И.) : *жутиак* „златник, новчић“ (Трговац ... му без броја насу пуну кесу самих жутика, Домановић Р.).

¹⁴ Овде поново напомињемо да је адаптирани облик изворне речи проглашен народским, а облик са метатезом узет за књижевни.

Лексеме страног порекла које су фреквентније и које су карактеристичне за шире говорно подручје, имаће у народном говору и развијенију деривацију, али ће остати карактеристичне за језик мање образованих слојева.

13. Однос појмова народски према некњижевно, неправилно, погрешно и дијалекатски

Некњижевно и погрешно односи се на било који тип одступања од књижевне лексике (норме), односно овим се квалификаторима означава ненормативност на најуопштенији начин. Неправилно би требало да упућује на одступање са морфолошког аспекта – у облику речи (*вишљи, височији, руки, мачци*), али то је и некњижевно. Према дефиницији у РСАНУ, неправилно је оно што је урађено „на неправилан начин, супротно позитивним нормама, мерилима, правилима, непрописно, неисправно; нетачно, погрешно“, а некњижевно оно „што није писано, изражено књижевним језиком, што није у складу с нормом књижевног језика“. Погрешно је оно што је урађено „на погрешан начин, са погрешкама, криво“ (РМС).

Народска лексика такође је неправилна и некњижевна. Она представља у говору неуких људи измењене речи најчешће страног порекла, тј. оних гласова или гласовних група које су туђе језичком осећању, тако што се семантички непрозирне речи уграђују у значењски систем домаћег говора, да би постале значењски прозирне или се пак у неким речима, ради лакшег изговора, интерполирају гласови или групе гласова. Недостатак образовања и немогућност човека да изговори неку реч као продукт имају искварене речи.

Лексика означена квалификаторима некњ. и непр. даје се у оквиру одреднице написане књижевним језиком, у загради. Прегледом грађе, увидели смо да међу овако оквалификованим речима са нормативног аспекта нема разлике. Тако су лексеме *бескорисан* „бескористан“, *нечисљињак* „нечишњак“, *блажији* „блажи“ неправилне, а *бојазљив* „бојажљив“, *бравји* „брављи“, *дуовији* „духовит“, *ђувегин* „ђувегијин“ некњижевне. Иако је квалификатор погр. дат у списку квалификатора, за њега нисмо нашли потврду у РСАНУ, највероватније због једнакости квалификатора некњ. и погр.¹⁵

¹⁵ О проблему недоследности употребе стилских квалификатора у руској лексикографској пракси говори Г. Н. Скљаревска, која истиче да један део стилистичких квалификатора има споран карактер, на шта може утицати неколико фактора: сложеност стилистичких и функционалних карактеристика, њихова многоаспектност и узајамно преплитање стилистичких слојева речи, што је условљено најчешће непостојањем изражених граница међу

И код лексема означених квалификатором дијал. запажа се да се и оне некад могу, са нормативног аспекта, изједначити са лексемама означеним као неправилно и некњижевно (нпр. *божийњак* „божићњак“, *гвојзе* „гвожђе“, *белији* „бељи“ и сл.). Међутим, код дијалектизама је другачији поступак лексикографске обраде – они се увек дају као контролне одреднице, док са лексемама означеним као неправилне или некњижевне то није случај – оне су увек дате само као додатна информација у оквиру књижевне одреднице.

У будућности би се могло на неки начин уједначити квалификовање лексема са овако сродним карактеристикама, што се, када је реч о лексемама са квалификатором нар. у значењу народски (изузев у случају кад се ознаком народски упућује на народну етимологију), може учинити тако што ће се подаци о фонолошким и морфолошким одступањима давати у оквиру књижевне одреднице, а не као посебна одредница.

14. Закључци. Како је речено на почетку, квалификатором нар. при дефинисању лексема лексикографи сигнализирају да је употребљена реч народне или народске вредности. Разматрањем грађе закључили смо да квалификатор нар. као ознака народске употребе стоји уз речи које су позајмљене и притом претрпеле фонетске, морфолошке измене (*абокаџи*, *акрићакон*, *окџика* и сл.). У народске речи убрајају се и погрешно етимологисане речи (*кољава*, *мазелин* и сл.) и неке домаће речи са измењеним фонемама или морфемама (*амокаре*, *богазно* и сл.). Недостатак образовања и немогућност да се исправно изговори нека реч доводе до тога да се појаве, са аспекта књижевног језика, искварене, народске речи. Видели смо и да се, са стандардно-језичког гледишта, лексеме означене квалификаторима нар. (у значењу народски), некњ. и непр. и дијал. не разликују много.¹⁶

њима. Тако маркиране речи групишу се по зонама, а припадност одређеној зони одређује се субјективно (према ставовима аутора речника и редактора с једне, и читаоца и рецензента с друге стране) (в. Скљаревска 2008: 463).

¹⁶ О неким другим стилским квалификаторима свој став је изнео П. Ивић који наводи (према Радовић Тешић 2009: 205) да се квалификатор нео-б.(ично) некад среће код неких погрешно скројених или погрешно употребљених речи. За такве речи треба рећи истину, да су погр.(ешно) или непр.(авилно). Такође, Ивић истиче да се ни према кованицама С. М. Сарајлије не треба односити са превеликим поштовањем (па их обележавати са застарело и песнички) него реално кованица или индивидуално јер никад нису стварно биле у употреби у српском језику.

Остаје да видимо по чему могу да се разликују. Дијалекатско је, са аспекта дијалекта, регуларно и нормално, али није прихваћено у књижевној норми, па је с те стране некњижевно. Међутим, нису ни све некњижевне речи дијалектизми. Дијалекатска лексика представља системску појаву, која је заступљена на целој територији неког дијалекта. Народска лексика углавном има страну етимологију, а у неким случајевима је таква лексема резултат народне етимологије. За разлику од дијалекатске лексике, народска лексика представља несистемску појаву. Народске лексеме, настале народном етимологијом, требало би означити квалификатором нар. као ознаком народске употребе лексеме, док би се у осталим случајевима лексеме страног порекла које су фонетски или морфолошки измењене у народном говору могле, у оквиру квалификатора некњ., дати као додатна информација уз књижевну одредницу.

У десетом тому је мање речи са квалификатором нар. него у првом, а у седамнаестом их је најмање. Народске, првенствено искварене речи из књижевног језика, јављаће се и даље, али је питање да ли ће бити забележене и да ли се јављају у народном језику или у социолекту. Овде имамо на уму чињеницу да се друштво убрзано мења сваким даном, да се људи све лакше прилагођавају новим околностима (у којима и језик заузима значајно место), тако да се и неке, некада обичном човеку за изговор „теже речи“ све лакше изговарају. Речи страног порекла данас се све мање деформишу и ова, по природи старија лексика, биће заступљена у следећим томовима у мери у којој је већ ексцерпирана и садржи се у грађи, а мање ће се обнављати.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Бабић 1981: Stjepan Babić, Stilske odrednice u našim gječnicima, *Jezik* 28/3, Zagreb, 79–91.
- Бугарски 2001: Ranko Bugarski, *Lica jezika*, XX vek, Beograd.
- Гортан Премк 1989: Даринка Гортан Премк, О граматичкој информацији и семантичкој идентификацији у великом описном речнику, *Наш језик* XXIV/3, Београд, 107–114.
- Грицкат 1983: Ирена Грицкат, Наш стандардни језик као пратилац општих облика културе, *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику* XXVI/2, Нови Сад, 81–99.
- Ивић 1990: Милка Ивић, *О језику Вуковом и вуковском*, Књижевна заједница Новог Сада, Нови Сад.

- Пешикан 1982: Митар Пешикан, О селекцији речи у описним речницима, *Лексикографија и лексикологија*, Институт за српски језик САНУ – Матица српска, Београд – Нови Сад, 209–215.
- Радовић Тешић 2009: Милица Радовић Тешић, *С речима и речником*, Учитељски факултет, Београд.
- Ристић 2006: Стана Ристић, *Раслојеност лексике српског језика и лексичка норма*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XVIII, САНУ – Институт за српски језик САНУ, Београд 1959–.
- Скљаревска 2008: Галина Н. Скляревская, Современая русская лексикография: Достижения и лакуны, *Теория и история славянской лексикографии. Научные материалы к XIV съезду славистов*, Москва, 427–463.
- Стијовић 2000: Рада Стијовић, Речник српскохрватског књижевног и народног језика и дијалекатска лексика, *Јужнословенски филолог* LVI/3–4, Београд, 1121–1127.
- Филиповић 1986: Rudolf Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*, Naučna knjiga, Zagreb.

Резюме

Наташа Миланов

О НАРОДНОЙ ЛЕКСИКЕ В СЛОВАРЕ САНИ (СЕРБСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК И ИСКУССТВ)

В настоящей работе анализируется лексика, отмеченная в данном *Словаре* пометой нар. (народски, народно), в тех случаях, когда эта помета обозначает народное употребление лексемы. Разбор материала показал, что квалификатор нар., как помета для народного употребления лексем, занимает место при заимствованных словах, перетерпев изменения, при ошибочно этимологизированных словах, при некоторых отечественных словах с измененными фонемами или морфемами и т. п.

МИЛИЦА СТОЈАНОВИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

ГЛАГОЛИ РАЂАЊА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ* (лексичкосемантички аспект)

Предмет рада је анализа глагола којима се у српском језику означава рођење/рађање људског бића. Циљ рада је да се ова група глагола осветли и анализира са становишта лексичких и стилских карактеристика, да се уоче диференцијалне семантичке компоненте ових глагола и представи њихова семантичка класификација.

Кључне речи: глаголи рађања, архисема, сема, семантика.

0. Предмет нашег рада је анализа глагола којима се у српском језику означава рођење/рађање људског бића (у даљем тексту глаголи рађања). Категорија рађања је једна од основних егзистенцијалних категорија. Велики број глагола са значењем рађања показује значај овог догађаја за човека, али о овим глаголима у српској литератури практично није писано.¹ Грађи ћемо прићи претежно са лингвистич-

* Овај рад је настао у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Семантичка категорија глагола рађања једним делом потпада под категорију егзистенције којом се у свом необјављеном докторском раду и другим радовима бавила И. Лазић Коњик. Она наводи да је категорија егзистенције универзална семантичка категорија великог обима и не баш јасно дефинисаних граница и да обухвата различите видове, начине и фазе постојања и опречну категорију непостојања. У оквиру категорије егзистенције издвајају се значења почетка, постанка, трајања, континуитета, завршетка, нестанка и др. (в. Лазић Коњик 2009). Ауторка истиче да се у семантичкој

ког становишта, примењујући елементе различитих теорија, а највише ћемо се ослањати на компоненцијалну анализу. Творбени план је узиман у обзир у оној мери у којој одражава релевантне семантичке карактеристике ових глагола. Циљ рада је да се ова група глагола осветли и анализира са становишта лексичких и стилских карактеристика, да се уоче диференцијалне семантичке компоненте ових глагола и искористе за њихову семантичку класификацију и утврђивање међусобних односа.

0.1. Грађа и примери ексцерпирани су из *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАНУ), онолико колико је у том речнику урађено, до речи *оцариџи*. Грађа од *оцариџи* до слова *Ш* ексцерпирана је из *Речника српскохрватског књижевног језика* (РМС). Будући да у српском језику не постоји универзална семантичка класификација глагола,² као критеријум за ексцерпцију грађе послужила нам је употреба хиперонимног глагола *родити* (*се*) / *рађати* (*се*) у лексикографској дефиницији и анализа примера којима су ти глаголи илустровани у речницима. Укључена је и лексика ограничене употребе, у речницима маркирана квалификаторима дијал. (дијалекатско), покр. (покрајинско): *бачиџи*, *исџресџи се*, *наковелџи*, *нафрџкаџи* итд., нар. (народно): *исџовариџи се*, *џомаџиџи*, необ. (необично): *дородиџи*, заст. (застарело): *живнуџи* и сл. Због разлике у значењу повратне глаголе издвојили смо као посебне јединице, како се иначе и поступа у домаћој лексикографској пракси. Семантичке дефиниције одвојене тачком и запетом посматрали смо као блиска, а ипак посебна значења, па смо их као такве издвојили у нашој анализи.

1.0. Посматрани глаголи могу се класификовати по више критеријума. Наша класификација полази од анализе лексикографских дефиниција и примера употребљених у речнику, па је основна подела на глаголе који у примарном значењу означавају рађање и оне којима

структури егзистенцијалних глагола уочава присуство фазног значења које се односи на стадијум остваривања, тј. фазу одвијања процеса или радње. Ауторка наводи мишљење Шведове, која је анализирајући егзистенцијалне глаголе у руском језику уочила присуство проспективног аспектуалног значења у семантичкој структури егзистенцијалних глагола. Према њеном мишљењу, глагол *рађати се* један је од глагола са проспективним аспектуалним значењем, тј. један је од глагола који означавају фазу претпостојања, односно фазу која претходи почетку егзистенције, а не и саму егзистенцију (в. Лазић Коњик 2011а: 674).

² О покушајима класификације глагола в. Тошовић 1998 и Московљевић Поповић 2008.

је то значење неко од секундарних значења. Посебну пажњу у анализи усмерићемо на другу категорију глагола, тј. на глаголе код којих се као секундарна семантичка реализација јавља значење рађања јер на тај начин откривамо како се значење рађања конципира у српском језику и који су глаголи ближи семантичком центру ове категорије.

1.1. Прототипични глагол у нашој анализи јесте глагол развијене полисемне структуре: *родити* (*се*) / *рађати* (*се*).³ Овај глагол припада општем лексичком фонду и стилски је необележен. Основно значење глагола *родити* је: „донети на свет (дете); породити се (о жени)“, дакле, овај глагол се односи на физиолошки процес рађања.

Милица ... *роди* мушкарчића; Кад жена не може ласно да *роди* ... ваља ко да узме пун сић воде па да поспе преко ње.

Секундарну семантичку структуру овог глагола чине следећа значења:

2. а. *да*ти, *доне*ти, *и*произвеси (род, *и*лодове), *и*онеи, *у*сиеи (о *у*севима, *во*ћкама и сл.). б. (нечим или без допуне) *добро и*онеи, *донеи* *добар род*, *и*сиунии *се оби*љем *и*лодова.

3. (нешто) *фиг.* а. *и*зазваи *и*ојаву, *на*стијање, *и*осијање (не-чега), *с*твори, *и*произвеси, *и*згради. б. (обично у имп.) *разг. с*твори, *и*ронаи *неи*и *и*ио је немогуће, чега нема и сл.

4. несвр. *дава*и *род*, *и*ринос, *добро нос*и, *у*сиеваи (о *и*ољо-*и*привредним културама).

5. несвр. *песн.* а. *у*сиосиављаи *родбинске везе*, *орођиваи*.

б. *фиг.* *зближаваи*.

У секундарним семантичким реализацијама долази до спецификације значења. Секундарна значења немају диференцијалну сему „човек“, односе се на плод, усеве, пољопривредне културе и сл. па остају изван нашег истраживања. Последње значење се јавља и код глагола којима је рађање неко од секундарних значења.

Повратна форма *родити се* припада категорији егзистенцијалних глагола јер означава почетак постојања: „дои на свет рођењем (о детету)“.

³ С обзиром на то да видске карактеристике глагола могу имати утицаја на глаголску семантику, И. Лазић Коњик (2011б: 431) уочава да глагол *рађати се* (имперф. вид) има значење појављивања са темпоралном карактеристиком трајања, а његов видски парњак *родити се* (перф. вид) значење остваривања са указивањем на фазу која следи (‘родило се и сада постоји’).

Родило се дијете.

Секундарна значења су следећа:

1.б. *водићии њорекло, бићии родом. в. (уз негацију) не бићии на свећу, не наћи се, не њосћиијаћии.*

2. *фиг. а. насћиићии, њосћиићии, сћиворићии се, њонићии. б. изићии на видик, њојавићии се, изронићии, њомолићии се (о сунцу). в. њојавићии се изненада, искрснућии, њасћии на ум, синућии (о идеји, мисли, жељи и сл.). г. њроизићии, њоћиићии, изродићии се (као резулћиићии нечега).*

3. *фиг. разг. ослободићии се мука, њешкоћа и сл. одахнућии, осећиићии олакшање.*

Значење 1.в. односи се уопште на постојање, а не на само рођење. Значење под бројем два не односи се на човека, већ је настало метафором чији је полазни појам човек, а крајњи апстрактна појава (мисао, идеја, жеља, освета) или метафорично приказивање рађања сунца као рађања детета. Значење под бројем 3 повезано је са изразом „поново се родити“ који има исто значење.

2.1. У семантичкој класификацији глагола морамо поћи од анализе њихове семантичке структуре,⁴ односно од анализе њиховог семног састава: издвојићемо њихову архисему, односно основну категоријално-лексичку сему и диференцијалне семе. Глаголи који примарно означавају рађање према архисемама могу се поделити на три лексичко-семантичке групе:⁵

1. глаголи са архисемом „донети на свет (дете)“: *родићии, рађаћии, њородићии (се), њорађаћии (се), изродићии⁶, израђаћии¹, израђаћии²,*

⁴ Семантичку структуру једне лексеме чине сва њена значења која су хијерархијски организована. Најуобичајеније значење је основно или примарно које се реализује у позицији слободног лексичког слагања и слободне синтаксичке функције (в. Гортан Премк 1997: 58). У речницима се ово значење наводи под бројем 1 или 1а или само словом а. Постоји и доминантно значење које није увек исто са примарним значењем.

⁵ Употреба термина лексичко-семантичка група је врло неуједначена (в. Драгићевић 2007: 235). Ми ћемо у раду под лексичко-семантичком групом подразумевати групу глагола обједињених истом категоријално-лексичком семом, тј. архисемом.

⁶ Узели смо као примарно ово значење јер у лексикографској обради нису издвојена значења „донети дете на свет (о жени)“ ’Изродила му лип пород, две шћери и три сина’ и „стећи потомке, бити родитељ, створити потомство“ ’Кукавни отац гледаше га сав запаљен, немогућ вјеровати, да је икад такав пород изродио’, ’Већ почекај мила моја мајко, | док доведем бие-

народићи се, нарађаји се, близнији се, облизнији се, ојројији се, койилији се, окойилији се, наврљаји⁷, наврћкаји се, наковрљаји, најићији, нафрћкаји, обабији се, њобабији се, њомашији, њриродији;

2. глаголи са архисемом „породити се“: *бабији се, њобабији се, нарађаји се, ојородији се, ојридији се⁸, родији;*

3. глаголи са архисемом „доћи/долазити на свет рођењем“: *родији се, дородији се, изродији се, израђаји се², искойилији се, народији се, нарађаји се, облизнији се, њобачији се, њоврћи се / њовргнуји се, њомашији се, њорађаји се, њридодаји се.*

Прва и друга група глагола веома су сродне. У првој групи фокус је на објекту „донети дете на свет“, а у другој на жени која се поређа, разлика се јасније уочава код глагола којима је рађање секундарно значење, а који су обично обележени квалификатором нар. или покр. (*исјоварији се, исјресји се, ѡрудији се* и сл.).

2.2. Велики је број глагола који као своје секундарно значење развијају значења рађања⁹. Глаголи којима је рађање неко од секундарних значења припадају различитим лексичко-семантичким групама, а ми смо приликом поделе разматрали семантичку структуру глагола и издвајали сличне семантичке компоненте (семе) према којима се они могу објединити у групе. У овом делу ћемо представити глаголе који као неко од секундарних значења у својој полисемној

лој кући љубу | и док с њоме ја *изродим* сина’ итд. Глагол *израђаји*¹ упућен је на значење глагола *изродији*, док је глагол *израђаји*² дефинисан „доносити на свет, рађати (више деце)“.

⁷ Покрајински глагол *наврљаји* има два значења, али, по нашем мишљењу, у речнику је као прво требало да буде наведено значење „набацати, натрпати“, према значењу основног глагола *врљаји* „бацати, набацивати“, а онда као секундарно значење изведено метафором, јавило би се значење рађања. По томе, овај глагол не би ни требало сврставати у прву категорију, него у другу категорију наше анализе, али смо у анализи поступили онако како је наведено у речнику.

⁸ „Рођење се у Куча инако зове ’прид’ ... Отуд се за породиљу каже, пошто роди, ’опридила се’ ... особито мушко рођење или ’прид’ донесе необично велико весеље“ (РСАНУ, под *ојридији се*). *Прид* се етимолошки може довести у везу са глаголом *ѡридаји се* који је забележен у Црној Гори „Стане је придала јучер дијете“, што је у РЈА дефинисано као „додати породици“ (в. РЈА, под *ѡридаји*).

⁹ Метафорично, секундарно значење најчешће се остварује у одговарајућем контексту (нпр. *градији децу, задобији чедо*).

структури реализују значење рађања. У загради је број под којим је у речнику наведено значење рађања. Навешћемо и примере употребе.

1. „донети на свет (дете)“: *бачиџи* (2), *добии* (9б), *донейи* (8)¹⁰, *доносиџи* (8а), *задобии* (7), *зародиџи се* (1в), *извалиџи*¹¹ (2ђ), *измејнуџи* (2) *исџресџи* (4), *исџуриџи* (8в)¹², *иџуџиџи* (2), *коврљаџи* (3), *коџрљаџи* (3), *наковельаџи* (б), *накоџиџи* (2), *накоџрљаџи* (в), *наиџениџи* (2), *одвалиџи* (7), *окоџиџи* (в), *оџилиџи* (б).

Добар је Адам био, ко иједан турски син кога је била *бачила*; Моја Еугенија *добиле* дете; Наша Ружа *задобиле* сина; Нико у кући није рекао ни речи што *се* није *зародила* првих година брака; И ја сам и’ *извалила* једанаесторо, пет живи’; Боље да је мајка камен *измејнула* него што је мене родила; Бређу живину ... по трбуху туђи ... шкоди живинчету у мајчиној утроби те... мајка ... прије времена *изџури* младо; Ама што Марко има снау, алал да му је. Она за час *иџуџи* дете као кокош јаје, па други, трећи дан на рад; *Коврља* их сваке године ка кучка; *Коџрља* сваке године по једно дете; *Наковельала* ђечурлије па сад не зна шта ће с њима; О, Стојна ... што ми оволику женску цгадију *накоџи*, те ми зазор међ’ људе да изиђем; Свака ти њи’ова жена *накоџрља* по петоро, шесторо дице; *Наиџениле* их Мируна још десеторо; Ова, бога ми, *одвалила* ћерку; Је ли била Туре *окоџила*; Жена му *оџилила* онолико ђеце.

2. „порађати се / породити се“: *исџовариџи се* (1в), *исџресџи се* (3а), *оџлодиџи се* (2)¹³, *џовиџи* (5), *раздвојиџи се* (3), *расџовариџи се* (3), *џрудиџи се* (2).

Здрава су му дјеца и кадуне, | Двије здјетне *исџовариле се*; Плодност је благослов, али не би била да *се* ваша ћерка *оџлоди*; А што ли је од Анђе ... чула сам да је сретно *џовила*; Прича свако своје јаде, ка родила која *се* сретно *раздвоји*; *Расџоварила* ми *се* жена; Ту подлогу да уметне у своју обућу, па и њу да носи до порођаја. Кад *се* буде *џрудила*, да то све повади.

¹⁰ У РСЈ „донети дете на свет“ дефинише се као израз, што говори о чврстој вези ових лексема у споју.

¹¹ Повратна форма *извалиџи се* односи се само на животиње и то оне које се рађају излазећи из јајета или чауре (пиле, паче, глиста и сл.).

¹² Овај глагол се обично односи на дете рођено пре времена.

¹³ По нашем мишљењу, на основу примера, значење овог глагола је „затруднети, зачети“, а не „донети плод на свет, родити“. Основно значење глагола *оџлодиџи* је „учинити да се неко зачне, приметне плод“ ’Осјећа потребу ... да оплоди ово мало невино ждријебе (вртларову кћер)’.

3. „доћи /долазити на свет рођењем“: *живнуџи* (3) *измејнуџи* се (2а), *имаџи* се (6) *наиџи* (1е), *најавиџи* се (2г), *навалиџи* (5в)¹⁴, *накоџиџи* се (2а), *насиџаџи* (1г), *насиџаваџи* (3), *насиџајаџи* (1в), *наџи* се (8а), *находиџи* се (5), *ниџи* (2 фиг)¹⁵, *обасуџи* (3а), *одваљиваџи* се (1г), *окоџиџи* се (в), *оџиџи* се (б), *освануџи* (фиг. покр. 1г), *џоникнуџи* (фиг. 2а), *џридаџи* се (2), *роџиџи* се (фиг. 2б).

Око такве жене ... врти се цео Париз: и старо и младо ... и оно што је преживело и оно што је једва *живнуло*; Овога пута *се измејнуо* синчић, дрен од три кила млијечног меса; Овај син ми *се имаде* недељу дана пред Богојавце; Јесте — вели она — али ако *наиђу* деца? ... Нећеш имати деце, не бој се; Три године кад се напуниле, | А дјевојка била на рођење, | У ње се је чедо *најавило*; Он сиромас, ја сирота, па шта ћемо да радимо, ако *навале* деца; *Накоџило се* некакве дечурлије, малих голуздраваца, који се деру из свега гласа; Кад је рођен („*насиџао*“) син ... војводи Марку Миљанову, шенлуковали су осим ... Куча ... Братуножићи, Пипери; Соко од сокола. Вук у свачему. Таквога још *насиџавало* не од ка ни се траг закопа; Човек се осети ... као да први пут на свет *насиџаје*; Још није поштено ни свануло, а већ све село зна да *се* у попа *нашло* женско дијете; Стиже њему књига шаровита ... | Да му *се* је синак *находио*; Она је закључила у својој памети да је постала права правцата Београђанка, која је у Београду *никла* и обикла; Лакше се је самцу оженили, јер у самчевој кући буде испрва, док не *обасиђу* дица, мање посла; Моја Лепосава ко соко ... Та од ње ће се, ако Бог да, деца као од камена *одваљиваџи*; У Цуцама кажу: *окоџило се* дијете, а родило се веле да је грахота рећи; Госпођа је више волела свој врт, него сву децу *окоћену* у границама општинског атара; Тија деца су се овде *оџилили*, како ги мож отуђиши да не дођујев?; И тако — док му једном *освану* и шесто (дете) Милоје слеже раменима, тешко да му оних петоро на очи не дођоше, ал' тек сину нека нада; *Освану* (стриц) 1908. године, | Замаче 1926; Већ сјутрадан би у кући *осванула* нова цурица, дивљачна и чупава; Прођоше три године да сам се оженио ... *Придали се* три синчића; Да бог да (им) *се роџила* (дечица) по кући ко пчеле.

Можемо рећи да глаголи који за архисему имају значења „донети на свет (дете)“ / „породити се“ / „доћи/долазити на свет рођењем“ чине лексички центар семантичке категорије коју посматрамо¹⁶. Ужи центар лексичко-семантичке групе глагола рађања пред-

¹⁴ „Почети се рађати често“ (РСАНУ).

¹⁵ Овај глагол има додатну сему „у некој средини, месту“.

¹⁶ Успенски (1997: 72) сматра да док центар тежи економичности, у периферији се уочава тежња ка усложњавању. Он разликује периферију говора (parole) и периферију језика (language). Супротстављање центра и пе-

стављају глаголи *родити* / *рађати*, *родити се*, *йорађати (се)* / *йородити (се)*. На периферији лексичкосемантичке групе глагола рађања су глаголи којима је рађање неко од секундарних значења. Међу глаголима који су удаљени од лексичког центра категорије рађања најбројнији су они чије диференцијалне компоненте уносе темпорално значење. Те диференцијалне компоненте могу упућивати на фазе које претходе рођењу (застајање плода)¹⁷ или долазе после рођења (везивање рођењем и сл.):

„зачети“: *зодобити*

Грешно чедо под појасом, | Грешно га је *зодобила*; Ћери моја, дуго јадна била ... | Са киме си чедо *зодобила*;

„затруднети“: *зародити* (2), *зародити се*

Још горе пролазе такве болеснице, ако се сувише младе удаду, па у браку одмах *зароде* и с рађањем учестају; Многе се жене чувају, да се бар одмах не *'зароде'*;

„учинити да женска особа зачне, да приметне плод“: *наваљати* (2г), *начинити* (8а), *ојлодити*.

И памти, *наваљај* јој што више дјете, имаће посла, заборавити на крв; Сваки чоек и момак, који би жени и за жива мужа *начинио* дијете; такви да се има осудити на смрт; Додирнућу жену и *ојлодићу* је!

„бити родитељ, рађати“, „створити/стварати потомство“: *градити* (2в), *изваљивати* (2в), *имати* (4д), *којити* (б), *наваљати* (2в), *накојирљати* (в)¹⁸, *начинити* (8б), *нашесати* (б), *начетити* (б), *йравити* (1г)

Он је *градио* дјецу до своје осамдесете године; Они сваку годину *граде* дијете; Још мало... он и Радојка ... ће почети сваког полгођа по једно (дете) да *изваљују*; *Имао сам* тада дијете с неком Анком Чадовом; Сад ће он *којити* женскаће, па да зетовима робија; Неко *који* децу неко дукате; Сиротиња се прикрпи уз сиротињу, па живе и *наваљају* деце ко пирића; *Накојирљао си* толику децу, па не гледаш неку удовицу да ти чува децу, но оћеш девојку; Праве дјецу, колико их је

риферије није везано само за одређени ниво језика, већ се тај однос може пратити на различитим језичком нивоима (Успенски 1997: 62). О односу централних и периферних делова семантичких категорија в. и Пипер 2000.

¹⁷ У категорији глагола рађања ови глаголи би имали проспективно аспектуално значење јер означавају фазу која претходи рођењу (исп. Коњик 2011а).

само наш отац *нарољао*; А зет, не било га, *наћесати ће* дјечурлије! Из ненависти! То је готова ствар!; Богаташ има новце; то су његови потомци, који га уздржавају у старости. А сиромаш *начети* дјеце; Они љубе Уруљке Ђевојке ... *начинише* тријест копилади и велики зулум у народу; Овој кући је судбина одредила да слуге децу *йраве*.

„стећи у породици као потомка“: *добити* (96)

По том бијаху двоје ... Они *добију* дјеце; Зна се да је после других дјевет месеца *добито* близанце;

„везати се рађањем, добивањем порода“: *зародити се* (18)¹⁹

Бог даде овог малог створа ... Сад су се тек, што оно веле, *зародили*, сад не могу једно од другог!; Пошто ... казах да се Стамена није ни *зародила* с Цвејом, он малко поћута;

„бити рођен, потећи“: *оћити*.

Ни то дете (унук) (није ми) за срце прирасло кад ми није у вољи онај од кога је *оћило*.

Осим наведених глагола који садрже темпоралне диференцијалне компоненте, од центра су удаљени и глаголи чије диференцијалне компоненте могу бити квантитативне (односе се на број рођене деце, нпр. *нараћати*, *накоћрљати*, *израћати* итд.), или се квантитативне компоненте спајају са квалитативном (*наврћкати* – „лако без муке изродити, нарашћати (доста деце)“, *наврћкати се* „нараћати се лако, без муке, достићи довољну меру у врћкању, рађању (деце) без муке“).

3.0. Свој одраз у језику нашле су неке чињенице које су уписане у колективно искуство читаве заједнице. Важну улогу у интерпретирању значења глагола рађања имају ванлингвистички фактори, контекст и комуникативне намере говорника. Примери употребе показују различиту слику, нпр., о позитивном или негативном односу према рађању већег броја деце:

Срећа је кад човеку крмача близни, а жена тројани, рекне се у иронији,

али:

Она (Славонка) има већу цијену, која више порода извали.

¹⁹ Видски парњак *зарођивати се* има више значења одвојених тачком запетом „оплођивати се; добити пород, раћати; везивати се рађањем, породом“. Извор је Правопис, значења нису илустрована примерима, па овај глагол нисмо уврстили у анализу.

Изразита пејоративност, погрдан и омаловажавајући став остварују се употребом зооверба²¹, глагола чије се примарно значење односи на животиње и који су неутрални уколико се употребе у свом основном значењу: *изнакучийи се*, *нашйенийи*, *койийи*, *накойийи (се)*, *окойийи (се)*, *укойийи (се)*. Уколико глагол има обе функције, али примарно значење није везано за животиње, тај глагол није пејоративан:

‘Близни, каже се за жену кад рађа близанце, двојке, то исто каже се и за овцу, козу, краву, кобилу’.²²

Пошто се животиње и биљке²³, као полазни појам, доживљавају и когнитивно и лексички као хијерархијски нижи појмови у односу на човека — а појам човека има највиши лексички ранг (Гортан Премк 1997: 108), секундарне семантичке реализације добијене на овакав начин увек су експресивне, а у случају животиња погрдне. Д. Гортан Премк (1997: 107–108) износи мишљење да су све метафоре које полазе од лексема које именују човека или његове делове експресивно немаркиране, а све метафоре које полазе од ствари, биљака и животиња и завршавају се на именовању човека експресивне.

Наше истраживање показује да се највећи степен пејоративности остварују глаголи који се односе на животиње уопште и глаголи

²¹ Зооверби настају из потребе да се именују радње, процеси и стања везани за животиње. Могу бити интегрални и партитивни. Глаголи који означавају рођење младунчета спадају у интегралне зоовербе (в. Тошовић 2000: 50). РСАНУ бележи велики број зооверба који се односе на рађање животиња. Узрок томе је семантичка спецификација ових глагола, односно чињеница да поред глагола који се односе на све животиње, за сваку врсту домаћих животиња постоји још неколико посебних глагола који се односе само на ту врсту. Ови глаголи су углавном једнозначни, ређе двозначни.

²² Глаголи који означавају рађање и човека и животиња су веома разноврсни. Примећујемо и разлике у њиховој обради у РСАНУ. Приликом обраде неких глагола нису одвојена значења већ се у истој дефиницији наводи „родити / донети на свет дете или младунче“ или се наводи да се ради о женама и женкама животиња. Код највећег броја глагола значења која се односе на човека и животиње представљена су различитим словима или различитим бројевима.

²³ Глаголи који се примарно односе на биљке, у секундарном контекстуалном окружењу када се односе на човека остају неутрални (*никнуйи*, *йоникнуйи*). Глаголи који се користе да означе рођење човека не користе се за именовање рађања животиња (ни биљака), осим у секундарним реализацијама. Скок наводи да се глагол *родийи се* никада не односи на животиње (Скок, s.v. rod).

који се односе на псе. Уколико животиња не носи негативну конотацију, не мора глагол да буде пејоративан. Глагол *оџилиџи* (*се*) изведен је од именице *џиле*, која има позитивну експресивну тоналност, и није пејоративан:

Жена му *оџилила* онолико ђеце; Тија деца *су се* овде *оџилили*, како ги мож отуђиш да не дођујев?

Глагол *исџилиџи* *се* за човека најчешће се користи фигуративно да означи неког ко нема искуство, животну мудрост ни праксу:

Јуче *се* *исџилио*, па би хтео да с Миљаном Ивковим подијели јунаштво; Опростите му: јуче *се* *исџилио*.

4.0. Иако имају исти денотат, међу глаголима који примарно означавају рађање нема апсолутних синонима јер им је употребна па и стилска вредност различита. Већина ових глагола, осим централног глагола *родџи* и његових префиксала *изродџи* и *народџи*, моносемична је, тј. има по једно значење, нема развијену полисемантичку структуру (*коџилиџи*, *наврћкаџи* (*се*), *наковрљаџи*, *џомашиџи* (*се*), *бабиџи* *се*, *дородџи* *се* и сл.). Они не поседују тзв. потенцијалне семе које би могле бити реализоване у полисемији. Могу се издвојити глаголи који показују већу семну сложеност, чиме се њихова употреба сужава, а значење специјализује. То су, најпре, глаголи који се односе на више објеката, тј. који се односе на рађање већег броја деце што може бити обележено лексичким или творбеним средствима. Лексичким средствима означавање рађања већег броја деце постигнуто је извођењем глагола од одговарајућих лексема. *Близниџи* *се*, *облизниџи* *се* су глаголи који се односе на рађање близанаца, а *оџироџи* *се* значи „донети на свет тројке“. Префикси *из-* и *на-* су најчешћа творбена средства за квантитативно маркирање радње основног глагола²⁴ и јављају се и уз глаголе који примарно означавају рађање и уз оне којима је то неко од секундарних значења.

²⁴ Префикс *из-* у глагол *изродџи* *се* (2а), уноси и значење сативности „извршење радње до засићености“, тј. „престати рађати, изгубити плодност“, ’Кад жена престане да рађа, народ вели: изродила се или одродила се’. Префикс *из-* може унети и значење „губити добре, пожељне особине“. Антонимно значење „добити достојне, добре потомке, добар пород“ налазимо код двоструко префиксираниог глагола *оџородџи* *се* (б): ’За добра човјека, који роди неваљала сина, каже се, да се изродио, а ако је родио добре синове да се опородио’.

4.1. Употребљени префикс модификује значење глагола којем се додаје. Префикс *из-* уноси значење „извршење радње на више објеката“: *изродити/израђати, изнакучити се* (б):

А већ има родитеља који *су изродили* по десеторо деце; Неда „*израђала*“ децу живећи с неким Влахом; Шта *се изнакучисте* изроди једни?

Префикс *на-*, који је веома продуктиван у српском језику, уноси сродно значење: „извршити радњу у довољној мери“: *наврљати, наврћати, наковрљати, народити, нарађати, наитићи, нафрћати*. Такође, и уз глаголе који секундарно означавају рађање можемо издвојити глаголе са значењем „нарађати много деце“, где кумулативност као диференцијалну компоненту уноси префикс *на-*: *наваља-ти* (2в), *наковља-ти* (б), *накопља-ти* (1в), *нароља-ти* (2), *нашеса-ти* (б), *напирља-ти* (б), *начеша-ти* (б).

Наврљала много дјеце; *Наврћати* значи олако много деце народити. Јеси ли чула друго? Да си жива и здрава! Али ћеш се ти силне деце *наврћати*; Сад си нашла да га оставиш (мужа) пошто си му *наковрљала* пуну кућу деце?; *Народила је* петеро дјеце; *Нарађала је* много синова.

4.2. Семантичка модификација основног глагола и спецификација значења може се постићи и употребом других префикса. Префикс *ири-* (*ириродити*) уноси значење додавања ономе што је већ рођено. Префикс *до-* (*дородити се*, у РСАНУ обележен као необ.) уноси значење „родити се касније, пошто је отац већ распоредио имање наследницима“.

Благо теби, моја стара мајко, што ми *ниса* рода *ириродила*, јали брата јали и сестрицу; *Дородити се* (значи) родити се пошто је отац тестаментом већ расположио о свом имању.

5.0. Скупина глагола којима је рађање неко од секундарних значења је веома хетерогена. Анализирани глаголи из ове групе богати су семантичким садржајем, како је у анализи глагола са значењем рађања и показано, и њихове семе нижег ранга активирају асоцијативне процесе и омогућавају развитак нових семантичких реализација те лексеме. Можемо закључити да су скоро сва секундарна значења добијена метафором у којој је садржано колективно искуство и однос према рађању.

5.1. Најчешће се трудноћа концептуализује као ношење терета, товара, бремена²⁵ ког се жена ослобађа на порођају. На ту метафору упућују нас секундарна значења глагола *бачићи*, *измеићнући*, *испиоварићи*, *испиресићи*, *испиурићи*, *распиоварићи* се. Терет који жена носи доживљава се као нешто обло, округло што се може *ваљати*, *коврљати*, *копирљати*²⁶ или *наваљати* и *накопирљати*. По другој честој метафори, дете се концептуализује као предмет који треба *градићи*, *напесати*, *начинићи*, *йравићи*. Преко глагола *извесићи* се, *измеићнући* се, *ишући* препознајемо метафору која се заснива на схватању да дете рођењем напушта простор у коме се дотад налазило и прелази у други²⁷. Једна од могућих метафора указује на то да је рађање одвајање, што закључујемо према глаголима *извалићи*, *одвалићи*, *одваљивати*, *оћипати*. Да се рађање детета концептуализује и као долазак, настајање, почетак нечијег присуства показују глаголи *наићи*, *настиати*, *најавићи* се, *осванући*.

6. У раду смо семантички анализирали глаголе са значењем рађања. Њихово значење се може представити преко прототипских глагола: *родићи*, *йородићи* се и *родићи* се. Издвојили смо глаголе којима је рађање примарно значење од глагола који припадају неким другим лексичко-семантичким групама и којима је значење рађања секундарно. На овај начин могли смо да представимо основне семантичке одлике ових глагола, као и да препознамо механизме њиховог настанка. Најчешћи механизам настанка је метафора која се заснива на преносу номинације с једног појма на други на основу сема нижег ранга. Основно значење ових глагола није пејоративно ни погрдно, али међу њиховим секундарним реализацијама које означавају рођење преовладавају они са негативном оценом. Истиче се чињеница да се као погрдни и пејоративни глаголи за рођење човека најчешће користе глаголи чије се примарно значење односи на животиње. Употреба у том случају увек је експресивно маркирана, што је условљено хијерархијским односом ових појмова у концептуалном систему.

²⁵ Примарно значење ове речи је „оно што се носи на леђима, раменима“, „терет, товар“ (РСАНУ). Исп. и *бременић*, -а, -о (1), *трудна*.

²⁶ О етимологији глагола *копирљати* в. Бјелетић 2006: 373.

²⁷ Д. Кликовац (2000: 219), анализирајући неке предлоге са когнитивно-семантичког аспекта, утврдила је да предлог *из*, чије је прототипично значење напуштање, развија, као специфично, значење *йоћипања*. Један од облика потицања јесте настајање, а као најопштију метафору настајања Д. Кликовац наводи НАСТАНАК ЈЕ ИЗЛАЖЕЊЕ.

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелетић 2006: Марта Бјелетић, *Исковрнути глаголи*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Гортан Премк 1984–1985: Даринка Гортан Премк, Још о регуларној полисемији, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику* XXVII–XXVIII, Нови Сад, 183–188.
- Гортан Премк 1997: Даринка Гортан Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Завод за уџбенике, Београд.
- Лазић Коњик 2009: Ивана Лазић Коњик, О функционално-семантичкој категорији егзистенције у српском језику, *Јужнословенски филолог* LX, Београд, 359–374.
- Лазић Коњик 2011a: Ивана Лазић Коњик, Проспективна аспектуалност у семантичкој структури глагола постојања у српском језику, *Српски језик* XXVI, Београд, 671–682.
- Лазић Коњик 2011b: Ивана Лазић Коњик, Параметри за семантичку класификацију глагола са значењем човековог постојања, *Грамајика и лексика у словенским језицима*, Институт за српски језик САНУ – Матица српска, Београд – Нови Сад, 425–434.
- Кликовац 2000: Душка Кликовац, *Семантика њредлога: студија из когнитивне лингвистике*, Филолошки факултет, Београд.
- Московљевић Поповић 2008: Јасмина Московљевић Поповић, *Огледи о глаголској њојкајегоризацији*, Чигоја штампа, Београд.
- Пипер 2000: Предраг Пипер, О полицентричности семантичких категорија, *Јужнословенски филолог* LVI, Београд, 829–840.
- Тошовић 1998: Бранко Тошовић, Универзална семантичка класификација глагола, *Научни састјанак славистиа у Вукове дане* 27/2, Београд, 113–124.
- Тошовић 2000: Бранко Тошовић, Деривациони однос глагола и именице, *Научни састјанак славистиа у Вукове дане* 30/1, Београд, 39–52.
- Успенски 1997: Борис А. Успенский, Центр и периферия в языке в свете языковых универсалий, *Изабранные труды* III. Общее и славянское языкознание, Москва, 58–77.
- Шипка 1998: Данко Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*, Матица српска, Нови Сад.

РЕЧНИЦИ

- PJA: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1931.
PMS: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
PSANU: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XVIII, САНУ – Институт за српски језик САНУ, Београд 1959 –.
PCJ: *Речник српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.
Скок: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb, 1971–1974.

Резюме

Милица Стојановић

ГЛАГОЛЫ РОЖДЕНИЯ ПОТОМСТВА В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ (ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

Предметом настоящей работы является семантический анализ глаголов, обозначающих в сербском языке рождение человеческого существа. Данные глаголы разделены на глаголы, имеющие первичное значение, и на глаголы, принадлежащие другим лексико-семантическим группам, для которых значение рождения секундарно, чаще всего образовано путем метафоризации. Среди глаголов, которые, помощью каких-нибудь своих секундарных значений создают значение рождения, имеется определенное число глаголов, характеризующихся отрицательной оценкой. Употребление определенных префиксов содействует спецификации и сужению значений.

Прикази

Милош Ковачевић, *Граматичка ишићања српскога језика*^{*}

1. Нова књига Милоша Ковачевића, *Граматичка ишићања српскога језика*, коју је објавила издавачка кућа *Јасен* из Београда, доноси дванаест радова из области савременог српског језика (дериватологија, синтакса, семантика и нормативистика), груписаних у три поглавља, који су претходно објављени, а сада обједињени. И у овој књизи аутор је доследан свом стилу, који подразумева одличну анализу засновану на обимној и релевантној грађи и критички дух.

2. Поглавља су следећа: *О стандардизацији и нормативним ишићањима српскога језика* (9–58), *О њворбено-семантичким ишићањима српскога језика* (81–101) и *О синтаксичко-семантичким ишићањима српскога језика* (127–232). Заокружена су *Уводним словом* (5–6), које предстаља кратки приказ дате књиге, *Библиографском забиљешком* (233–234), која садржи библиографске податке о радовима и *Биљешком о аутору* (235–236).

2.1. Прво поглавље садржи четири рада: *Значај Дубровника за стандардизацију српскога књижевног језика* (9–22), *Проблеми с конгруенцијом у новинарском језику* (23–42), *О синтаксичко-семантичким и нормативним аспектима конструкција ишића «носићи (са) собом»* (43–58) и *О неким синтаксичким и нормативним ишићањима координираних синтагми* (59–78).

2.1.1. У првом раду аутор разматра питање улоге Дубровника у Вуковој стандардизацији српског књижевног језика. Указујући на (најбитније) случајеве у којима је Вук издавао Дубровник као врховни аргумент у одређењу статуса неке језичке појаве, он у овом истраживању настоји да проникне у дубље разлоге таквог аргументовања и то коришћењем великог броја досадашњих интерпретација тог односа, према којима заузима критички став. Аутор закључује да су се Дубровчани из времена Републике – иако се национално нису осећали ни Србима ни Хрватима – језички сматрали Србима те да је Дубровник по језику и књижевности српски, при чему је језик Дубровника најзорнији српски језик.

^{*} Јасен, Београд, 2011, 236 стр.

2.1.2. У раду *Проблеми с конгруенцијом у новинарском језику* на веома обимном корпусу примера ексцерпираних из разних дневних и недељних новина аутор анализира са структурно-семантичког и нормативног становишта конгруенцијска правила савременог српског стандардног језика, и то с обзиром на типове њихових изневеравања у новинарском (под)стилу. Представља мозаик модела синтаксичких конструкција у којима се крше конгруенцијска правила, при чему износи и разлоге тих изневеравања. Анализа показује да се од бројних конгруенцијских правила српског стандардног језика у новинарском језику најчешће изневеравају она везана за различите партитивне синтагме, између којих се по бројности конгруенцијских огрешења издвајају паукалне синтагме (синтагме с бројевима од два до четири), с једне стране, а с друге стране, партитивне синтагме с вишечланим главним бројевима – нпр. *Зайлењено* [→ *Зайлењена*] *џири килограма хероина*; *У досадашњих 24 сусрећиа* [→ *У досадашња 24 сусрећиа*] скор им је изједначен односно: *Мадриђани богатији за 21 милиона* [→ *21 милион*] *евра*; *Првог дана до 11 часова у наш Инфо центар јавило се* [→ *јавио се*] *7.871 грађанин*. Разлози изневеравања конгруенцијских правила у датим синтагмама су различити, али се најбитнијим може сматрати губљење осећања за конгруенцију у двојини, као и погрешно осећање да се у синтагмама с вишечланим бројевима конгруенција врши не према последњем броју (броју у позицији јединице) него према почетним бројевима (бројевима у позицији десетице, стотице или хиљаде). Овакви подаци (бројност огрешења о конгруенцијска правила) упућује на закључак да је језичко осећање за поједине типове стандарднојезичке конгруенције очигледно врло ослабило или се чак потпуно изгубило. Аутор је поводом тога прескриптиван – та правила се морају учити.

2.1.3. Латинска пословица *Omnia mea mecum porto* у популарном преводу на српски *Све своје собом носим* инспирисала је М. Ковачевића се позабави конструкцијом *носићии (са) собом*. У раду *О синџаксичко-семантичким и нормативним аспектима конструкција њиџа «носићии (са) собом»* аутор полази од тога да „сустицање“ спроводничког и социјативног значења у конструкцијама типа „*носићии / водићии собом*“ условљавају њихову не тако ретку употребу и у данашњем српском стандардном (књижевном) језику, и то најмање у трима функционалним стиливима: у књижевноуметничком, публицистичком и научном. У данашњем савременом српском стандардном језику ова конструкција је обична у контекстима у којима се појмом израженим објектом обележава нека нужна неутуђива (урођена или стечена, стална или привремена) карактеристика појма израженог у субјекту (нпр. Сваки појединац *носи собом* своју судбину [→ *своју урођену судбину*]). Сама реализација тог субјекатског појма по правилу подразумева и присуство или реализацију и иманентне особине као пратилачког појма израженог објектом. Најближи конкурент овој синтагми у датој употреби је локативна конструкција *носићии сам њо себи*. Аутор закључује да у случајевима када „пратилачки појам“ не подразумева карактеристичну иманентну конструкцију дата конструкција, ако и није архаична, данас добија призивок архаичности и необичности, па се, будући необична актуелном језичком осећању, једино може окарактерисати као стилистички маркирана (нпр. Фијакер стари улицама

ме језику (81–101) и Префиксалне *т*творенице са значењем *поновљености* у савременом српском језику (103–123).

2.2.1. У раду Плеонастичка *у*по*т*реба *п*рефикса у српском језику аутор анализира творбено-семантичке услове у којима префикс може бити плеонастичан. Циљ анализе је да покаже: а) у којим врстама речи префикс може имати плеонастичку улогу; б) која је улога мотивационе основе за остварење плеонастичности префикса; в) које су могућности плеонастичког статуса првог и наредних префикса у полипрефиксалним твореницама и г) који семантички опсег префигиране лексеме може бити захваћен плеоназмом.

Аутор закључује, између осталог, да се префиксалне творенице остварују у оквиру пет врста речи: глагола, којих има највише (*доп*аћи), именица (*раз*део*ба*), придева (*ан*т*и*п*ро*ш*и*ван), прилога (*на*д*у*го) и модалних речци (*зас*иг*у*рно). Затим, у оквиру глаголске префиксације плеонастичка употреба префикса може се остварити у оквиру три типа мотивационих глагола: перфективних (Дечак *до*ја*ви*о [← *ја*вио] да је подменута бомба на Панчевцу), деривираних имперфективних (Нисмо се *за*у*с*та*в*љали [← *у*с*та*вљали/ ← *у*с*та*вили] до Мораве) и двовидских (Изузетно ниске температуре *п*ро*у*з*ро*ковале [← *у*з*ро*ковале] хаос на путевима). Префикс у сва три случаја редуплицира лексичко значење или део лексичке основе, што је нужан услов за његову плеонастичку употребу. Плеонастичку употребу префикса искључују творенице са правим (недеривираним) имперфективним глаголима као мотивационом основом (Ле*пе* ствари могли сте *о*д*г*ле*да*ти [← *г*ле*да*ти] с балкона испред Скупштине Београда), јер тада префикс носи граматичко значење перфективности неприсутно у мотивационој основи, што граматосемантички диференцира префигирани од конкурентног непрефигираног глагола, а самим тим и могућност тумачења статуса префикса као плеонастичког. Плеонастичку улогу префикси могу имати како у оквиру монопрефиксалних тако и у оквиру полипрефиксалних (двопрефиксалних, тропрефиксалних и четворопрефиксалних) твореница, као нпр.: *за-с*та*и*ти, *за-об-и*ћи, *п*ре-*рас-по-*дела, *по-ис-п*ри-*по-ве-*да*и*ти. У оквиру полипрефиксалних твореница плеонастички статус у највећем броју случајева има први префикс (*с-у*з-*др*жа*и*ти се, *о*ш*и-*по-*че*ти), неупоредиво су ређи случајеви када у улогу има други по реду префикс (*на-до-*к*на*да, *п*ре-*о-*в*ла*да*и*ти), док се само у појединачним случајевима сусреће како факултативни избор једног од двају плеонастичних префикса (нпр. у супстандардној лексеми *об-о-*мо*и*та*и*ти > *об-*мо*и*та*и*ти // о-мотати), тако и могућност плеонастичког статуса двају префикса с почетка полипрефиксалне творенице (*п*ре-*рас-по-*дела, *по-по-*ди*и*ћи). Плеонастичка употреба префикса никад не захвата цели семантички опсег префигиране лексеме, него се по правилу везује само за једно њено подзначење, нпр.: *раз*реши*и*ти [← *р*еши*и*ти] проблем, али разрешити [← *р*еши*и*ти] некога са функције.

2.2.2. На доста богатом корпусу, првенствено из публицистичког стила савременог српског књижевног језика, и уз консултовање речничког стања аутор у раду Префиксалне *т*творенице са значењем *поновљености* у са-

временом српском језику истражује творбено-семантичко поље категорије поновљености.

Анализа показује да су префикси *ре-* и *пре-* основне јединице центра тог поља, при чему су и један и други врло фреквентни и плодни префикси у савременом српском језику, а творенице с овим префиксима припадају различитим врстама речи: глаголима (најбројније), именицама, придевима, прилозима (*редефинисајти*, *редефиниција*, *редефинисан*, *редефинисано*; *преобући*, *преоблачење*, *преобучен*, *преобучено*). Ономасиолошка анализа центра тог поља показује да у његову семантичку структуру улазе три компоненте: а) компонента редупликације (*прејисајти*, *ресјарјивајти*); б) компонента ревалоризације, увек праћена макар имплицитно присутном компонентом редупликације (*превасијивајти*, *редефинисајти*) и в) интерферирајућа компонента редупликације и ревалоризације (*редизајнирајти*, *префарбајти*). Семасиолошка анализа пак, полазећи од критеријума генетичког статуса компонената, унутар твореница поновљености издваја две велике групе твореница: нехбридне, које су бројније (*редефинисајти*, *прејисајти*), и хбридне (*реизбор*, *прејаркирајти*). У периферију творбеносемантичког поља улази већи број твореница са различитим префиксима, чије значење по правилу имплицира и значење поновљености (*конјареволуција*, *покрсијити*, *доградијити* итд.).

2.3. Синтаксичко-семантичка питања разматрају се у следећих шест радова: *Сложена реченица с временском зависном клаузом у значењу постериорности* (127–158), *Условне реченице с везником «да» у српском језику* (159–173), *О изоморфности једног типа временских реченица и поредбених реченица за неједнакости* (175–187), *Колизија ресјарјивног и градационог «само» у савременом српском језику* (189–206), *О модалном презентиском имперфекту и футуру првом у савременом српском језику* (207–215), *О конструкцијама дејичке циљаности – или: о недословном управном говору у савременом српском језику* (217–232).

2.3.1. Рад *Сложена реченица с временском зависном клаузом у значењу постериорности* представља анализу нужних и довољних услова у којима зависна клауза с везницима *пр(и)је него што*, *кад* и *док* реализује хронолошко значење постериорности радње у односу на радњу надређене клаузе (*Док су њих двоје сјигли, остали су се већ били разишли*). Тако нпр. временска реченица с везником *кад* у два структурно-семантичка подтипа изражава значење постериорности радње зависне у односу на радњу надређене клаузе. Аутор први назива „експресивно немаркираним“, а други „експресивно маркираним“. За остварење нпр. „експресивно немаркираног“ подтипа, неопходно је остварење следећих услова: предикати обеју клауза треба да буду потврдни и перфективног вида, а с тим да предикат надређене клаузе буде у плусквамперфексту и да факултативно буде праћен партикулом *већ*, а да предикат зависне клаузе буде у перфекту, с тим да је могућа и форма аориста (*Кад сам кренуо, мрак је већ био пао*). Анализа показује да различити елементи служе као испомоћ наведеним везницима у означавању временске постериорности, с тим да је међу тим елементима истиносни модалитет са-

држаја двеју клауза један од најбитнијих, будући да може „преокренути“ релационо хронолошко значење задато везником и осталим с њим комбинаторним елементима: видом, глаголским обликом или пак каквом лексемом као конкретизатором типа временског хронолошког значења.

2.3.2. Рад *Условне реченице с везником «да» у српском језику* представља синтаксичко-семантичку анализу условних реченица с везником *да* на функционалностилски разнородном корпусу. Полазећи од тога да се реченицама с везником *да* могу изразити три услова: иреални (*Да смо заједно, стално бисмо се свађали*), потенцијални (*Да га било којим именом преко потока зовнеш, одазвао би се*) и мотивациони (*Не знам зашто би их северњаци толико подражавали да им не требалу нови сикери и мегафони*), аутор показује, насупрот у литератури готово општеприхваћеном мишљењу, да предикат основне клаузе не мора увек бити у потенцијалу, (уп. још и: *Да запнемо још мало, и ето нас на самом врху*; *Немојте у пензију док год можете*; *Сутра да одете, на ваше место увалиће се неко млад и амбициозан*) као и то да зависна условна *да*-клауза није увек у функцији прилошке одредбе, него да може бити и одредбено-допунска, са (потенцијално) условно-изричним значењем (нпр. *Не би ваљало да не будемо први* [$\rightarrow$ *Не би ваљало ако не будемо први*]).

2.3.3. У раду *О изоморфности једног типа временских реченица и поредбених реченица за неједнакост* применом структурално-семантичке методе на примерима из различитих функционалних стилова савременог српског језика (највише публицистичког) аутор анализира структуру, значење и настанак временског везника *пр(и)је него што*. Временске реченице с овим везником доводе се у структурну и семантичку везу са зависним поредбеним реалним реченицама за неједнакост (нпр.: *Многи људи би пре* [$\rightarrow$ *радије*] *умрли, него размислили о нечему*; *Колебљиви Диор се питао да ли ту одлуку доноси што мисли да је дете Прибилово пре* [$\rightarrow$ *вероватније*] *него његово*; *Сарадња Србије са судом у Хагу може пре* [$\rightarrow$ *боље*] *бити описана са допола пуном чашом него са допола празном*; *Прихватам да живот доноси коалиције, да у коалицијама мањи пре* [$\rightarrow$ *раније / брже*] *остваре оно што би желели, него велики*). Ауторова анализа показује да су зависносложене реченице с везником *пр(и)је него што* структурно изоморфне са диферентивним реалним поредбеним реченицама – реченицама које исказују поредбени однос по неједнакости као и да се исти тип временског значења може пренети поредбеном реченицом с везником *него што* које су допуна компаративној лексеми *пр(и)је* и зависносложеним временским реченицама с везником *пр(и)је него што* (нпр.: *Мој мандат у Трибуналу завршиће се пре него што Судско веће буде донело пресуду* [$\rightarrow$ *Пре ће се мој мандат у Трибуналу завршити него што Судско веће буде донело пресуду*]).

2.3.4. Рад *Колизија рестриктивног и градационог «само» у савременом српском језику* бави се питањем међуодноса и интерференције рестриктивног и градационог значења лексеме *само*. Циљ анализе је да на примерима из савременог српског језика, првенствено из његовог публицистичког стила, расветли услове и разлоге у којима и због којих долази до колизије

рестриктивног и градационог значења лексеме *само* у савременом српском језику.

Аутор закључује да у српском књижевном језику у одређеним контекстима може доћи до хомоформности реченичних конструкција с рестриктором *само* којим се изражава рестриктивно (ограничавајуће) и градационо (антирестриктивно) значење. До тога долази у случајевима у којима се градациони дискурс или микротекст сведе на прву реченицу, а у сферу пресупозиције преведе садржај друге градационе реченице. Тада долази до потпуног подударења структуре реченице с рестриктивним и градационим *само*, а то подударење огледа се у следећим карактеристикама: формално негиран предикат, постпозиција рестриктора *само* у односу на предикат, рестрингирани елемент је неки реченични члан изражен или лексемом или синтагмом или клаузом. Све те особине заједничке су двама семантичким моделима реченица, и то: како оном са рестриктивном употребом партикуле *само*, тако и оном са градационом (анрирестриктивном) употребом лексеме *само* (нпр. Публика *не воли само комедије*). Због тога у оваквим примерима и долази до колизије рестриктивног и градационог значења лексеме *само*, па су сви они нужно бисемични. Бисемичност се лако може укинути на два начина: премештањем рестриктора испред предиката ([→ *Једино комедије* публика не воли]), када конструкција има искључиво рестриктивно значење, или премештањем негације из предиката уз рестриктор ([→ Публика *воли не само комедије*]). Бисемичност овог типа конструкција, својствених публицистичком стилу, пожељна је и стилски маркирана.

2.3.5. Рад *О модалном ѓрезентјском имјерфектју и фуђуру ѓрвом у савременом српском језику* представља анализу услова у којима се у савременом српском језику у изражавању искључиво модалне садашњости (будући да се једино у њој сусрећу) могу употребити имперфекат и футур први.

Аутор закључује, између осталог, да је у савременом српском стандардном језику не само жива него и доста честа употреба модалног презентског имперфекта и презентског футура, као и то да модална значења нису „ванвременска“ нити инкомпатибилна временским значењима глаголских облика (како тврди србистика / сербокроатистика), него да су (често) хармонизоване интерферирајуће категорије. Наиме, презентски имперфекат у савременом српском језику увек је носилац двеју семантичких компоненти. Једна је временска компонента садашњости, коју потврђује могућност замене имперфекта презентом (нпр.: Ко беше Урош? [→ Ко *је* Урош?]), а друга – модална компонента „евокације прошлог знања“, која је диференцијална црта презента и оваквог – у српском језику једино могућег – презентског имперфекта, односно модалног имперфекта са значењем садашњости (нпр.: Молим вас, кажите ми, шта сте ви оно, *беше*, написали?). Због тога је презентски имперфекат у савременом језику увек *модални ѓрезентјски имјерфекај*. С друге стране, док се презентом изражава искључиво временско значење садашњости, дотле је код футура првог временско значење садашњости само једна од значењских компонената, будући да се с њом увек као најмање равноправна комбинује и модална епистемичка компонента,

која може бити изражена и посебном модалном јединицом (нпр.: *Он ће вероватно / сигурно / по свој прилици бити у праву када то каже*). Могућност одвајања епистемичке компоненте од футурског облика јасан је показатељ да се у свим оваквим примерима у футуру првом комбинују две равноправне семантичке компоненте: временска компонента садашњости и модална епистемичка компонента. Због тога се такав футур први у савременом српском језику увек и остварује као *модални презентиски футур*.

2.3.6. Предмет рада *О конструкцијама деиктичке цитатности – или: о недословном управном говору у савременом српском језику* представљају координиране конструкције настале (најчешће) редупликацијом заменичких лексема (типа: *тај и тај, ту и ту, ово или оно, овде или онде*) које замењују део управног говора са значењем одређене референцијалности – нпр.: Италија је морала да победи *овако или онако* [$\rightarrow$ *на било који начин / некако*]. Аутор анализира структурне, семантичке и прагматичке карактеристике ових конструкција – конструкција „деиктичке цитатности“ и уводи термин за реченице са јединицама деиктичке цитатности – *недословни управни говор*.

3. Радови Милоша Ковачевића обједињени у књизи *Грамаћичка иштања српскога језика* представљају изванредну граматичку анализу језичких појава чинећи србистику делом не само славистике већ и светске науке.

Драгана Рајковић

Зборник радова *На ѱочецима модерне српске филологије**

У организацији Института за славистику Универзитета у Бечу, у главном граду Аустрије 26. и 27. новембра 2010. године одржан је међународни славистички симпозијум под називом *На ѱочецима српске филологије*. Симпозијум је био посвећен предвуковском периоду српске језичке и филолошке баштине, која се у србистици и славистици обично назива славено-српском. Повод за организовање овог скупа у Бечу била је двестота годишњица објављивања *Сала дебелогa јера либо азбукојројтрес* Саве Мркаља (Будим, 1810). Две године касније, јуна 2012. године, као резултат бечког симпозијума објављен је зборник радова *На ѱочецима српске филологије*. Сало дебелогa јера либо азбукопротрес *Саве Мркаља (1810–2010)*, под уредништвом Ане Кречмер и Гордане Илић Марковић (са Бечког универзитета) и Милоша Окуке (са Универзитета у Минхену).

На 409 страна овога зборника нашла се „Уводна ријеч приређивача“ на немачком, руском и српском језику (7–20), коју су уприличили уредници овог зборника, и 17 радова еминентних слависта и историчара српског језика из Аустрије, Србије, Босне и Херцеговине, Хрватске, Немачке и Италије. На самоме крају зборника налази се „Библиографија“ Мркаљевих дела и радова написаних о Сави Мркаљу и његовом стваралаштву (371–409), коју је сачинила Гордана Илић Марковић.

Рад Милоша Окуке „На прагу нове епохе у српској филологији. Дјело Саве Мркаља (1783–1833)“ (147–187) посвећен је Мркаљевом доприносу српској култури. Аутор приказује Мркаљево стваралаштво са различитих аспеката – филозофског, филолошког и књижевног. Највећа пажња посвећена је Мркаљевим ставовима о српском књижевном језику и његовој реформи црквене ћирилице. Значај овога рада је управо у томе што Саву Мркаља приказује не само као великог језикословца, једног од најзначајнијих фонолога, твораца српског књижевног језика и реформатора српске ћирилице, већ и као значајног филозофа великих идеја и даровитог песника.

* *На ѱочецима српске филологије*. Сало дебелогa јера либо азбукопротрес *Саве Мркаља (1810–2010)*, ур. Ана Кречмер, Гордана Илић Марковић, Милош Окука, PETER LANG, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien, 2012, 409 стр.

Оба рада Ане Кречмер – „Slawenoserbisch als Phänomen der serbischen Sprach- und Kulturgeschichte und der Slavia Orthodoxa” (21–47) и „Шта би било да није било Вука?” (281–285) баве се феноменом славено-српске писмености, његовим језичким моделима, као и његовом развоју и интерпретацији у србистици од Вука Карацића до данас. У раду „Slawenoserbisch als Phänomen der serbischen Sprach- und Kulturgeschichte und der Slavia Orthodoxa” А. Кречмер, између осталог, даје кратак приказ радова посвећених овој теми и издваја главне развојне фазе славеносрпске епохе. Ауторка истиче да је у историјској славистици славеносрпска писмена традиција недовољно проучавана и у завршном делу рада наводи листу неколико нарочито битних тема и питања за даље проучавање славеносрпског културног наслеђа, што је од посебног значаја као инспиративна смерница за све младе проучаваоце књижевнोजезичких промена у XVIII и XIX веку.

Реферат „Савва Мркаљ / Mercail Sabbas – Merkaly Szabbas. Arhivali-je o životu i smrti” (103–127) Гордане Илић Марковић посвећен је личности и судбини Саве Мркаља. Ауторка је истраживала архивске податке из разних културних средина, на основу којих је изнела занимљиве информације о Мркаљевом животном путу. Подаци до којих је Г. Илић Марковић дошла из архива до сада непроученог бечког погребног протокола посебно су осветлили последње године Мркаљевог трагичног живота.

Сличном тематиком бавио се и Драго Роксандић у раду „Sava Mrkalj, zagrebački eminens” (129–146). Анализирајући глобални идеолошки и културолошки макроконтекст Загреба на почетку XIX века, аутор указује на могуће утицаје којима је Мркаљ био изложен током боравка у њему као учени крајишки Србин и члан Загребачке православне општине.

Језик Саве Мркаља проучавао је Божо Ћорић у раду „О језику Мркаљевих филолошких радова” (189–215). На основу темељите дериватолошке анализе лексема из Мркаљевих филолошких радова, аутор закључује да су они написани славеносрпским језиком. Анализа творбених специфичности Мркаљеве лексике указала је на Мркаљеве пуристичке тенденције, посебно у терминологији. Творба речи је, како аутор запажа, постала инструмент Мркаљевог пуристичког приступа језику – за потребе свог метајезика, Сава Мркаљ није преузимао терминологију из страних језика, већ је суфиксацијом и композицијом створио низ именичких и придевских хапакса (*азбукојројрес*, *језикојројрес*, *уначињење*, *наученик*, *јединозвучни*, *гласојмоћни*, *бјеложигерични* и сл.).

Рад Вирне Карлић „Sintaksičke osobine Sala debeloga jera libo azbukoprotres Save Mrkalja” (235–252) такође поставља питање којим је типом језика писано Мркаљево *Сало*. Ауторка прилази проблему са синтаксичког аспекта, анализирајући језичке особине овога дела у ширем контексту целокупне језичке ситуације крајем XVIII и на почетку XIX века. И њен закључак је да је *Сало дебелого јера либо азбукојројрес* писано славеносрпским језиком. Поред славеносрпских особина, ауторка у Мркаљевом језику запажа и карактеристике барокне синтаксе, као и форме живог говорног идиома.

Нове погледе на фонолошки аспект Мркаљевог дела пружа реферат Александра Милановића „Статус фонеме /ц/ у Мркаљевој реформи азбуке“ (217–233). Аутор анализира разлоге за одсуство графематског решења за фонему /ц/ у Мркаљевој реформи ћирилице из 1810. године. Судбина ове графеме доводи се у директну везу са концепцијом будућег књижевног језика, односно са његова два битна елемента – типом ортографије, тј. правописа (морфолошким и фонолошким) и статусом турцизама. Уколико би се концепција будућег књижевног језика на народној основи базирала на морфонолошком правопису и језичком пуризму, закључује аутор, графематско решење за фонему /ц/ не би било потребно.

Радови Душана Иванића, Душана Маринковића и Младенка Сацака посвећени су књижевним и поетским аспектима Мркаљевог дела. Реферат „Мркаљеве пјесничке полемике / полемике о пјесништву“ (253–261) Д. Иванића већ самим насловом указује на двојност у приступу тематици. Мркаљев песнички идентитет темељи се на његовом класицистичком образовању, али и на полемикама везаним за ново песништво, нове форме, стилске фигуре, жанровске особине итд. Д. Маринковић се у реферату „Sava Mrkalj i aporije književne historiografije. Kako misliti Mrkalja danas?“ (335–354) бави Мркаљевим песничким стваралаштвом и његовим местом у историји српске књижевности. Рад Младенка Сацака „Реторички елементи у пјесмама Саве Мркаља“ (263–280) посвећен је реторичким елементима и стилским фигурама у Мркаљевој поезији.

Неколико радова у зборнику посвећено је културолошком и језичком макроконтексту Мркаљевог доба. Рад Злате Бојовић „Епско песништво предромантизма између традиције и новог доба“ (287–298) анализира епско песништво предромантизма, које служи као огледало језичких реформи тога доба. Душко Певуља у прилогу „Допринос Јована Суботића и Јована Ристића српској књижевној историји“ (317–334) истиче велике доприносе ових двају значајних личности српске књижевне историје, будући да је њиховим радовима започето систематско проучавање српске књижевности.

Рад Исидоре Бјелаковић „Језик новина код Срба крајем XVIII и почетком XIX века“ (49–80) проучава језик новина, једног новог жанра код Срба у славеносрпској епохи. Ауторка је анализира три најстарија листа: *Сербскија новине* (1791–1794), *Славеносербскија вједомости* (1792–1794) и *Новине сербске* (1813–1817).

Књижевном терминологијом у језику славеносрпских писаца бавила се Гордана Штасни у реферату „Књижевни термини у посрбицама од Орфелина до Вука“ (81–101). Грађа за овај реферат ексцерпирана је из речника Велимира Михајловића *Посрбице од Орфелина до Вука*.

О развоју школства у XIX веку писала је Марија Митровић у раду „Dimitrije Vladislavljević i problem jezika u srpskim institucijama u Trstu XIX veka“ (299–316). Ауторка је представила рад илирске (српске) школе у Трсту, а посебну пажњу посветила је Димитрију Владисављевићу, учитељу и аутору разних школских приручника.

Реферат Марка Штегера „Sava Mrkalj und der serbische Diskurs über die Kosovo-Tradition. Zwei Paradigmenwechsel der serbischen kulturgeschichte“ (355–369) пореди Мркаљеве конфликте са црквом и српски дискурс о значењу косовског мита после Првог светског рата.

На самом крају зборника, али не и најмање значајна, налази се библиографија коју је саставила Гордана Илић Марковић. Библиографија (371–409) се састоји из два дела: први део чини исцрпан преглед објављених Мркаљевих радова током два века, тј. од првих издања до данас, док други део чини списак радова посвећених Мркаљевом животу и стваралаштву.

Двестота годишњица Мркаљеве језичке мисли пружила је прилику научној и стручној јавности да искаже нова разматрања славеносрпске епохе код Срба. Значај радова објављених у овоме зборнику није само у томе што су пружили нови осврт на личност и дело једног од највећих умова свога времена – Саву Мркаља, већ и у томе што су пружили нове подстицаје за истраживања и упознавања овог значајног периода у развоју српског књижевног језика.

Ана Ранђеловић

Зборник радова *Језик, књижевност, вредности: језичка исцртавања**

Департаман за англистику Филозофског факултета у Нишу већ неколико година крајем априла организује мултидисциплинарне конференције са широко задатом темом. Традиционално добра организација, љубазност домаћина и већ стечена репутација привлачи велики број излагача. Учешће истраживача из околних земаља овој конференцији даје и интернационални карактер. Приликом организације скупа врши се груба селекција тема на језичке и књижевне, а затим и финија, према сродности тема, на секције. Посебна предност је што се у оквиру секција могу чути излагања еминентних научника и младих истраживача који у науци тек крче свој пут.

Зборник *Језик, књижевност, вредности: језичка исцртавања* један је од два тома штампаних радова са конференције *Језик, књижевност, вредности* одржане 27. и 28. априла 2012. године на Филозофском факултету у Нишу. Зборник отвара Увод (*Вредности језика и језичка слика вредности у друштву*, 13–32) који су написале уреднице Зборника, проф. др Биљана Мишић Илић и проф. др Весна Лопичић, а затим следе педесет и четири рада, која су формално и садржински задовољила критеријуме рецензената (проф. др Јордана Марковић, проф. др Снежана Билбија и проф. др Владимир Ж. Јовановић).

Сви радови су подељени у два, по обиму, неједнака сегмента. Први сегмент, *Вредносне релације у језичком систему и вредности елемената језичког система*, мањег је обима и чини га деветнаест радова који задату тему обрађују са становишта различитих лингвистичких дисциплина. Први рад у зборнику је рад В. Стојичић „Evaluative use of language – attitudinal positioning in appraisal theory“ (33–45), у коме су на корпусу енглеских текстова филмске критике истражена језичка средства за доношење судова у оквиру система исказивања вредносних судова којим се бави теорија вредновања.

М. Мишковић Луковић у раду „Од фикције ка реалности: лексика као основа за генерирање стереотипа“ (47–63) бави се питањем тумачења метафоричких исказа из перспективе наивног погледа на свет.

* Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, 2013, 729 стр.

О измени релација међу лексичким јединицама у лексичком систему стандардног српског језика и у дијалектима у процесу преласка јединица из једног у други идиом и узроцима тих промена говори се у чланку Н. И. Рамића „Релације у лексичком систему и употребна вриједност лексема у стандардном језику и у дијалектима“ (65–73).

Когнитивнолингвистички приступ лексемама којима се изражавају логички и вредносно супротстављени појмови заступљен је у радовима „О концептуализацији појмова ИСТИНА и ЛАЖ у српском језику“ (75–85) С. Слијепчевић, А. Спасојевић и С. Новокмета и „Вредности у концептуализацији речи живот и смрт говорника српског језика“ (87–98) И. Лазић Коњик и Ј. Милошевић.

Творбени и семантички приступ лексици примењују А. Ранђеловић, И. Маринковић и Ј. Јовановић у раду „Семантичка вредност суфикса *-oīa*, *-oīa* и *-oīu* у деривацији апстрактних именица из домена човекових физичких и духовних особина“ (99–111).

А. Пејовић пореди две културе и етичке вредности у њима исказане кроз паремије у тексту „Конституисање етичких вредности кроз паремије на примеру српског и шпанског језика“ (113–124).

Језичким јединицама нижим од речи у енглеском језику 18. века баве се Ј. Димитријевић Савић и М. Димитријевић у раду „The suffixes *-ness* and *-ity* in 18th-century english letters as markers of social and linguistic values of the era“. Семантичка структура неких јединица у француском језику и њихови преводни српски еквиваленти представљени су у радовима „Семантичке вредности лексема *chien* у француским фразеологизмима и њени српски еквиваленти“ (137–154) И. Н. Јовановића и „Семантика француске заменице *on* и њени еквиваленти у српском језику“ (155–170) С. Станковић.

Циљ рада Т. Русимовић „Употребна вредност релативизатора *који* у односу на релативизаторе *какав* и *колики* у адјективним клаузама с показним детерминаторима придевског карактера у антецеденту“ (171–182) јесте да се утврде критеријуми који условљавају употребу ових релативизатора.

У чланку „Partial wh-constructions: a consequence of feature values“ (183–202) С. Халупка-Решетар анализира конструкције са делимичним померањем упитне речи и оне са дугим померањем и у том погледу упоређује српски и енглески језик. Из домена синтаксе је и рад Т. Милићев, Н. Милићевић и М. Марковић „The values of theory-based analysis for a parsed corpus“ (203–216), које покушавају да установе принципе анотације српског језика.

У зборнику је и један рад из области фонологије, „Evaluating final stops in serbian and serbian english: an acoustic analysis“ (217–224) Б. Чубровић. У раду су анализиране алофонске реализације енглеских и српских плозива у финалној позицији у речи.

Стилистичке теме обрађене су у радовима „Графостилемске вриједности у роману *Сила* Бранка Бојовића Брђанина“ (225–247) М. Ковачевића и „Просторна метонимија у ’Српским недељним новинама’“ (249–261) Ј. Спасић. Три рада се баве анализом различитих врста дискурса: „Маркери валид-

ности у италијанском академском дискурсу“ (263–278) Д. Ђоровић, „Hedging in a popular business and economic discourse“ (279–290) Ј. Басте и „Текст–дискурс: комуникативне вредности“ (291–300) Б. Миленковић.

Други сегмент зборника, *Језик, вредности, друштво*, садржи тридесет и девет радова који посматрају различите области друштва и испољавање вредности у њима. Примењенолингвистички карактер другог сегмента зборника огледа се већ у првом раду „Нормативи у области васпитања и образовања: језичка слика вредносног система“ (303–315), у коме ауторке И. Р. Чутура и М. С. Јањић анализирају важеће законске нормативе Републике Србије у области васпитања и образовања.

И. Палибрк и Т. Тошић су у свом излагању „Вредност или политички дискурс?“ (317–326) за циљ поставиле идентификацију и одређење семантичко-прагматичких вредности лексичких средстава којима се у актуелном политичком дискурсу остварује персуазивност, промовише и формира извесна слика о вредностима. Језик медија и његов утицај на креирање јавног мњења о постојећем систему вредности анализиран је у раду „Доминантне друштвене вредности у јавном дискурсу Србије кроз призму когнитивне лингвистике“ (327–337) Т. Весић Павловић, као и у раду В. Фигара „Selling values via political metaphor: a comparison of metaphor usage in serbian and american daily press“ (339–351), који на корпусу метафора са изворним доменом из области спорта нађеним у српским и америчким дневним новинама утврђује карактеристике специфичне за сваку културу и открива начине како се ове метафоре могу (зло)употребљавати за увођење нових система вредности.

Ј. Тошић у чланку „Eco-values in their linguistic expression“ (353–365) анализира лингвистичке импликације садржане у речима и изразима са компонентом еко- који се јављају у различитим речницима.

Дискурсом дијалога баве се два рада: „Неслагање са саговорником као вид позитивног вербалног понашања у америчким и српским филмским дијалозима“ (367–379) О. Панић Кавгић, док се онлајн комуникација истражује у раду „Openings and closings in macedonian and english text-based chats“ (381–391) М. Бекар.

О утицају страног језика на вредносни систем и културу може се читати у радовима П. Новакова „Страни језик као посредник између културолошких вредности“ (393–403) и М. Ђинђић и Ј. Петровић „(Не)преводивост културе – погрдне речи и изрази“ (405–417).

О једином „живом“ тајном језику једне традиционалне професионалне групе и значају његовог проучавања говори В. В. Николић у раду „Вредности проучавања тајног језика мајстора из Осата у источној Босни“ (419–428).

Феноменом Винаверовог превођења баве се Н. Ивановић и Т. Ружин Ивановић у раду „Књижевни превод као израз језичких и културних вредности: 1001 ноћ у верзији Станислава Винавера“ (429–439).

Однос говорника према језику тема је неколико радова. Истраживања „Вредносни судови у вези са односом језика и идентитета код студената Универзитета у Нишу“ (441–455) В. Павловића и М. Тасића и „Вредносни судови у вези са односом језика и идентитета на граници Србије и Бугарске“ (457–471) Д. Стаменковића и М. Антонића рађена су методом анкете-упитника са циљем да се утврде ставови испитаника о повезаности језика и нације, државе, националног и индивидуалног идентитета. С. Биланџија испитује тренутно стање и могућност опстанка нордијског језичког заједништва у раду „Нордијско језичко заједништво – (кључна) вредност или терет?“ (473–483). Ј. Ђорђевић истражује везу између начина изражавања младих и њихових ставова о озбиљним проблемима у свом непосредном окружењу и то приказује у раду „Енглески у српском језику међу младима: одраз (не)вредновања сопственог језика и новог поимања стварности“ (485–496).

Језику медија придаје се посебна улога у изградњи система вредности, па се неколико радова бави том темом. „Језик медија и нове вредности“ (497–502) Д. Станојевића говори о фразеологизацији језика медија, скривеној цензури, истицању личног става новинара уместо реалног извештавања итд. Сања Домазет у раду „Пут у таблоидно друштво“ (503–514) подробно представља процес таблоидизације, који је захватио готово све часописе. И. Стојановић Прелевић приказује „Повезаност перформатива и медијских етичких вредности“ (515–525), а ту појаву објашњава на примеру интервјуа. Квантитативна анализа одређеног садржаја у новинама даје се у раду „Системи вредности у извештавању о суседима у дневним новинама *Курир* и *Народне новине*“ (527–538) М. Вујовић, Н. Обрадовића и Д. Алексића. У раду „Изазови медија у дигиталном добу – пут ка опстанку, пут до профита“ (539–550) ауторке Д. Павловић и Т. Вулић разматрају могућност опстанка медија у новом окружењу.

Последњих петнаест радова у зборнику посвећено је настави језика, углавном енглеског, и начинима како да се та настава осавремени, коригује и побољша. Б. Радић и Ј. Топалов у раду „Стратегије за учење у светлу нових вредности у настави енглеског језика“ (551–562) истичу вредност стратегија у учењу страног језика, али и њихову малу примену у домаћој наставној пракси. О важности учења и неформалног типа енглеског језика говоре С. Благојевић и И. Костић у раду „Вредности говорног енглеског језика и питање његове заступљености у настави у српским школама“ (563–576). О усвајању страних речи кроз комуникативне задатке говори се у чланку В. Петровић „The values of the task-based learning aproach (tbl) in learning vocabulary and improving speaking competence“ (577–588). Т. Грујић и Ј. Даниловић предлажу ширу употребу тзв. це-тестова у тестирању и настави енглеског језика („The value of C-testes in english language testing and teaching“, 589–602). Још један начин за побољшање наставе је и стално усавршавање наставника, што се предлаже у раду И. Ћирковић Миладиновић „The values of permanent professional teacher development in the elt field“ (603–610). С. Черпокова, на основу психолошке теорије Ш. Шварца о вредностима, раз-

матра увођење вредносне компоненте у наставу енглеског језика („Values in lesson planning? What do we really gain?“, 611–621).

Нове методе у настави страног језика предлажу Д. Јеротијевић и М. Стојковић у раду „Употреба Интернета у савладавању изговора страног језика – ново доба, нове вредности“ (623–635). „Увођење наставе корпусне лингвистике на дипломским академским студијама англистике – методички и програмски проблеми“ (637–648) тема је којом се бави А. Кавгић.

Истицање познавања вредности страних култура и прихватање других култура повезује радове „Интеркултурални сензибилитет ученика средње школе“ (649–658) Т. Ђ. Васиљевић Стокић и Ђ. Мирковић и рад „Улога страних језика у интеркултурном образовању“ (659–670) Д. Живковића. Вишејезичност као универзална вредност и циљ наставе немачког језика у Србији је тема истоименог рада Н. Момчиловић (671–682).

О вредностима и значају књижевног текста у настави страних језика говоре две ауторке В. Симовић „Вредност књижевног текста у настави страних језика“ (683–690) и С. Глигорић „Literature and language teaching – re-examining the values“ (691–699).

Е. Николић у раду „Промовисање еколошких вредности у универзитетској настави енглеског језика струке“ залаже се да се кроз наставу енглеског језика за студенте рударског, металуршког и технолошког инжењерства промовишу еколошке вредности. М. Д. Ђурић у раду „Automatic summarisation assessment: experiments with software engineering discourse and english and french feminist literary criticism“ (713–723) истражује факторе који утичу на евалуацију перформансе сумаризатора.

На крају зборника налази се списак свих учесника конференције *Језик, књижевност, вредности* 2012 и њихове имејл адресе (725–729).

Уреднице Зборника су у Уводу навеле да је идеја конференције „била да се истражи конструисање, дисеминација, деконструкција, и/или преиспитивање личних, породичних, културних, класних, националних, језичких, естетских и етичких вредности из перспективе наука о језику и књижевности“ (13), што је у зборнику и остварено. Зборник *Језик, књижевност, вредности* садржи радове који приказују савремено схватање система вредности, шта чини тај систем, како се може утицати на њега, са којим се проблемима суочава и како се ти проблеми могу превазићи.

Милица Стојановић

